Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १५८ / छ

Title सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या प्रौढमनोरमा

Author भट्टोजिदीक्षित:

Extent ६२ पत्र Age

Subject व्याकरण

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

प्रौढमनोरमाभिधा

१५७

नं. १५८६

[illegible]

ध्यानं विन्नापरपर्यायं स्मरणं तु तल्लव्यापार इत्यर्थः स्मरणं तु ततत्ज्ञ ... विशेषः कार्य ... हि ... नमस्कार इत्युपेयमिति = एकवचनेनसर्वविद्यालाभस्य कस्मादेव गुरोरिति ...
प्रौढानां मनोरमयतीति प्रौढत्वं सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकं महाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् = यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते = १

इतिश्रुत्यर्थ एव स्लोकतात्पर्य

मनोर. १

ॐ श्रीगणपतये नमः ॐ नमो ब्रह्मणे ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः सिद्धान्तकौमुदी
व्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् १ हयवरट् हकारोपदेशः अट्प्रत्याहारे हलोपि हकारग्रहणा
र्थः अर्हेण अट्कुप्वाङ्व्यवायेपीति णत्वं देवाहसन्ति भोभगोअघोअपूर्वस्येति रोर्यत्वं देवो हसति हशि चेत्युत्व
लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे विभाषेटः इति वा ढः हल इत्येतद्वलं रलं फलं शलं च हकारग्रहणा
र्थं रुदिहि स्वपिहि रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट् क्लिदित्वा क्लेदित्वा रलोव्यु
पधाद्धलादेरिति वा कित्वं अदाग्ध्यां झलो झलीति सलोपः अशिषत्तन् शास इत्युक्तः हलेत्यत्र सत्येऽप्य
मिति हलिग्रहणमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति वा समास इति भावः यद्वा सप्तमीत्य
णी तस्य हलो यमां यमि लोप इति हलीत्येकदेशस्यैव तत्राग्रहणमित्यत एव मम हस्य हल् इति व्याख्या
सते सामीप्यलक्षणेऽर्थः यद्वा सामान्येनादिः अत्र समाहारद्वन्द्वः हल्च लश्चेति लकारस्य संयोगा
न्तस्य लोपः इति चेन्मैवं आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् न हि ककारलकारकं वस्तु ... ककारलसमी
पवर्ती प्रत्ययः केवलः प्रतीयते न चात्र हलग्रहणाद्विशेषणीभूतसमीपवर्ती हलादिः प्रतीयते न
पवर्तीप्रत्ययः केवलः प्रतीयते ... किं बहुना अल्लकारकं वलश्चित्रा
एव अर्थे न तथा द्विगुनसमासोऽनभिधानात् इति सप्तमी कर्मधारयः किंबहुना अल्लकारकं वस्तु चित्रा
वोऽस्वेति व्यस्तप्रयोगो यित्वात् इष्टः द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः यतः प्रतिषेधारम्भात् न
त्यन्ताख्यानपदेपि झलो झलीति झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च किंच
पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्ग्रहणात् प्रसिद्धेः प्राक् एतत्सूत्रार्थबोधे अस्मकेतद्
हारार्थोऽयं प्रयत्नः अणश्चाव्यस्याप्रग्रह्यस्येत्यलक्ष्यार्थप्रसिद्धौ द्वन्द्वपदं दुर्लभः सहविवृतयावग्रहभवात्
तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् मध्यगानामिति आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदायः आलि
ष्यते तस्यानुपलम्भेऽपि योगाभावात् मध्यवर्तिवर्णानां संज्ञात्वमन्त्ये विश्राम्यतीति न त्वाद्यन्तयोः

चे

अथविवरणकारकस्यक
गृहीतयद्वारा क्रियान्वयस्य
सप्तम्यादिरिति भावः =
हलिति सप्तम्यामिति
विग्रह इति भावः =

तस्मादीव यस्य तत्र
प्रयोगे आवत्तयादि च
नीतिसत्त्वात् तदिपदा
पाद्वारपदबोधः आग
योगी अत्रीत्यर्थेनसमासदीप
पदावयवत्वादेषणसमासः

योगविभागं स्वभाष्येऽद
र्शनादाह =
अन्येनापि साधनस्यागति
कगतित्वादाह यद्वेति =

कृपति चेति णत्वम् =

अवयवत्वेन बोध
काभावः १

नत्वहि उपदेश इति किं ... [illegible]

वार्त्तिककृता ... [illegible]
नामसंभवात् ... [illegible]
पादितमेव वाद इति भावः =

संज्ञास्वरूपं तयोर्वेत्तायोः पारार्थ्यं निर्णेयादिति भावः स्वरूपचेति संज्ञारूपमिति स्वरूपेन्तेः स्वरूपं चादेरे
वगृह्यते नां तस्य संज्ञेनेन प्रधानत्वं नीयानिर्देशात्संज्ञा [illegible] स्य संज्ञान्तगेनः प्रधानस्य समर्थित्वात्
[illegible] ग्राह्यत्वमिति यद्यपि उपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यस्वरसादि पूं
व्याख्यानं तथापि प्रौढिवादमात्रं करणव्युत्पत्तेरुपलभ्यत्वात् [illegible] दावाधात् तदाहः अस्य संज्ञात्वात् प्राग्
ण संज्ञायामिति व्याख्यानसामिकत्वात् [illegible] मेव नीत्यादि नाभाष्ये [illegible] नाश्रूयद्वेल
नाद्य [illegible] एव [illegible] वासादेल श्रोतिवस्मपीदनं वाकुलकं [illegible] निकगतिः अत एव प्रक्रियते [illegible]
ह्यायामिरिति करणव्युत्पत्तिरपि प्रशस्ता तथा [illegible] तिकम प्रजन्म [illegible] स्त्रीपवर्लनाः स्त्रियाः [illegible]
विप्रतिषेधेनेति अतो भावे प्रत्ययएव न्याय्य इति भावः [illegible] धातु [illegible] द्विपठति [illegible] व्युत्पन्ने करणे
[illegible] वीर्यो [illegible] नां उपदेशत्वे कर्मव्युत्पन्नत्वं [illegible] गमाद्येनां [illegible] लिङ्गान्वशासन [illegible]
त्वात् [illegible] पाद [illegible] वली [illegible] एवं णत्वादेव सिद्धे [illegible] [illegible]
किमेषामुपदेशसंज्ञा अप्रयोगमात्र नाद्यः संज्ञायाः [illegible] कारे [illegible] अस्संज्ञात्वाद्ध [illegible] प्रयोगेनेति भा
[illegible] अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्र [illegible] व्यापकत्वे [illegible] संगाच्च [illegible] मोमित्व [illegible] त्वादित्यादि
स्वपरस्य [illegible] विरोधाच्च न [illegible] नुबंधस्य [illegible] प्रत्यय [illegible] नमित्व [illegible] भवेत् किंचैवं प्रत्ययविधौ प
चम्याः प्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्ति [illegible] उपदेशाभावादित् संज्ञा न स्यादिति भाष्य [illegible] केयटे
[illegible] किंच न [illegible] लोपइति [illegible] धातुग्रहणं [illegible] न लविनाश [illegible] विनेति भाष्यमुपदेशप
वाजुबंधलोपेकृते [illegible] धातुसंज्ञे [illegible] वपरः केयटग्रन्थस्य विरुध्येत अपिच [illegible] मोरद्वाविति [illegible]
[illegible] इति द्विधाकारको निर्देशः द्वितीयः [illegible] कार इति [illegible] मान [illegible] भाष्यकैयटादिकमपि विरु
ध्येत न द्वितीयः [illegible] रूपरिगणन [illegible] त्वात् [illegible] करणव्युत्पत्तिः [illegible]
[illegible] उपदेशमायोजक [illegible] वाध [illegible]
[illegible] विरोधाच्च [illegible] लिङ्गानुशासनस्य [illegible] उपयोग [illegible] शका

योगरूढि =

[illegible] यर्व [illegible] साद्यादि [illegible] = इ

भाष्यटीकाकारणमुक्तं [illegible] सत्यादि इति भावः =

[illegible] विशेषणसविशेष्यं [illegible]

[illegible] कादिनास्तु [illegible] २

नहि [illegible] नकिं [illegible] इति भावः =

योगमात्रस्वीकारे उपदेशता उपदेशाकारणता नहि [illegible] धातु [illegible] नादिभवती
ति [illegible] उपदेशता उपदेशा [illegible] उपदेश [illegible]
[illegible] इतिभावः =

नत्वपदिग्रपनेत्ताप्यते । नेनेतितदर्थः धातादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते
तदुदनेनापिशाकारेणसर्वादेशात्ताप्यतइत्यस्यवेताह = १

मू० १०
२

तस्मात्संयुक्ताच्च । आदेच उपदेशे उपदेशे वर्तमानादेशाद्यकारणमेव उपदेशपदार्थत्वात् सर्वेषां
मतत्वाच्चेति इक् उपदेशेऽजनुनासिक इत् यद्यप्युपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमु
चिता तथापि नानुनासिकोऽमेवाङ्गमिति योगो यद्ययोगेन वर्णानामर्थवत्त्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रमिदं प्रयो
जनमितिध्वनयितुं नेदं रोपणमुक्तं उपदेशेऽच् किं [illegible] यद्यपि [illegible] विधानसामर्थ्यादेव
तमिति [illegible] तथापि [illegible] अर्थमवश्यं करणीयं [illegible] उपदेशग्रहणं [illegible] प्रतिपत्तये इत्येवकृते
[illegible] मतिनो मकारस्य मा भूत् प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा [illegible] उपसर्गे इति कर्मणि
प्रतिज्ञानुनासिक्यमेषामिति विग्रहः एवं च प्रतिज्ञा [illegible] इति [illegible] लक्षणेनाक्षि [illegible]
[illegible] नाश्रयणीयं पाणिनीयं [illegible] व्याकरणमित्यादि [illegible] बलं [illegible] निर्वाहात् यद्यपि
अकारकृतोऽनुनासिकः [illegible] इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि [illegible] बलेन यथाकार्यं ज्ञा
[illegible] इति भावः [illegible] प्रत्या
हारेष्विति [illegible] इति [illegible] वर्णोपदेशे [illegible] अधिकरणे [illegible] यद्यपि
योगमात्रं [illegible] तथापि [illegible] इति भावः प्रत्याहारा [illegible] चत्वारिंश
दिति [illegible] चत्वारिंशदिति [illegible]
[illegible] द्वितीया [illegible] नासिकस्य [illegible] प्रत्याहारस्य [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति च [illegible]
[illegible] संनिधाने [illegible]
[illegible]
[illegible] फलितार्थकथनमिदं [illegible] कालसंज्ञा [illegible]
कालो [illegible] इति [illegible]
इति [illegible] तस्मादितः [illegible]

अन्तोदात्तस्वरितं स्वारं ज्ञात्वमाचक्षते पदे इति उदात्तस्वरितस्वरैः स्वरितादन्यपदपदेस्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः तेन तुल्यं अन्ते उदात्तश्रुति कऽस्यार्थः
असंहितवद्वा संहितवदे स्यार्थः असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तं संहितवद्वेत्यनेनानुदात्तस्वरितकत्वमिति

ईषिवांसमिति स्विवः इत्यादिषु योगद्वयोर्नाद्विवर्त्तास्व इहत्वग्रविवत्तायां प्रमाणं किमिति चेत् लक्षणदर्शि
नेप्रातिशाख्यादिकं चेति स्वरात् तथादि येयमुच्चपकारः तनूनपाच्छचीपतिमिमवपदपाठे क्रुडी तौ चा
ह्रौदात्ताविति सकलवक्तृत्वप्रसिद्ध तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः भवेन समासादि स्वर्गपदेति स्वरौ नरपदः।
योराद्युदात्तत्वे सति स्वरितपदमेकवर्जमिति शेषनिघातः पूर्वपदस्थतयोस्तत्वशचीपतयोरेकपदा
कं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तं जात्यवत्तत्वयावतोऽनन्तशचीति पूर्वयोरिति तथा स्वरितादेरुदात्तत्वेऽप्रा
तिशाख्येऽपि पदकालसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्धमेव वा अनुदात्तः
परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्नेचेत् उदात्तेऽचोच्यते किं चित्स्वरितेवा स्वरं परमिति अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्त
योरेकत्र समावेशे सति स्वरितो योऽयं तस्य स्वरितस्य स्वरितत्वेऽदात्तापेक्षया उदात्तत्वरार्धमात्रा वा ध्येति क्रमः।
वोऽन्त्या इत्यादिस्वराभिप्राये अर्धेवेति दीर्घाभिप्रायमनेनैव क्रमस्यापि समयदात्तव्यापकत्वादिदमेवात्रे
यमिति विकल्पितमेवकारः अनुदात्तस्य इत्यादि परिशेषविधेरर्थकथनेन स शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात् किमवि
शेषेणोलेनेत्याह नचेदित्यादि उदात्तस्वरितपरं वित्यायमर्थः शाकल्यायाः अनुदात्तं स्वः पदः स्वारः स्वरितो
दात्तपरत्वेन उदात्तोदात्तमस्यास्य प्रातिशाख्ये निषेधति किं पिनमिति उदात्तोदात्तं कृत्वा अर्हेति स्वरात्वेन अपेक्षा
चालक्ष्य न इति इदं नाभिप्रायस्वामि मनोन्तरपरतयाकथं चित्रेयाः केति किमेत्त् तिस्वरितं वदति अनुदात्तो
सवेमसयादात्तविस्वधिकारादनुदात्तं अस्थाति अर्थाः कृतिनिस्वरेणाद्याद्युदात्ते संहितायां च पकादे।
शाद्दात्तेनोदात्तः स्वोकाराद्यात्तमः येअस्वति दृयमपि चिह्नस्वरेणोमोदन्तं कादेशास्वपदेस्वरितः स्वा
रितोवानुदात्तोपदात्तविशेषः सुवचनामिकाचेतिविग्रहे प्रातिपदिकत्वादेकवद्भावे भवनासिकमितिस
त्त्वग्रार सुवसक्तैति तत्पाठेति आसेभवमासेशरीरावयवाद्यदित्यनेनैवस्याह तात्वाद्रीति अपरं
यान्तरेति एतच्च प्रशब्दवलाल्लभ्यते तत्पाठं किं तर्हि अत्र पकारस्य कारे पूर्वे रुशेरुरीति लोपोमाभूत
दित्यभिप्रायमाह प्रयत्नं किं वाकस्यान्तति शाख्यलोपेन समस्तप्रमाणानामिति नासिकावेति चकारेण
स्वर्गावकृतोनात्वादि समुच्चीयते अनुस्वारेण मात्र नासिकाश्रुति नैरिन्द्रियाणां प्रातिशाख्यं यमा

शेषः

स्व[^]

प्रातिशाख्ये कमनापद्येत रवैद लोकसाधारणमनाक्षरस्यार्थः

स्वरितत्वस्यार्थः

सिद्धे सिद्धवत्त्वात् तेषां रूपं संपत्स्यते परत्वात् तत्कार्यप्रवृत्तेः ... तस्याभावप्रतियोगित्वात् ...
स्यात् प्राप्तिरिति भावः = शास्त्रस्यात् ... कार्यस्य च शास्त्रजन्यता ... असिद्धत्वाभावे दोषः प्रसंगे चेत्यर्थः = ४ ... ननु मनोरथ ... दर्शना ...
दर्शनारोपत्वं ... नन्वदोषो भावाभावस्य प्रतियोगित्वं ... कार्यप्रद ...
सिद्धवत्पिदेवदत्त हन्त ... इत्येतद्देवदत्ते ... जीवनमस्येदेतिन्याय ... = ६

म॰र॰ ३ ङस्यारनासिक्यानां नासिका अनुनासिका येनममाङ्गनिका न्यायेन धातिशास्त्र तेषु वर्गेषु ममाङ् अणनमा अनुना
सिका भवन्तीत्यर्थः शास्त्रस्यानापरिभाषा गन्धारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषां इत्यर्थः इति द्वाष्ठ च एवैतेनोदितस्यादे
न नपुरत्वमसंदेहार्थं तत्कालश्रुतत्वार्थं तेन लुप्तस्यापि संग्रहः पूर्वत्रासिद्धे यद्यपि स्वतन्त्रो विधिः स्यात् न दित्रिपादी
पूर्वे प्रत्यसिद्धा इत्यवलम्ब्येन चैपादिकं तत्पूर्वेषु त्रिपद्यां नासिद्धं स्यादत आह अधिकारो यमिति यद्यप्यधिकरणे
इत्यमिष्यते तदित्यत्र पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथस्वरूपत्वेन स्यात् परत्वाद्वाधितमनुपसंगात् तथाच पूर्वत्रासि
द्धेनाक्षिप्त विशति भूयोः भावाङ्गत्वस्येति सिद्धान्ते वाक्यभेदेन अनुवृत्तमीत्यादि च न सिध्येदत आह त्रिपादी
ति परं शास्त्रमिति च एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिग्रन्थो व्याख्यातः विकृत एवैकं वमिति
विकारः पदांशस्यत्वरहितमिति भावः वर्गायमणा इति वर्गस्य मकाराः चेत्यर्थः कार इति लोकप्रसिद्धपाठावे
तमिदं वचनं यान्ति सामावस्थानं त्यागेभ्यात् अर्द्धविसर्गीति सारूप्यस्य रूपालेखनेन बोध्यं अवलवणे
योरिति अचंशा च वर्णलेलीत लोपा वे निवृत्तः अयु उ लवर्णलोः त्रयोर्वर्णयोरितिवा प्रथमान्ते न पदे
निष्टितविभक्त्यावाविरहः इति सिद्धान्तात् अत्यत्कृतमिति भावः नावकलो अकारसहित इति अ
वच कालसमयवेलास्वर्णनिर्देशाः अमोपेलिंगे न चैवमपि पिपासोरूपादौ दोषो गोरन्त इति लुना
दाकुलशाम समस्तः समर्थत्वस्यादेवेतिवाच्यं आसन्नाप्रोति दीर्घादे वर्णे दीर्घं णदीर्घोऽपि ... ऋतु तोपि
सिद्धिः इति व्याख्यानात् यणादिकमिति षष्ठीबहुव्रीहिसमासे अर्द्धमात्रादिशब्दार्थः अत्रेति अत्रे
वेत्यर्थः यद्यपीति अव्यभिचारप्रयोगानिषेधे इतिभावः हो हरस्य पलस्यले रमा...
तेवागाशी ... इति आकारस्य ... इत्यादौ ... निबन्धनेनेति बोध्यं यदित्वे
वतनस्य ... मित्यत्र इषदि ... चेमत्र निवर्ण ... लभेरो व्याख्यायते नदानाकुलावित
सुत्रं मात्वं ... इत्यादि ... एव ... नाम ... कुलमित्यत्र ... न
एवमुत्तरत्र ... दिमा ... धातवः ... अादिशब्दो
र्थे च ... कारवाचिनो ... भूवादीनां ... मिति ... भूप्रभृतयो ... स्वरूपत्व ३

क्रियात्वेन साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं साध्यत्वं साध्यमानत्वमेव

क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किं याः पश्यसीत्यादौ धातु
त्वं माभूत् सति हि तस्मिन्नातो धातोरिति लोपः स्यात् भ्वादयः किं दिवक एधूक इत्यादावप्यधातोरि
प्रत्ययेऽपीति भाष्यार्थः तथा च माभूदित्यत्र भ्वादीनां मुद्दिकरणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते तुलोपा
दीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यभिप्रायात् गणसूत्रेण सिद्धः वादयः अर्थ इत्याद्यर्थाः किं पशुः लिंगस्य
आन्विनेऽर्थे इत्यस्मादेव लोपनपिति पशुमसमाना पशुरिति मृगणार्थे उपसर्गाः क्रिया
युक्तः इति संज्ञा नित्यत्वाविति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषणेतिप्रकरणे निष्कु
तेऽकृतमित्युदाहरणं इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्येति भाष्यकारेणोक्तं उपस
र्गस्यायतावित्यत्रैवाननोऽपि च निरःकुषः सदुवोऽधिकरणेति निर्देशादेकान्तावपीति ता
श्चैवमत्रेहरदत्तः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धी गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एत
च्च सूत्रस्य भाष्यगुणवृद्धिपरिभाषान्वयेन गुणो वृद्धिरिति विधेयगुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते तेनेत्
न द्वितीयान्तद्यौः सप्तादीनां सप्तम्यन्तमिति सूत्रेष्वष्टमस्याः करणाद्वा इत्यपरत
यानेकत्वमकारान्तत्वमिति भावः पदमिति नेत्रसंभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्यागस्या
दिक्रमेणसंबध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृजो
रवयवस्येक इति संबध्यते यत्र इक एव स्थानेस्त इति शाब्दयान्ते यच्च नहीकारान्तो मेद्य
नियमप्रसंगे नियमार्थमित्यादि तन्नावगम्यं विशेषाडपेक्षं नलोपपदं हृषविलोपदोषस्थिति
तत्र सैव भाष्ये समाहितं तत्रानृत्वमाह नलोपपदे पि इत्येणीहारस्तत्र इको लक्ष्ये स्थानीकृ
तोस्माभिः अत्राप्यधारेति यत्तु प्राचोक्तं भ्रमादचः परइति तत्र प्रोत्वादीनामित्यादौ भ्रमस्या
चोपभवात् तस्यैकान्तावयव इति नेनत्रपूर्णीत्यादौ भ्रगमस्यांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वेन

नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचांपदत्र उपेक्षितं इति चेत् तत्वपरिभाषा रक्तरिभाषाप्युपस्थितावनित्यत्वात्
अमित्यादेरित्यनित्यत्वात् परत्वादिना यागदुपेक्षितमिति तद्रूपभ्रंशे विन्नत्वादेवापि क्वचित्किं तस्य गुणाविषयत्व
इति नाप्यकत्वाश्रयणात्ताप्यदोषस्थितेर्नापकत्वमेवाविनमिति दिक् २

परस्मादित्ये १ =
अस्यादिनाक तन्नत्वद्गणो वृष्
इति नान्मित्यादि च = २

उपसर्गस्यैक स्थलानैः
लायते पलायते =
उपसर्गस्यायताविति

अनयोः परयोरिगंतांगस्येति

माचोर्विमिदेरिच
मिदरिगिति तिमरा
नानशेषः =

अस्थली नि

तत्र द्विधा पक्षौर्विहित
योर्गुणवृद्ध्योः लोकत्रस्य
तिवद्विद्यमानविस्थानिति
यमार्थमित्यत्र इति तद्धि
द्वयोर्विधयोः मार्गेणा
त्रके सपरत्वविधेयेन इस्
पमानस्य सोयमेवाचः
अन्तस्य करतिवाअपू
र्वापिद्वयोर्विशेषतोवि
शेषाभावसंभवात्रत्केपदे
वर्यत्यान सत्सूत्रे लोन्त्रस्ये तिनियमःशेषो विशेषणमस्येति
तदर्थे तस्मा त्वाच स्तेत्यस्यविशेषणमितितान पदं चमिदे
र्गुणस्तदेषपरस्परविरोधादनयोः सर्वादेशगुणाप्रसक्ता नाद्धि
रोधं इति भावस्तदा क्रिन तद्धेतिः

प्रमाणे स्यादुक्तत्वादेः गुणत्वेपि गोवलीवर्द्दन्यायेन पृथगुक्तिः
गुणशब्देनोक्तधर्ममात्रं तेनाप्यानन्तर्यमेवेत्ययोरान्तर्यमि
त्यादिस्थानेनन्तरत्वमत्र स्याभावेन विरोधः अन्यत्र
प्रमाणवदवगुणेति धीः [illegible] सादृश्य [illegible] अर्थः

अवयवबहिरितिनेनु

नसिध्येत् अथसंज्ञात्वेन वर्णसंज्ञिस्वरूपवर्णानामेवलिङ्गत्वविशिष्ट[illegible]इतिसिद्धं [illegible]
अपदान्तत्वात् पदमथसंज्ञात्वेन [illegible]नस्यादिति तन्नदृष्ट[illegible]स्यादित्यर्थमिति वालिङ्के
नेवहविनाशाद्यम् स्थानेनयोगात्[illegible]इति विशुद्धे निपातनादेव अनेकविधमिति स्थानाद्यं
[illegible]प्रमाणकृतमिमर्थः बलीयस्त्वं तेनचेत्तास्येतस्मन्त्रप्रमाणेन [illegible]वान्[illegible]नेतिभा
वः तस्मिन्निति [illegible]ना[illegible]करणे निःशङ्कोनेन[illegible]तथापरः दिशि[illegible]कारणे क्रियाः अधिगतिस्य
के व्यवहितेव्यवहितेचसतिप्राप्त[illegible]व्यवहितेपवेति एवंसप[illegible]चपासे[illegible]वेति[illegible]
ते अव्यवहितस्य[illegible]पूर्ति [illegible] परमादिति [illegible]
आदेरितिस[illegible]सर्वादेशत्वे बाधकमिमम् [illegible]एवंवक्ष्यति अनेकाल्शित्[illegible]उदाहरणमिदमदु
[illegible]स्थानि[illegible] सर्वादेशबाधाः [illegible]भावा
त् [illegible]एकालत्वेनेव सर्वादेशत्व[illegible]सिद्धेनः [illegible]आ
दिशब्देन[illegible]इति[illegible] परत्वादिति [illegible]
[illegible]पञ्चमीनिर्देशेनेप्याह
[illegible] परत्वि[illegible]
बाधित्वा[illegible]ति [illegible]बाधित्वा[illegible]
नचसोपि[illegible] कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण[illegible]वि[illegible]
गमात् [illegible] परमपि [illegible]बाधित्वा[illegible]
[illegible]निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् नित्यादन्तरङ्गं यथा [illegible]
धानाशष्कुलिनी नित्यमपि[illegible]बाधित्वा[illegible] [illegible]

[illegible]

अधिकरण बहुव्रीहिरयं
[illegible]

ता
[illegible] सिद्धान्तेन[illegible]
सर्वादेशबाधक [illegible]

इत्थं[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

५

कृताकृतप्रसङ्गी[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

आजमाम भाषदीपजी दमीत्तपीडामस्वतरस्याम् एकायुप
धायाद्भ सोवास्यास्तु परेणो अपीपिउत्ताः पिपी उतेः २

वर्णाश्रयेविधावत्रादिवज्ञावप्रतिषेधोवाच्य इत्यस्यप्रत्याख्या
नमेतत् तथा वक्ष्यमाणस्यवर्णमात्रहतिप्रथमस्यानेनातिदेशा
भावादितितदर्थः पूर्वस्यपरस्यवसमुदायस्यान्नादिभ्यावर्णभ्यां
पृथगवस्थिताभ्यां येव्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसवर्णत्वप्रयत्नादय

पि

आगमितिरूपद्वयं सिद्धसाधनं तत्र बाधस्यादिसद्भावे ऋदितिपठितमेतत्सामर्थ्यं एकस्य आजनेः अकारस्य आगमविरह-
तं घाकारत्वात् अप्याजरति आजमासेति विकल्पस्य वाचनिकत्वात् अकारस्यानेन एवरमात्रफलकत्वा-
द्यावद्यमाणत्वेनेत्यानेः कारस्य स्थूपठितत्वाच्च तस्यास्मीरदेवोऽप्यापकमपि समयोग एव प्रेष्यइति ए-
वमादश्वधोऽद्वेष्ठाव्यनवद्यं घशूस्यते तेन एणंतादिषु ऋतोस्यापि पररूपमेव न तु वृद्धिः प्रेष्यामतः प्रवत्सत-
र अत्र कलापानुसारिणः वृत्सतरस्याह्वमपि पठित्वा वत्सतरे देघमर्णं वत्सतराणीमिन्द्रदाहइति अपरे
तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तन्मते भाष्यादिविरुद्धं यंनाद्विवेच इह एकः एवेति घोरिमतु वर्तते यथा सं-
ख्येत्यभिप्रेत्याह पूर्वेणांतवदिति स्थानिवत्सूत्रेणैकानार्थमिदं सूत्रम् न चालिवेद्यर्थेमिति अमित
यं यस्याश्रावित्याविनिष्ठत्वात् अन्यथा अयजे इंद्रं सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकं नेवाअन्तवत्-
निर्देशादिति न विसर्ग इति एतत्सूत्रस्याव्यतिस्यादावपितत्वं अत्र च कार्यकालपक्षेवहिर्भावात् सिद्धत्व-
मपि बोध्यम् न तु जानानतयेस्तनि निषेधः युद्धानेत्येव सिद्धे नैवाअचो रानंतर्येनवेति स्यात् अपदेतस्मा
श्चावपिघत्रपस्यात्सवतेमानेचप्राप्तेर्यमिति केयटमतेनिषेधाप्रवृत्तेः वक्ष्ये तत्वेनवहिरंगायांसृष्टौ
प्रजानंतर्यसत्वेपिपश्चात्सवर्तमानेपिविसर्गनदभावात् उपसर्गेणेति यक्रियायुक्ताः प्रादयस्त
प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइति इकूत्वादितिभावः प्रार्थभीयतीति प्रशोचीतिद्वित्वनिषेधः प्रेजत इति
एजृ दीप्तौ कंपनार्थैन्नपरस्मैपदी एजतेकंपत इति पाचांव्याख्याने प्रमादिकमेव एरंदिः मे
वसिद्धे पार्थहणमन्त्रनार्थं रूपद्वयं तच्चिन्त्यप्रयोजनं एदि.परस्मैवसिद्धेः यथाभिप्रवेइति निया
गोवधारणमिति यदाङ् पुनर्वक्ष्यमेघदाहणः परत्वपस्यगोचरः एवत्वाविषयेवहेतिनियमेयंयदा
भवेदिति एतेन नियोजनेनियोगो व्यापारइति व्याख्यानेपास्तं यदेवसर्वेज्वलनेशरीरं ममैवजन्मांतरघा
तकानांइत्यादिप्रयोगविरोधात् उदाहरणमिस्यस्मोकविरोधात् लङः शाकटायनस्य तपस्तपः कर्मकस्ये
तु

लोकत्तैकादेशस्य
पिमदुर्गाप्रयोगे
बुभाद्रूता तेसंजेर्
अग्नेरूचिकीर्जहअन्नादि
साहचर्येलधातुसंजकस्ते
ग्रहणस्यातिविभाजिग्रहणा
सावयवकत्व किंचभाजनम्
नराजेर्डकारान्तुबन्धत
नसम्प्रदायाच्चबन्धत्वादि
ति ॥ २

सु खार्तेदृष्यऋषाकृती
यतचेतस्यर्थः आद्येविशि
षाऋतशब्दतृतीयासमास
सापेक्षत्वेनानुपसर्गत्व
धातुत्वादिसापेक्षत्वेनहेतु
दृक्ति ऋतादिति भावः

तावद्धकृत्याविति नद्ध
न्दोभङ्गः ८

दृष्टो भव मिति व्याख्यानेवार्त्तिकपाठ
स्य दर्शनि यात्ता यन्निरिस्ताङ्कः॥

म॰२
४

वहत्यादिसौत्रप्रयोगाविरोधाच्च यत्तु श्लोक[illegible]वार्त्तिकमिदमित्याहुस्तदसमात् शाकंध्वादिषिति शा
कंध्वादिविषये तन्निषेधज्ञशूणपररूपवाच्यमित्यर्थः अत एवाह तच्चेदिति यदित्वत्रादिमधिकारादका
रस्यैवेष्यत तर्हि मनीषापतंजलिरिति न सिध्येत् केचित्तु मनःपत कद्वयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे का
रस्यैव पररूपमाहुः शाकान्तदेशविशेषाणामंधुः कूपः शाकंधुः कर्कन्धुरराज्ञामंधुः वदरीवाचीक
र्कन्धु शब्दो दीर्घान्तः श्रूद्धूदंभूदृत्यादिनाऽऽनयादिसूत्रे व्युत्पादितत्वात् यद्यपि पचाद्यच्कुलस्य अटाकुलटा ईष
एकं ईषगमित्यादिष्व आङ्गन्यायेन एतदन्यत्र प्रयोग ईषा मनस ईषा मनीषा हलस्य ईषा हलीषा लांगल
दंडः सूक्ष्मोपध्यः यत्तु प्रभुशंकरधारीशः शिरोलांगलदंडकेदत्तिरमसकोशात्तालाभ्याय नसि
स्योराङ्ग्णस्येव भवति हलेषा पतंजलिस्थस्पिन्नमस्कार्य[illegible]त्वादिति पूतंजलिः मार्तण्ड इति केचि
त्तु सवर्णदीर्घमेवाहुः पराः मार्तंडमाख्यमनमीर्तंडमाभरत् विश्वोमार्तंडोब्रजमित्यादिवैदिकप्र
योगास्तेषामनुकूलाः ओत्वोष्ठयोरिति अकारस्य ओत्वोष्ठयोः पूर्वकमसमासेस्थितिः तस्मात्प्रवर्त
ते तेनेदं हृष्टलक्षणतोऽष्ठपूर्णस्तदेति अव्यक्तानुकरणस्येति परिस्फुटाकारा
दिवर्णस्येति भावः तस्याव्यानुकरणत्वे किंचित्साम्येन बोध्यं यत्प्राचोक्तं अतः किं दिकृतातेमाद्रुदि
ति यत्तु व्याख्याने दकारान्तदत्तिःपानरोपलद्दणं पटकमहत्वादयादेशपीति तन्निःसारं अव्यक्तानुकरणस्यैवा
र्त्तमहत्त्वानि रालंबनत्वात् यत्प्राचाम्नः अतोगुणेऽत्मातोःतदमनुवर्त्यशब्दाधिकारादपरूपत्व
सिद्धमिति प्रश्नः यदा जन्यावशाद्दृते तद्वेनदापि स्यात् पुनरद्व्यहणेत्तानन्यापिवशात्तान्नेसूत्रा
मितितञ्चित्य जपाशास्त्रस्य सिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः नाम्रेडितस्येति निषेधे परस्यैदितीति डदा
हरणस्यासंभवात्पत्नेश्च तथाहि भवत्करीत्याप्यामिवनास्ति टेत्वात् एतेनपत्रानुकार्यानुकरणयो
र्भेदविवक्षया विभक्त्यभावेन नमित्यप्रमादेति वैपरत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वेनेतिपरस्यपिप्रत्याद्धः

तद्भावे हि भवन्ताद
ह्यतिनायक्षस्त्र है व वत्र
दक्षकं त्वकार्यं द्योपास
तकले नापि वक्तोषका
भिलिभावः॥

अत पररूपं तद्विज्ञ
व्याहृतमर्थमित्तव्यस
वालेरपिसन्तपनः
एकदेशविकृतस्यायोनान्न
दृष्टत्वादिति भावः॥४

अत शब्दस्यार्थोभवि
ष्यतीतिभावः॥

ननु पुनरत्र यद्गुणाज्ञ
रत्वासिद्ध त्वमपिवाध्या
नामनसो ॥२॥३

अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्तत्वात् जश्त्वेपिजपवशास्त्रस्यासिद्धत्वेनाऽतपवसत्वादिति भावः॥२

दिगर्थं स्तु अपदान्तादित्य तद्व्यैव जश्त्व विषये व्याहत्रि सिद्धिः पुनरनुप्रवृत्तं व्यर्थमेव एतेन पुनरनुप्रवृत्तं श्रोतव्यात्वविवक्षादाराजश्त्वविषये भेदविवक्षायामेव यास्यान्तु भेदविवक्षायां जश्त्वावि-
षयाप्रयत्नमिति व्यपास्तम् समासप्रवृत्तावश्याधिकारादिति यत्वलापनार्थम् त्रिपदि रु = ३

ननु सम्यग्योजेश्त्वासिद्धेर्योज्य इति चेन्नागृहस्यते इति
न स्यासिद्धत्वयापरत्वे लोपे भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्र
हत्तिनचलोपाबाधः एवं यदा जश्त्ववशाद्दत्त्वमिति व्याख्यासंगतिरिति सेयस्त्रुम

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहर
णपरत्वमस्येत्यर्थः

उक्तसूत्रस्य विरोधात् जैसूत्रे शाकल्यस्यासिद्धत्वयापरत्वे लोपे बाधाच्च नन्वेतदपि तिमितं तथा च कथं परशुपविर-
हूणोपयोग इति चेन्न अलौकिकप्रक्रियावाक्यमिदमिति सर्वमेव व्याख्यातत्वात् संहितायामविवक्षा-
यां तस्याभावाच्चेति दिक् अकः सवर्णे अचि परे इति यदा तक्षश्यामीषदिहस्तनमाश्रित्य नाकलोऽइति
सूत्रप्रामाण्याच्च यतेत दैराचीति नानुवर्तनीयम् अकोकिदीर्घे इत्येव वक्तव्य वचनम् वर्णैकदेशे मात्रमिति
यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे सवर्णे ऋकार लृकारस्य विधीयत इति तत्रापि केयूदादिविरोधाद्धेयं
पतुः पर्यतनात् ऊ. सिद्धः सोचमप्पाई भाष्यपदांतविषयते लले उक्तराधपदान्तादिति सूत्रार्थ्यमिदं
वृत्ते तं सर्वत्र विभाषा गोः यद्यपि अकंदसीति तं प्रकृतं तथापि जग्मूदस्मादि प्रकृत्याकर्दस्यै वेदमिति
संभाव्येत अतः सर्वत्रेमुक्तं तथा चाह लोके वेदे चेति इद्रपदः इमत्रवर्तिष्यते रुपस्यगोरिति व्याख्येयं तेन
हनो विचारणेयमिति यति परे अकस्य एडः पूर्वरूपेणान्देवं वे चित्रमोस्थ्यं प्रकृतिभाव इति प्रकृत्यान्तःपाद-
इति सूत्रात्प्रकृत्यानुवर्तते यद्यपि भाष्ये इकोऽसवर्णे इति सूत्रे नान्तःपादमिति पाठः स्थितः साध्व
भाष्येष्वेव तथापि शाकलस्य चेक्षस्य चेति चकारेण प्रकृत्यान्तःपादमिति भाष्ये दर्शनात् प्रकृ-
त्यान्तःपादमिति पाठोपि साधुरेव नेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण एडः पूर्वरूपमेव विकल्पते इत्यवधेयम्
अवड् स्फोटायनस्य अत्राप्येदुःतस्यगोरिति व्याख्येयं अगि इति सूत्रयित्वा अवचिते विभाषा तदनुस्फो-
टायनस्य रूपेण नार्थं गवीति यत्तु प्राचा गवेन्द्रमुदाहृतं तन्न सत्पश्च वडि अनोऽगोति परस्मैरूपेण स-
पसिद्धेः नच सत्यं वडि ऊ यादेशः स्यान्निपाततया दिपस्मादिति वाच्यम् सन्निपातपरिभाषया अपा-
देशादेशोपाःस्य समाधानत्वात् नच साजुनिमेति वाच्यम् तावतापि औत्सर्गिकत्वस्य हूसिद्धेः ग-
वाद्य इति गवामस्मीवेति विग्रहः अवर्णादीनामादिस्य समासांतः वातायने इन्द्रयश्चगत्य लोका-
इंद्रेच आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदं इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्ये समतत्वाडुपेक्षितः परिहृत इति
हूशाहूते चेति स्वतः यद्वक्ष्याएष्टीति प्राचोदाहृतं तन्न हूशहूते चेत्यादौ वा कार्यस्येति त्याधिकारात्

जातिपक्षाश्रयणेयथासंख्ये
नेष्टसिद्धेरिति भावः एवं तिसाय-
थासंख्यमिकोयणचीत्यत्रापि बोध्यं =

अपदान्ताच्चेत्युक्तः सिद्ध-प्रो
रेवेति नियमात् =

इकोऽसवर्णे इत्यत्रार्थपूर्वत्र = ६
विभक्तौ चेत्युक्त. सिद्ध. प्रोरेवेति नि-
यमशाकल्यारणार्थमिति भावः = ६

एङ ग्रहणात्वस्येति भा-
वः प्रतिपदोक्तपरिभा-
षया वा वर्णग्रहणे न तद-
ग्रहणेनिज्ञापकस्य तदनि-
त्यताया ज्ञापकत्वं ध्वनि-
तं चेदमोत्सर्गे पतुः परा-
श्रादित्यत्र हलो नन्तराद्या-
दिनिर्देशान्नञतिपदोक्तग्र-
हणामित्यत्र विस्तरः =

सर्वत्रस्य समर्पितस्यार्थः गोशब्द-
स्य यद्यप्राप्तं तन्नेति व्याख्याने-
न नान्तःपादमित्यनेनेव पूर्वरू-
पत्वादिके विकल्पेन निषिध्य-
तइत्यर्थः तेनाद्यादेशोपि न =

गवीत्यस्य स्थाने गवेन्द्रति
स्मादिति तद्व्याख्यान-
मपि नासमञ्जसम् =

प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेवस्तु
तस्य तत्रनासिद्धत्वमिति भावः =

म०२०
१० स्थानिवत्

एवं चात्सत्पणान्नेम वतीति भावः

चक्रत्रेति इत्यस्त्रोरितिकलोपोन प्रत्ययः कार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषा शास्त्रासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावा
च्च एवं ग्रामणीसिद्धीयेनेनिलुनालिङ्गस्य दोषः संयोगादिलोपे सार्वधातुकेः इत्याह्वते च कृत्समासे तत्त्वच सम्बोध
नमात्रोपलक्षणं इत्यभिप्रायात् इत्यादि संबोधन इति उपलक्षणेन यथाव्याख्यानं सफलं तु द्रष्टव्य इति सक्रमा
वेत्यादि गुणोरन्ततः अपिशब्दो गुणशास्त्र स्वरोस्य टेः अनार्थः देवदत्तेति अस्मत्खीत्यादिः एवमग्रेपि सर्वः स्व
तइति तथा चाग्नीभ्यां गुणेपरस्य चेति सूत्रे भाष्यं सर्वः स्वतः सादसमनिकृतावि भाषा कर्तव्य इति सा
हस्यशास्त्रस्यागः नदानिकृतावास्य समत्वं स्थानेनापीत्यर्थ इति हरिदत्तः वैकल्पिके च गुणे स्थानलक्षणं य
र्मधिकाफलकमपि अशक्तत्वादनिकृतेनत्यर्थ इत्यन्ये एतेनहैपाय नोविरुद्धकालत्र प्राप्त्याव गुणेनेति
भागवतेव्याख्याने स्वतस्य वैकल्पिकत्वात् किंच इदं गुणशास्त्रस्य वाक्यांतत्वेनात्लीमपि द्विवचने आव्या
नप्राप्त्यवर्ति नोपसंकरणसंभवात् अपिच अस्य स्वतः प्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वान्नास्तु तथाचहरि
वाक्यत्वमण्णेसेतिसूत्रे भाष्ये इयिदत्तो ननार्थः वशाद्ययं वशौ पिति स्वत प्रकृतिभावः सर्वोपि वाक्य
वर्मणेमतेनालीतिभावः अपिच इदं प्रकृतिभावो दुर्लभ एव अस्वतन्त्र उपस्थितेरितिसत्रा उपस्थितत्वा
नामावैदिक इति शाह्वः तस्मिन्यरेस्वतोः स्वतन्त्वस्यानइतिहरिदत्तस्यार्थः एवं च च गृह्योपि निवारस्य ए।
प्रार्थः प्रयोग इति अपि [illegible] गोक्तिनोटरेमा द्विवचनमिति सूत्रमिदं तस्मिंस्त अग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्य
य ग्रहणे तटंतग्रहणं वास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः तेनेह कुमार्योर्वधो अग्नारकुमार्यागारवद्य
गारमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये द्वे द्विवचनांतग्रहणस्य संज्ञेत्यादि तिशाचः प्रमादएव हरीएतावितिं इदं यथा
कलनस्तत्परस्यादसंयत्नित्यग्रहणादि शिक्षः प्रकृतिकारः मलीवादीनां अप्रतिषेधोवकव्य इति पठि
त्वामणीवगोदसीपृदुपनीवज्ञुंपनीवेत्युदाहरत् न च द्वानियया उकत्वात् प्रमाणमिति कैयटहरदत्ताद
यः एवं स्थितेमलीवाद्युपलवे ते प्रियोवलतने मतिभावनप्रयोगः समर्थ्य ते इत्यार्थ इति वशाद्य इति
वस्यचेतस्मिंज्ञानीया दिवार्थेचनदम्य यमितिमिहिनी ववाघ्यात्यैवं साम्पेदस्य मरश्यमाणुत्वाववसेरे।

वाक्यस्येति स्त्रिकेः

गुणवतीतिवाक्यसेमर्थः अनुकरणे दूरादोध कत्वाभावाच्च समपि बोध्यः

अस्वत्यात्मस्वत वद्भावस्य वै कल्पिकत्वेनग्रस्वतवद्भाव एवेप्रकृतिभावस्याभावेत्

तस्य मतेऽस्वत वद्भावो वैकेतिभावः प्रकृतावेलत्प्यस्वत वद्भावो वेत्याहे अपिचेति अस्यप्रयाणस्य त्वेनवैदि कत्वस्य ह्यमेव

प्र॰

स्वतवैकल्पिकत्वात् वाक्यान्तवाभावात् प्रकृतिभावैकल्पि कत्वात् इतिशब्दस्यवैदिकत्व भावस्व

गुणइति प्रत्यल लक्षणेन द्विवचनैत्रिकत्वाच्चेदन्ततत्व मलीतिभावः इदं च द्विवच नौत्रमिदमित्यर्थः

१०

श्रावर्णं यश्रा इवेत्यर्थः तदेवस्पष्टिकोरयाय दर्शनेन दशद्वद्वयपर्यायः स्तत्रैव नतसमाभामादिवदेकदेशः इति सूचयति विनापिप्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति वदनेन ताद्दशस्थले तथा कल्पनेऽपि विंदुपदे तथात्वेमानाभावात् ॥

शावर्णं यच्चतुर्थी शक्तिकाले दासप्रयोगस्याभिप्रेतत्वे कदाचित्ततत्वात्कादंबत्वेऽ तदलानिवृतं कुजानीत्यादिदृष्टा न्तश्चेतिभावः यत्तु पाठान्तरं यथा पुष्याम तो मादिनद्यृक्तं नामलिंगानुशासनशक्रमेनहितस्यवते इनत्र गुणत्वादेवं समत्वादि पर्यायम ध्येप्रपाठितत्वज्ञातीनामत्रकेषु अदसोमात् इदण्कारेणानुवर्तनेऽ संभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूतावेति नत्रऋकारात्त्वकर्मिषष्ठ्यादि घोषफलेवाश्रमत्रा मात्रेऽस्यत्रप्रत्येवेति देःफलत्वासिद्धत्वेप्येकारांतत्वात्प्रगृह्य रामकृष्णावेति पुंसिपुर्वेण सिद्धत्वेऽप्योकारांतत्वादिति भा वः अदसोमादिति सूत्रे प्रतिषेधमुक्तमीत्वेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात् एकारोपीति तथा च एकारान्तत्वा न्नित्यमप्येष फलकं मातृहणामितिभावः अत्रेदंचिंत्यं ईदूतौ समस्यैते प्रगृह्य अदसः ग्रहद्विवचनेइत्ये वकुलेनस्यक्ति एवं चिंत्यं यस्मीद्रूपत्वं मान्त्व एकदेशानुवृत्तिःक्रोशोपिनेति शेकारं समुपीदं संदर्भेषुशब्दप्रक्रमेव स्वतन्त्रत्वकरणार्थे तथा लोकार्थे सुपिसंभवेनैवनत्वे प्रायोऽ भिप्राय इत्यादौ त्वद्रुतिमा इत्यत्रऋकारेण प्रयोजनाभावात् अमीइति अमाभ्यामित्यर्थः अतः दृष्टान्ते वीतिपित्रादृष्टा शोषलो पः निपात एकाजनाङ् इति पर्युदासादेवाजन्तनिपातेलब्धे निपातग्रहणं स्वरार्थमित्युक्तं ते आएवमि ति सर्वप्रकरणवाक्यार्थस्मरणेयावद्योतको घमाकारः एवमित्यं नामस्याः इदानीं नेवमन्यसे इत्यर्थः आएवंकिलेति स्मरणद्योतको घमाकारः वाक्येस्मारि तथा च भाष्ये ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिवि धौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति अत्र अङिङ्ग्रहणेव मा मर्यादा न्वयात् अत्रप्र ङित्वं त्यर्थं सिद्धेईषदर्थे इत्यादि स्वत्वं रुद्धं भावात् एवं च अप्रगृह्यप्रयत्नं संगत्यर्थं हृदेषा कारस्य ङित्वात् प्रगृह्यानुनासिकपदत्वं रूपसोतिप्रवृत्तेर्नेइतिभावः ओत् निपातः किं देवोसि वायवायाहि संवुद्धौ अ प्रविष्टः अत्र भूतविलम्बितशोहेत तथा दशनादिस्वमिधेयाय अवधिकेति संवुद्धौ किं अतो इति परत्वाद्धि त्वस्योमाभूदिति यत्तु ओदित्यत्र निपातानुवृत्तेः इहचसंवुद्धौ ग्रहणं स्यात् सूत्रग्रहणमनावुक्तं गतिमित्यया माहेतितत्र न प्रगृह्यसंज्ञासमेऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः इकोऽसवर्णे इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तते इत्या

म०२०
११

करोत्येव एवं च स्वतन्त्रस्याप्युत्तिसंज्ञेपि तत्संबंधस्यावश्यकः न विनिश्चनपदं अनुकार्यानुकरणयोर्भेदवि
वक्षयार्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् इञः निपातनएकाजिति प्रगृह्य विभाषेयं ङं अनुनासिक इति ते
नास्मिन्पक्षे यणोनुनासिक इति विकल्पः ग्रन्थे तु ऊं इति पठंति सिध्यते तद् इति वा नहीं वेति निर्दिष्टपक्षे एवं न।
अनुनासिकग्रहणं अन्यथा यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यस्य न मयङ् ओ वो वा मयः परस्येति पंचमी निर्देशाच्च
प्रमादः षष्ठीनिर्देशस्य त्वादेशाद्युक्तं तेइति भाष्यात् आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव स्वाप्यत्वाच्च असि
द्धत्वादिति अतएवैतद्वन्निपातयोर्विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वेऽपि इकोयणचीत्यनेन स्वमयः
इञो वेति वावचनं यणं च अनु वर्तयिष्यते इदमत्र हृदयं प्रस्वेर्विंशतीपदानि तथापि इञः इ
तिप्रगृह्यत्वे किमु इति वचनपदे किमिति ऊ आदेशो किम् ऊ इति आदेशस्य स्थानिवत्वेन मयङ् इति प्रकृ
तिभावापवादस्यन्ते अनन्तरम् अनुनासिके वकारे किम्विति अनुनासिकाननुनासिक योर्वकारयोर्मयो
यण इति द्वित्वस्य मकारस्थानवित्वीति घणोव लमन्विद नानोनुस्वारे वा परत्वं तस्य तिरस्सवर्णेन वेनु
नासिकानननुनासिकवकारद्वयोपेतं एकादशं रूपं अननुनासिकस्यादिलेहलो यमां यमि तिलोपस्यैकल्पि
कत्वात् ककारेणैव कारद्वादशं रूपं परसवर्णाभावपक्षेनुस्वारस्य धलोमातिके द्विर्वेयं द्वे सकलना।
याचत्वर्दर्श इति शब्दे कारस्थानोत्पत्तृह्येणेमनुनासिकविकल्पाद् दशविधानि रिति इमचसंधिः॥
लोः स्तुना स्तोरितिसमाहारद्वन्द्वः सोत्रं पुंस्त्वं श्रुनेति सहयुक्तेति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वस्तुते
योगे इति एतद् व्याहारलभ्यं अनस्याप्यादेशयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु नेत्याह इतिज्ञापकात्
अन्त्यासवर्णस्थानिनो सोहस्त्वात श्रुत्वेन नज्ञानसिमाद्यो न भवत्येव स्तोः श्चोस्त्रः इति वचनं न चतना
सिद्धतिति निर्देश इति परिभाषोपस्थाने नयज्ञः याज्ञा रेमादि नसिद्ध्येत शादिति लिंगेन तस्मा राजा
अपवादस्य सर्वस्यानाभ्युपगमात् स्तुना इत्यादिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं नातो इति ज्ञापकात् ष्टोश्रयस्तु
चिनं ईट्टे इत्यादेरनपदान्तादिति ज्ञापकासंदेहः सर्पिष्टममिति स्रुत्वाप्राप्तावितिवत्व यत्स्येभाषायामि

परस्य ष्टुत्वाभावरूपः

तद्धिते

नचपरस्य पदान्तेजश्त्वं म विप्रतीतिन द्यार्थमिति वाच्यं
चत्वस्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात्=१

सर्वस्यानाभ्युपगमात्

सम्पूर्ण योगे तयोस्तु योगे इति यथासंख्येन=
जत्र योगे तयोश्चार्णा मात्रेन तु वर्णान्तरमिति भावः=४

११

किञ्चित् किञ्चित् किञ्चित् किञ्चित्

पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव तोऽलीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्योत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः ॥ ८
चयोर्भावात् टीर्ध्वादाचार्याणामिति स्वत्र रमः नुस्वारस्य यथि वा पदान्तस्य तोऽलि भट्टः स्यात्सन्नोः ऊयो हो · शश्छोऽटीति वा पूर्वस्त्री पाठोत्तरं फलं जश्त्वं ऊ शि भाषा सेव्य च
त्वरितवा वसाने ग्लो प्रग्रह्यस्येति पश्चात्प्रा ःपा ठेभाष्यसमन्तेथ कारस्यचत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्च शर्परत्वाभावाच्चेति भावः ॥ ६ यत्र

तत्तच्छत्वे शश्छोऽटीति प्रक्रियेति भावः ॥ ८

ति यत्तपराणामपरिनित्यमिति परिभाषितं यत्तद्दलेतत्प्रकरणे प्रमाणं परणामित्युदाहृतं यरोऽनुनासिकेऽति
वाऽनुनासिकेऽति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वार्त्तिकं भित्तसोम्नत्यर्थः इति सं।
हितापाठे न सावित्रिता सर्वेदकारे प्रसिध्यमतेनापठेत् तत्सम्पूर्णं तच्छकं इदन्त्यातृ इति अनुस्वारस्य।
यथी तत्र समसत्समपि सवर्णे ग्रहणेऽर्द्ध तिच्छत्वसंबध्यते एकदेशोऽपि तत् तपरत्वानादि
यथा प्रयोजनार्थं एवं सवर्णः स्यादिति अचोऽपरस्याति तेन समन्तकार इतिप्राचां ग्रंथाः प्रश्नः यस्मी
तवयो द्वितीयाः शरीत्यसोपमत्वं न तदतिरिक्तत्वात् तच्चित्वरति यत्र प्राचां तत्त्वशिवरत्वान्जन्मेक्तो।
त्वरिचेत्यकं तत्र तदोटान्तेन जश्त्वोपमानमेवैषस्यात् यत्र पूर्वोत्पत्तेर्णाकं नदो वा वसान इति चर्लेके।
नेपुस्त्वाच्छिवरत्वेन संप्रत्यफलं जश्त्वेन इति जश्त्वं त्वरिचेति चर्त्वे इति नदति स्वावीयः जश्त्वं प्रमवसाने
चलेयस्यापवादत्वात् जश्त्वे शिवशान्यानपेक्षणाच्च भावि समवसानभावो वावसाने इत्यस्य स्थले समप्रहतेश्च
प्रवृत्तसत्वात्तित्वमिति भवात् तदुक्तं अकुलचुटुः पाणिनीयाइतिकृत्वमपि शास्त्रे निवर्तयतीति प्र
सप्ताहरियामि चतापितञ्चम शीमापन्नमोविसर्गः केनवाचनाम्न अथ तनोतीति तदितिकिं वेतद्
तपवमपि जश्त्वेन दकारे इत्युच्चर्त्वे कृते ज्ञत्वमितिनिप्राप्यं चत्वप्रतिचर्त्वे त्यासिद्धत्वात् यत्र तत्र नेत्यत्र
नेति योगविभज्यासिद्धत्वमिद्धेनेत्याह तदपि न असिद्धत्वेऽपि प्रसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्य
नतिकगतिष्टत्वस्यद्वद्वय प्रयोगप्रमाणाभावात् आकं स्यतद्रते आङ उद्गमन इतितङ् स्वक्रमोरि ति
नेट् समस्तं समस्थीविधि रिति समकमेकं विधानमिति ननोर्क प्रवृत्ता घयोगप्रत्ययथासंबद्धत्व।
त. समपलाक्तनजीवेष्ठदनत्वनयदः इमव्यथा ङ्गो ऊकङको: पूर्वीनत्वाभाष्ट सायरमेत्रसाल
तातोरितिचनत् सगणे सायरसत्तनपदान्तोतेऽतिष्टत्वेन उपस्थितीर्थे विशेषे सीदनीर इति तुष्क
रमत् तस्यापत्यपौषसादिः प्राचार्यैः बाह्लादिनादिम प्रवृत्तिकादिलाङमयपदव्रहिः उ:सि
पुरङ्मधवनिर्देशोवलीयान् परमादित्यमितेत्याह सप्तेति सीतिसप्तमीनिर्देशस्त्वलाच्चवार्थः प।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्यार्थः
उकारात्मका रेधुरिसर्वे तस्मिन्निरसप्रहत्तावप
स्थितउकारस्याभिव्यक्त...
स्यतत्रमित्यसंभवरूपविरोधे परत्वेन यावस्थितिसस्या
नमित्वनिर्णयइतिभावः ॥ २

निर्देशेपञ्चमी।

षष्ठ्याः प्रयोगपत्रकर्त्रयोऽर्थः ॥

प्रत्ययेऽत्र तत्रपाठादि तिभावः ॥ २

एवं चान्यत्र केनकृत्यन्तं वृत्तिः श्रुत्यावाचत्वशास्त्रेवेयथासीति दितिभावः नेच तदुपतेकोतेचर्त्वेस्थचारितार्थेन तस्यासिद्धत्वादपदान्तस्येनमानमितिवाच्यम् तत्कालेऽवयवस्याप्त्वेवयेन नाप्राप्तिन्यायेनापूर्वा रत्नस्य तत्रभवत्याकरीतेरसंभवात् एतदेकामिप्रेत्यपि दर्वोक्ष्यातस्तत्रेभाष्ये उक्ता त्यसापि संभवेवाधनभवतीति भूयसाकोडिया यतकामितनेनत्र्यात्वे भोदधीतिप्रायदपिदा नस्यापिवाधोनस्यात् तदानोत्तरं तस्यवैवात दानस्यचारितार्थ्यान्तर ॥ ४

योगविभागस्यभाष्ये ट त्नेनाप्राप्तिकार्यत्वे तपिबोध्यम् ॥ ६

एवं चेद्दीपविशेषणसंस्कारस्वरूपयोरेव साधुत्वबोधनायामिति विभज्यम् इत्यत्र प्रयोगेभाष्याप्तेइतितिविक्षिष्यं इत्ये विज्ञेयःप्रत्ययात् सत्यशीतिसिद्धिवर्तिप्रयोज्यतिविधेयः ॥ ११

म॰२॰
२२

अत एवनृदितिनोक्तम् चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव

इत्येतद्‌ इति घुटश्चर्त्वेन नकारः पत्वाद्यः चयो द्वितीया शरि तिपदेथ इत्यनेन चर्त्वस्यासिद्धत्वात् अत एव घुड्भा
वेष इत्येतद्‌ सम्यक्त्वर्त्वेन रकारनकारविसर्गो लोपे हि विकल्पात् सोऽपि तथा लघुः शेषुः इति मकारादिवेद्धा चित्वात्
न चतत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शंकां कृत्वा सिद्धीयमहितेष्वस्मै नचशरोचीति निषेधः शंकाः तस्य सोऽत्र द्वित्व
मात्रविषयत्वात् अत एव शरः लघ इति वार्तिकस्य वचनात् अप्रसक्तस्य द्वित्वस्य निषेधः द्वित्वे घुटः परादि
त्वेनपदान्तात् इति द्वित्वनिषेधार्थं अत एव वक्ष्यमाणस्त्रिस्त्रैव नकृतः पत्वाद्यः एवमपि प्रक्रियाला
घवार्थं तद्वेव कर्त्वस्य चितस्तरति तेन चयो द्वितीया शरि तिपदेथकारापत्तेः अत्र तु घुटि सिद्धत्वात् अत्तीस
इष्यत इति इत्यत्र न श्रितकृ पीति समसमीप्य वेष्वाकृतार्थो या नदितिपंचम्या षष्ठी कल्पयतीमाद न
लोति नचप्रकृतो धुड्भेवान्तरं किंतु कामेव शङ्कोटीनमरदिपदान्तात् कयः परस्य शस्य करस्य शः आक
वेध्यितः एवं च घुटः परादित्वान्तस्य घुटिमकारोनस्यात् विसर्गविद्येरैरागादिकेशप्रत्यये मध्यस्थोनत
भितोविरस्य शमित्यादौ यथा अतः एवं तान्तस्य करुतः ननु वे कर्त्वकृत्तोतेर मत्रुपदान्तस्यैतिराणत्वनिषे
धोन स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे व हि रंगत्वेन तकोऽसिद्धत्वात् यथोद्देश तस्य तु नेति घोगोगाविभ
ज्यते ने त्वं तु नेत्वं इति चस्तोश्चुनाघोगेण तन्नस्यात् नकारार्थमिदं सकारग्रहणं च वर्गग्रहणं ताव
दर्थं तत्स्तुरिति पूर्वमनुवर्तते एवं न श्चुत्वं चैकृते ते कीटनीत्यत्र पदान्तस्य पोत्वं प्रतिषेधो घुटः परा
दित्वप्रयोजनमिति प्राचा घोपि घुटोदेतपदेलोपः यत्र वदति इदं प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषया
गतार्थत्वात् अस्य क्रमितित्वमाहिके विपादीस्थतरंगोपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सम्बुध्यास्तुरत्वदार
रणं स्वोभ्यामदृशिरस्यं चेमात्तां नावन मन्त्रकृधुरिति इहाम्नुत्वं तैकोरसिद्धतामाश्रिमनेष्कुवीति
इत्यन्नाशंकां केऽस्याऽसिद्धत्वात् ऊ-मोऽह्नात् रुप्रभ्नमान्तारः संज्ञायां च कृतरिनेस्याम्यर्णात्संविभिः
संबध्यते तेन यथासंख्यं इष्टण्ह्रत्युटः प्रवर्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं स्वपुरवेति मघरुजो वेरतिचवि
कल्पहयस्य मध्यपागदेवनित्यत्वलाभात् स्तुणमीपरतिषेरंगत्वं प्रतिपदं स्य दित्वस्यासिद्धत्वयाणत्वाप
नित्यरविनक्तासेडितिस्तुच भावो केरितिभावः नचतत्मध्यपाठेन नित्यत्वेकल्पनेन · · · वृचाष्पांगोणइति तौ विधिप्रति
एपक्लोपोनस्यानिवत एवं त्रासिद्धत्वनिषेधात् ऊ-सुटः परादित्वं कर्त्वन्नास्ति इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थं अत एव ऊ-मोद्गास्याद् चिहे
तत्सदोरवत्यस्तत्नप्राप्तिः तत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्य वक्तव्यं · · · इति नाम्येकेति
समासस्यानित्वताच्चेत्यपि बोध्यम्॥ २
ततः परस्माद्धरतिया वा नानं सधः

सुतोनमकारादित्वं

श्रोतनितरुपदे शेसादि श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वपि नतस्य सिद्धत्वान्नरश्चात तीयाद्वद्भ्ने निर्दिष्ठाघुट्
पीति चषरार्थ इति भि वः
कान्तसार्थं नविबद्धः तः तत्क्कलोतो यत्वद र्षमादितिभावः
यत्न कुत्सा श्रुत्वस्यासि द्धत्वेन तत्र कार्यात्तानेक्वस्य दितिभावः २
मोऽष्टुनेति
कार्यकालेन सिद्धत्वान्तदोषः २

नचशरीति सप्रमीनिर्देशो लाघवार्थः इयोस्तत्र नार्थितेना हि तेनान्यतिभ सश्वारणयुक्तं तदस्ये मापयान २

ऊ-मितिप्रत्याहार स्थाया मृ॰२
हेमपरेवा नपरेनः ऊ- कृपकुंकोश॰ रि ऊ-मि धुइ नयु शिवुकुं ऊ-मोड़ त्वादचिद्- मुति स्पष्ट म यऊजो वा २२

अनेन त्वग्रहणमधिकारपक्षेपि परस्मात्तस्मात्पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टबोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम् विधिपक्षेत्वग्रहणं परतन्तुप्रकाराे
इत्यर्थलाभार्थम् वस्तुतोधिकारत्वमेवोचितम् मतुवसोरितिसूत्रे कृतयोर्वनउपसंख्यानं विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येत्यनुनासिकाद्य
नुच्चारणात् विधित्वे तत्रग्रहणेऽनुवृत्तिर्न स्यादेवमधिकारत्वे तत्ररत्रेवग्रहणं स्पष्टार्थमेवेत्याविभावितम् ॥ मतुवसोरुसंबुद्धौछंदसि मत्वनुस्व

त्वोर्वदिरकृत यणादि त्वादिरर्थः॥८॥ उ॰सुटः परादित्वं द्वैतित्वात्क्रमं च॥१॥ कार्यकालपक्षे संबंधि

समासे उत्तरत्वेऽपि स्व
गर्वितिनीतिविभक्तिमात्रि
स्यपदत्वेकृत्वेयप्रत्ययल
क्षणेन पदादिविधौनभ
वति नेत्वदधिकारविभ
क्त्यंतनिषेधे कृते वेयदत्व
मसेवकृत्वेन॥२॥

तदनेन
सुत्तौ सहस्थूत्त्वे
नचपुनर्द्वित्वेन तदपि
सिद्धेर्लाघवेन लक्षणसूत्रिति
माधवाह॥७॥ अनिसू
त्रमाह॥ नोपेरवंचेत्यपि
बोध्यम्॥८॥

द्वित्वोगलक्षणोन
अत्रानुस्वारपरोऽनुनासि
कः पूर्वस्य तु वेति न्यासे
न सिद्धावनुनासिकात
र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरि
ति भावः॥११॥

प्रसिद्धावेवकार॥६॥

एकदेशेस्वरितत्वप्रति
ज्ञयेत्यपि बोध्यम् अतएव
कोऽवसानेन सकारः पूर्वे
त्यसिनिकर्षरूपसंहिता
क्षवसानेयस्यैव अतए
वसंहिताधिकारोऽवसान
कार्यपाठः संगच्छते॥५॥

नेदिति प्रोक्तः यत्नाकुः वेदिरिं परिभाषयागतार्थत्वादुभयमप्यसंगतमिति तदपि पादितिके गत्त्वस्येव
यथोद्देशोत्रेपरिके नांगे परिभाषाविरहस्योक्तत्वे नयाचार्यस्य समोहत्वात् कथममयाद्विर्विधे।
चस्वयमेवोक्तमितितिक नतु परमिदं दिनाविन्यादौ अंतर्वर्तिविभक्त्या पदत्वामुह्स्यादिति चेत् अतप
दत्वेचापदादिविधावितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अतएव परमवाचोपरमगोद्दोपरमलिहाविमादे
ऊन्त्वघत्वढत्वादीनिन यत्नप्रोचाभ्यजिचपदेदमतः पदेत्वमपि अजादेः परस्येति व्याख्यानात् उ॰सुप्रेष्वा
मेदरैवनलोपवारयितुं ऊकारीतेदेवतेनाप्यवसरे त्वभूतात् समःसुटि यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं तथापि
अनुनासिकत्वविसकारांतत्वसिद्ध्यर्थमिदं अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैत आद्ये अनुग्र
हणमनर्थकं अधिकारादेव प्रकरणलाभात् नचाहूस्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषणा
तनार्थः परस्मानित्संपूर्वेस्य वानुनासिक इति विधिपक्षे अर्थः वाग्रहणं स्पष्टार्थं अनुनासि
कात्परइतिज्ञापकत्वेन सिद्धेः नहि विकल्पं विना अनुनासिकाभावपक्षे इति संभवति इदमेवध्व
नयितुं तद्धेनवेतिशब्देनोक्तौ अनुनासिकात्परः अनुस्वारः पक्षे पंचमीप्याह अनुनासिकं विहायेति प
वंच समर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिर्हेतुत्वादवस्याघेवानीयतामित्यत्रैव संभावितानुना
सिकगुणक एव उपस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह रोःसुपिवेस्यादि
ति अनुस्वारागम इति आगमत्वे च परस्याहनैव लभ्यते पूर्वोत्तराभ्यांमेवचितस्येवेशब्देन पंचोरिवेति
भावः विसर्जनीयस्य सरीति एतच्च महूकस्तयावरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते नन्वनुस्वारस्या
नचलात् ततः परस्माहित्वेन स्यादेवेत्याशंकाह अनुस्वारविसर्गस्यादि अकारोपरीति यदिहरकृ
तोपरिपठोरनुनासिकः स्वयथाः स्वरस्यादाविताः परस्मेतिवत्वं स्यादिति भावः अरुत्वादिति नचैव
दृढिः कर्तारिष्यिस्यरेन रस्यादोर्घलोपिप्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्या
पिदितत्वरति अपिशाहूल्कारस्य वचनांतरेणेति अचोरहाभ्यामितिवैकल्पिकेपि द्वित्वं मय इति भवेत्।

स्त्ववसोरुसंबुद्धौ छंदसि मत्वनुस्व
इत्यमहत्वः इदं पाहि सोमं हरिवो मेदिनं त्वा
मरुत्वोऽस्य संतिरयोस्य संतिमतप ऊयः संता
पामिति विः वन उपसर्ग्यानं
कर्तव्यं यस्य वनं वस्वनाप
तरित्वः तुल्यः प्रातः पूर्वस्य
नित्य विभाषाभवद्भगव
दघवतामोच्चावस्य॰ हेः।
हे भोः हे भगवन्॥

रम

एकस्य द्वितीयोच्चारण
मेकेन साधुत्वबोधनं त
योर्मध्ये परस्य द्वितीयो
च्चारणं स्यात्तेन साधुत्व
बोधनमिति भावः॥१॥

पूर्वस्य वर्णदीर्घश्चादिशा
र्थाः॥

अतएव पुंस्कामा द्रुतकारांतिमिति कृत्वानुस्वारस्य यथा नेयत्वमाशंकानुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव
रुत्विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणं तेन भाष्यसंगच्छते इकाराद्युच्चारणे हि अनुस्वारमिलन्त्यही लाघ

प्रत्ययग्रहणे यो विसर्ग इति ख्यात्योर्दर्शितः अयमर्थः वस्तुतस्तदसंगतं ... पतञ्जलिना ... इत्यस्य सूत्रस्य ... यद्वा तस्य ततः स प्रयोक्ता ...
द्रष्टव्यः प्रत्यय इति स्त्रियामिति सूत्रभाष्ये यत्र ... सामानाधिकरण्येन ... पाते इत्युक्तमिति पुस्त्रिमादा

यत्वमूलमिति दिक् = ३
यत्वासिद्धत्वाद्वा विरहेतत्वात् प्राप्तेरिति भावः = ११

म॰ व॰ १२

वेतिभावः पुमः खयीति पुंसः संयोगांतलोपे कृते ऽवशिष्टभागस्यैदमनुकरणं पर्युदासादिति रुडुपधा
लोतिपुत्वविधायके रुत्वे इतिभावः अप्रत्ययस्येत्योविसर्ग इति वैयधिकरण्येनान्वयः निराकर्तुं मतेन दश
वहमानमपीत्यसामानाधिकरण्येनान्वये घत्वं घत्वमापद्येतेति बोध्यम् ख्यानादेश इति आदेशादिः इप
देशो लक्षणादिः अस्मिन्प्रकरणे णत्वानंतरं खराजः शमघत्वे विकल्पते तेन स्वस्थेन निर्देशः सोऽप्यत्र
त्वभवः सोऽप्रत्ययः यत्वस्यासिद्धत्वात् इत्वघोषधादिति वचनेनैवास्य प्रयोजनाभावात् करेऽस्थितानि एवं च।
यत्वस्यासिद्धत्वाद्याऽप्रत्ययत्वाभावाच्च पुमः खयीति कृत्वेन पुंस्कोकिलः पुंख्यानमिति चक्षिङो ख्याञ् ख्या
देशः नत्वआदेशात् इत्युल्वणः वर्जनेऽप्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत् सत्यम् बहुलेना
ऽपि कथन ... विचक्षणाज्ञिराय ... मिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयं तथा च ... मादिन
प्रयोजनेन णत्वे वार्तिकं ... विधिः पुंख्यानमिति णत्व ... ख्यानमिति [illegible]
निष्ठानत्वमाख्याने इति च ... कारेणान्ववधानात् ... पूर्वक इति णत्वेन तथा ख्यानादस्य संयोगा
देरात इति नत्वेन यत्वस्यासिद्धत्वात् एव नाविरहात् एवं च नधात्वेति ... ख्याय इत्यनेन केचिन्मि
तिभावः न च ख्यानप्रकरणे इत्येतदर्थं न दिति वाच्यम् न समासे धातुकमात्रविषयत्वात् अत्रैव संस्था
नत्वनमः ख्यानि इत्यादि वार्तिकमुपमानं संस्थानं इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां संज्ञा सवेदन शर्परेवि
सर्जनीयः ... प्रवृत्तिरित्यर्थः यदि तत्वतेऽपि धातुराहे धातुके इष्यते तदा जिह्वामूलीयस्य
रनया इत्वे वार्तिकमसंगतं स्यात् घञ्ञ इत्यत्रमाधवादिभिः ख्याधातुरपि ... शादिर्विधिरप्यु।
भयसाधारणाद इति ... भाष्ये चक्षिङः ख्यापक्रमात् सार्वधातुके पि ... योगापन्नस्य न
चेत्पत्तिः माधवेनार्धधातुके ... शादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽभिधानस्य वशारणे
कर्तव्यता ... तावत् ... कालेन वरवः पुमांसोऽस्मिन्कुले वर्तु पुमख्या
निरवसरत्वं स्यात् उरःप्रभृतिषु पुमशब्दस्यैकवचनांतस्यैव पाठान्नेत्कस्य सार्वधातुके च ... ख्या

पर्यायख्यानमित्यत्र ४१०
संयोगादेरातो धातो र्यण्वतः निष्ठानत्वस्य ... न ख्यात्योः ... निष्ठानत्वेन ... ख्या तः ... ११
ख्यात्रेऽसिद्धमुल्लाने ... स्यानः ... सिद्धेश ... ८
ख्यात्यादिद्वं स्वीकृत्य ... धानस्वीकारेण ... पार्धधातुके तमिथा नस्वीकारे लाह ... भावः = २

बहुलं नानीति वक्तव्यं किमि ... प्रयोजनं ... गात्र विचक्षणाज्जिरा ... सर्वप्रकरणे ... ऽतेनप्रतिभावः ... कृत्यधात्वेति ... भावः विभावः ८ = ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे = १२
ख्याद्यादीति पाठे पर्यायो चर्तप्रकृतिरिति भावः = ४
एवं च माधवोनेत्यापत्तिः कर्त्तव्यमर्हत्वात् १२ र्थः = २

इत्यमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्याप्यस्य च
नमः ख्यातिः ख्याती मादौ = ९

एवं च तत्र ... यत्ययेन संस्थानशब्दस्य तेन स्वीक्यो
जिह्वामूलीयोवार्तिके ... कस्मान्न भवतीत्यवेतिभावः = ७

नामधातौ स्वत्वपाक्यादेर्ङित्वाद्धाप्रसिद्धा तदा ङित् इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः अत एव त्रायेमित्यत्र गुणदोषरी काद्यत्रेति संगच्छते इति भावः प्रार्थितव्रत इत्यन्ये ॥ ५

नचप्रत्यनेते जने ह्यस्यतः तस्य पदान्ते न लोपेन नान्तत्वासंभवादिति भावः नचाप्रत्ययादिति पर्युदासेन नान्तत्वकृतो सिद्धेन इति चार्थमिति वाच्यम् असाल्लक्षणवशात्संपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसंपन्ननकारत्वानामात्रस्य नावापत्तेः ॥ ५

नहीद् इत्यत्र स्तोतीत्यवरस्वं कथं नेत्यत आह संहितेति

अग्रन्थाय ते इति स्वमनस्तु पदि परस्मैपदत्वाय तस्य प्राप्तिः आहीत्यस्य प्राप्तिः सूचिता ॥ ४

तेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेन्न इत्याशयेनाह । संहितायामिति विवक्षायां तु त्वं नेति पूर्वमेव प्रत्याख्या-
ख्यातो नेति केचिदित्यस्वरसः तत्र पदविभागसमये अर्थपदानि केचिदित्यस्वरसबीजं स्वतंत्रे धातौ चेन्नादि
साक्षात्कर्तृविषय एव निषेधः स्यात् न चैवमुपपत्तिः निर्मूलत्वात् वक्ष्यमाणवचनत्वेति प्रत्याख्याना-
दीनत्वे तत्र परस्मैपदमनुक्त्वा आयतेर्ङित्वात् आयत इति चाः संख्या कुरिनामर्थे कुर्वे रिकि वे
तास्यवाक्कि पिबा बोधम् प्रशानिति प्रश्ववाक्यम्यतेः किम् अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः मो
नो धातोरिति नः नस्यासिद्धत्वाम्नलोपो न न्यमे मकारोपर्यकार उच्चारणार्थः तेन नन्तः प्रशा-
नीमादित्सिद्ध उभयथयत्स्व इत्यतः अभ्येन वक्ष्यते विकल्पः फलितम् इत्याशयेनाह नमस्यादेति ऊ
घोः स्ववे स्वपरत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य स्वरपरत्वात् खर्परे शरीति विसर्गलोपः जिह्वामूली
यस्य शरभावात् वा शरीति विसर्ग एव वा प्रादेशयोः कुप्वोरुच्चारणार्थौ चाद्विसर्ग इति प्रत्याख्या-
नादिकल्पयसमर्थः तत्र ≍कः≍पा भावके विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात् कानाम्रेडिते कान्का-
नीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं पूर्वक्किनिकि स्वैवप्रयासात् इत्ययाभूत् कान्कान्पश्यसीति अ-
नपकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः खेपे कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः कस्कादिषु च अप्रत्याचाए
न विसर्जनीयस्य ≍कः≍पौ नेत्यर्थः नासौ स्यादयं ≍क≍पयोः स्थानिवत्वात् नन्वप्रकृतत्वा-
त् किंतु प्रार्थिकार्थकथनं नत नत्वनयन्नाह ≍कः≍पयोरिति कौमं स्वत इति कुतः कुतमा
गत इत्यर्थे अर्थाप्यपि आगे गणपाठसामर्थ्यादत्र सर्पिष्कुण्डिकेति नित्यसमासे स्यैवमिद्ध
इत्यपाठसप्रयोजनं नत वैववत्वाने सेनानुस्वारेति यदि विकल्पत्वमस्यानुवृत्ति कस्य चत्वैस
तिवहपंस्यात्ते निपातपरिभाषयाच वोपुन्नोत्वक्कारोपस्य चकारः क्षुप्येनेति भावः इति
सत्वात्वे ॥ शर्परे सत्वादेरयमपवादः यदि तु पार्परेनेत्यवोचेत्तदा नरिष्यकृतेमस्तेपिति

ऊ घोरित्यत्रापि चेन्न सत्वं नेत्येवानुष्टतमिति भावः ॥ ७

ननु कुप्वोरित्यस्य जिह्वामूली यस्य सत्त्वाद्विसर्गे तस्य स
हि समुच्चय लोप निरनुनाह
सत्वेदु सादिशस्त्रादित्यनेन ॥ ८
सविसर्गत्वेप्पाह माशलीति
स चसत्वायवाद: खर्परे
इति चवेकल्पिकमिति भावः
निपातानामनेकार्थत्वाद्ध
पत्तो विकल्पार्थ इति तस्या
शयः ॥ १०

इति

विसर्गलोपस्य सत्वा
पवादः परं च सत्वेति
विसर्गपाठ इति भावः ॥ ८
तयोरुच्चारणस्य गौहिनाः
भावेन नान्तरीयकं तयोरु
च्चारणं न तु तयोर्विधेय
त्वं तन्मात्रेत्वाचोर्लक्षण
व्याख्यानादिति भावः ॥ ९
चानुकर्षविसर्गस्तु सत्वा
पवाद इति नास्याकं संघर
तिभावः ॥ १०

अतो ऽपदत्वं

अयं भावः अपदेश्त्वेव कुपोविसर्ग ... यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कपवर्गादौ अपदेश्यार्थेन सिद्धे आदिग्रहणम् अपदस्येवादिरित्यर्थलाभार्थं तेनोरः कायतीति विग्रहे सत्यपि पूर्वसमासे पुरः कृणोत्यादौ न सत्वम् आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लाभावधारणे न च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानव यवस्येव ग्रहणादि ति = ६

विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीयः वाशरि कुप्वोः ... विसर्जनीयस्य सोऽपवादः शर्परे इति तु न सूत्रं कृते वाशरि त्यनेन सत्व विकल्पेन सिद्धावपि कुप्वोरित्यत्र शर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्रवृत्तावपि कुप्वोरिति सत्वे चाद्भिः सला भानापत्तेः = ९

म०२० षिद्धे पिकुप्वोः कः पौ स्यातां वाससः लोमं ग्रद्धिः स्यातं इति विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रवाध्य सोऽत्रता

१४ तेऽस्याभावेनास्तु न तु स्यादिति न देवम् स्यात् इहेति सोपदादौ अपदाद्योरिति सवेत यस्यादे

नए कवचनं षष्ठितान्तं विशेष्यते अपदादौ वेरीनि तदा यथा श्रुतेऽसाधु किं तु वरीति मन्द्रकस्या

माद्युर्क्यसिति केवा नचात्तुरूपेऽत्त ग्रहणावश्यकता वरविनाविसर्गेऽस्य इलेभवे नन्तेद्दश।

भूतेनिष्फलत्वात् पाशाकल्पक काम्ये वितिरूपेऽसंभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनं अस्य असंभवात् प्रातः कल्पमिति अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह तद्विषये शक्तिमा

त्रत्वं ... भूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् गीः काम्यतीति रहरणः ... न तु वापि

काम्ये रोरेवस्यासाध्रुवे ... ते न तर्हि ... मात्रप्रति ... विषयेवणम् तस्मात् इणः

षः इत्यस्यापवादः इदं सूत्रं मम इति च द्वयमनुवर्तते नयथासंभवं इणः परस्य षः अ

स्य स इति विवेकः पुरः प्रवव्या इति पूपालन ... धोः प्राज्ञभासे ... नते ताः जा

सन्तत्वं स्फुटीकुर्वन् पुनर्विसर्गस्य ... इदुदुपधस्य ... समुदायस्य वयवे यो

विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबंधः अयमपि अप्रत्ययो यो विसर्गः इति संबध्यते स

भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्य न्याय्यत्वात् न च विसर्गस्याप्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति

वाच्यम् अग्निः करोतीत्यादौ स्यान्तिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः न चातिदेशं ... प्रसिद्धत्वेपि अ

त्र अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् अमिर्वाग्निरित्यादौ यो विसर्गः सिद्ध इति अ

त्याप्रत्ययत्वात्तस्मात् विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः ज्ञापकं च विधानापेक्षं तेनाचः

परस्मिन्निति विषयोऽत्र न प्रवर्तते एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्यानिवदिति सिद्धान्तः दूषकमूलकः न

न वाच्य निक इति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभे स्माभिः न न्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चे १४

न तु तत्रापि तु न हृस्वस्य ... स्यायां जातपदत्वस्यातिदेशेनेव तल्लोपे कृते ... न यनमिति को विशेषः न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः अग्निरित्यत्रापि सत्त्वात् न चाग्निरित्यत्रादेशस्थानिदेशत्वमकार्य

स्य चासिद्धत्वमत्र तु ... कार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम् सर्वथा गतिदेशापेक्षणे न तस्या किंचित्करत्वात् किं च तत्सिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वस्य सत्वम् किंच विसर्गस्यान्वत्वरूपे हृस्वप्रत्यय

तस्य स्यानवत्वधर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः स्यादिति ... किं चैवं सामानाधिकरण्ये ... प्रत्ययग्रहणे ... किं चैवमिति

मासे इति सूत्रे चोत्तरपदस्य स्थेऽत्र ... परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन ... तस्माद प्रत्ययपदं तत्संबन्धि पदं प्रत्ययस्य संबंधिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थः उचितः अत एव कृधि ... मित्यादौ न दोषः नित्यं समासे इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य ... त्वमिति = ३

अयत्वं ... अपवादत्वं ... मिति भावः = ६ ... = ७ ... यमपिनेति बोध्यम् = ७

अन्नोत्यादि ... समुदायस्यावयवे ... मिति भावः = ११

न तु विसर्गविधि ... सिद्धिः किं स्यादित्याह विसर्गेति = ...

प्रत्ययस्य संबन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति तद्भावः अगतावच वा का भेदाः समर्थसमासे वैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसद्भावमिति तदभिमानः = २ नातीवेति वैयधिकरण्यान्वयरूपफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्य सत्वेवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येन तेशतो पितदादशाभावात् तीवेत्यसंगतमेवस्यादिति भ्रनेनोक्तव्याख्याद्यायथसाभिमतत्वं सूचितमित्यलम् = २

एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः = ३

पदादित्वेन सोपदादावित्यस्य प्राप्तिरिति भावः = ५

प्रतिपदोक्तस्यैवेत्यपि बोध्यम् =

आदन्तप्रयोगस्तु चित्तमर्थस्फूर्तप्रतिपत्तये आदर =

मे कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन तु सिद्धे सोऽयं नुकारान्तस्य षत्वं मेति ज्ञापनार्थं एवं चात्र
म्रयस्येन न पिव्यधिकरणमेवेति हरिहरो के नाटू ते बं मात्ररिति अथ हि अस्तु इति एकादेशशास्त्र
विसर्गप्रतिपत्त्यर्थप्रयोजनकं आकरेत एकादेशनिमित्तादिति प्रभुः पादः नत्र एकादेशशास्त्र
निमित्तेन घस्य इकारस्य तस्मादित्यर्थः मुहुः कामेति इह कषाके प्राप्तिरिति गवर्गेत मुहुः कामा
निकृचित्वाकारः पञ्जेनत्वामादिकमिति हादन्तः द्विस्त्रिश्चतुरिति इह द्विस्त्रिरिति संज्ञेनाभ्यासा
वधीयतः शाटोपि सुतंनत्व वयदीप्यते कृत्वोऽर्थे ग्रहणं तज्ज्ञापक सादच येन सर्वत्र व्यवस्थापक मि
ति तेन द्वैधीं चैधीं रामित्यत्र धातुसाहचर्यादागमस्य सेयहणं इमथत्र विभाषा चेद्ये चतुरित्यादेः इ
दुपधस्य चिप्रत्ययस्य घोषप्राप्ते न चतयोरपिस्यसा सामर्थ्यामनेन सिद्धिः शंका इसः समथस्य
प्रयोजनतया तत्प्रयहणात चतुष्कपाल इति इदुदुपधस्येति घः आविष्कृतिं पिति निष्टसर्पिष्
दिकामानंघे सामार्थित्यर्थः अथ तायामिति इदं सर्पिष्कुंडिकादारत्यत्रेत्यर्थः यत्र पारावति
कृत्वाक्रः कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकादीनोपावरपदस्थत्वेपि सत्वार्थे इतित शङ्कविरोधाद्वपे
न्त्व अधः सद्दितेति नत्वस्यासोविकारः जानपदेति ङीष्प्रसंगात अधस्करोति अधस्ववकरोति
स्यःनासिकोदरोष्ठेत्यादि नाडीष अधःशिरसी एतयोरिति समवन्धःस्यानेप्रथमावोध्या
अयस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरस्पदमिति षष्ठीसमासः ॥ इति विसर्गसंधिः
सजुषोरुः पदस्य तदन्तस्य सजुर्भ्यो विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः न च सजूः शब्दस्याप्य
हणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शंक्यः तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्सा
ते सजुः शब्दात् चयत्वदन्तस्यरुः स्यात् सचालोन्त्यस्य एवं च स्थिते फलितमाह पदान्तस्येति सज्ज
षुशब्दस्येति तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः तेन सजुपदस्यादौ नातिप्रसंगः नच सजूरित्यत्राव्याप्तिः वा

भाष्यप्रामाण्येनाव्यक्तत्रिपदस्यैवांगीकारेण कुतश्चित्पदे प्रत्ययसंबन्धित्वाकारणं यत्न मिति नत्वं अतएवचतुष्कार्जनेति प्रागादि निर्देशा संगतिः = ४ अनुत्तरपदस्थस्येति द्विपरमसर्पिः कुण्डिकेति परमासे इति तत्रस्थाधिमसर्पिः =

सजुः शब्दानुपदता भावात् = १

अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नः प्रतिमादौ उदस्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं समापरमस्वसेतु दाहृतं न च संगच्छते
असमासप्रत्ययविधाविति निषेधात्तवाद कतायापदयुक्तात्व यत्तस्य ज्ञापकं समस्तवीच्येति सूत्र मन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनेव सिद्धेः किं
तेनेतत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्य ज्ञापकमिति ... ... इति निषेधवदनुपानकथनमिति बोध्यम् = २

परेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य दूषितत्वा
त्त्वात् अपरेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयक
मिति दिवस्पदे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च एवं च परमस्य पदसंज्ञाभावोऽ[illegible]निर्बाधं एवं स्थिते तस्य
सज्जुःशब्देन तदन्तविधिर्नेति शब्देन्दुशेखराद्युक्तिरपास्ता इत्यवधेयं भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशि भगोअघो
शब्दयोरोकारस्य प्रकारस्य वर्णत्वेन पूर्वस्तोऽत्र नान्नेऽर्थः यदि भो भगो अघो इति सान्ता वा
न्तपूर्वस्य भोः भगोः अघोः इत्यत्र रोर्यत्वं प्रलोपश्च स्यात् अपूर्वस्य रोरित्युक्ते प्यन्यत्र हरेरेव
पूर्वमेतत् [illegible]विभो इति [illegible]भागो [illegible]भोः [illegible]
लोपः भवति [illegible] नवात्र [illegible] विभाषा भव
[illegible] वार्त्तिके न [illegible] भवदादिप्रकृतिकाभोभगो [illegible]
पिलात् [illegible] विशेषात् [illegible] हविर्विशिष्टानामेव [illegible] न त्वो
स्कारस्यापूर्वत्वाद्रेफमात्रे विसर्गस्य स्यादिति तथा च [illegible] विभाषा निवद्भावो न स्यादि
त्याशङ्क्याह न यम इति यथा ग्रहीदित्युच्चग्रहोऽलिसीति दीर्घस्य स्यानिवद्भावेनेट्त्वादिदं हीं
ति प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गेऽस्य कृतत्वात् एव [illegible] भावः तथा च स्यानिवत्सूत्रे भाष्यं विशिष्ट
[illegible] नानुवर्तते इत्यत्र [illegible] पशिलान [illegible] निया वधेयम् नि
पातादिति [illegible] निर्दिष्टा [illegible] तथा च विभाषा भवदि
ति वार्त्तिकेनाप्रयोगे [illegible] पुंलिङ्गैकवचनमात्रे [illegible] स्यादिति [illegible]
[illegible] भावः एतच्च [illegible] भाष्यस्य
स्वरसात् [illegible] विभाषा स्यादिति वार्त्तिकस्य [illegible] निपातोऽपि भोः शब्दोऽस्तीति तेन द्विवचा
यदि [illegible] रोऽरि स्थानिवत्त्वेन निर्देशो [illegible] विसर्गे रेफस्य [illegible] स्यानित्वात् [illegible] अनल्विधाविति [illegible] स्थानिधर्मा
[illegible] स्थानिसंबन्धव्यवस्थित्रिधर्मा अयेच नेत्यर्थः तत्र स्थानि [illegible] रेफः [illegible] स्थानिवत्त्वेन [illegible] अनल्विधिरिति [illegible]
यः [illegible] विसर्गः [illegible] इति तत्र [illegible] विशिष्टः स्थानीति [illegible] स्थानि
वत्त्वेन [illegible] यदि [illegible] इत्यवधेयम् = ५

नन्वसानुनासिकस्यैवि भाषा भवदित्यादिवार्त्ति केन निषेधानां तु कृत्वेन स्यादत [illegible] ननु नानुकरणमित्यर्थः

अप्रयोगे साधारणता मभावेन =२

१५

ननु निपातो पः संभवच्छब्दसमानार्थएवेतिहेभोइत्यस्य नासंगतिरिति तत्प्रवमाष्यदैयरयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं विभक्तान्तप्रतिरूपकंचश्रष्टतोऽर्थेतइत्यत्रमस्पष्टम्
किंचप्रतिलनीतेइत्यादिवदेतयोरपिसरूपप्रयोगसंभवइत्यस्तुचेदाह किंचेति=२ पदार्थस्येति इदंचतभोःशब्देफले उभयोरपिभोःशहृयोःसंबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमान्तत्वेनामंत्रि
तत्वात् किंतु तिष्ठसिभगोतिष्ठसिअघोइत्यादौभगवन् अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके आमंत्रितस्येति निघातसिद्धिः निपातयोस्तुतयोः संबोधनेशक्तौमानाभावेन संबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामंत्रि
तत्वाभावात् भगोतिष्ठसीत्यादावः विद्यमानत्वम भगोभगो आगच्छेत्यादौदिर्भावः धवेनभगोइत्यादोपरांगवत्त्वमितिभावः =५-६= प्रया

सुःपादृत्यस्यनिपातनमा
त्रह्णीकारेइत्यादिः =२

[illegible]

वार्त्तिकबोधितसाधुता
नामपिकृतनतयावेत्यादि
कार्यानुरोधनायस्त्र
कृतात्ववारस्यकरणा
दितिभावः =११

नादेशश्रीनवेसकयोश्च नोक्तदोषः शुक्तत्वेचैतत् हेभवन्निति वत्तहेभोरतिगस्यापीष्टत्वात् तस्य
वार्त्तिकार्थमेवसिद्धेः सुःपादृष्यासंगाहे हेभोः इत्यमरोक्तानांत संबोधनार्थानां निपातानांस
दप्रयोगायोगात् किंचात्रभवान्नहीति नत्रभवान्नतोभवानितिवत्तत्रभोरप्यापि वार्त्तिकेसत्येव
सिद्धत्ति इतरथाभोपिहपतेइति सर्वविभक्त्यंतात्वतसोभवदादियोगएवेष्टत्वात् किंच आमंत्रि
तत्वेपरस्यावस्याप्युभिकेनिघातः आमंत्रितत्वंत्विमिभविद्यमानवद्भावः वाक्यादेरामंत्रितस्येतिहि
भावः स्वामंत्रितइतिपरांगवद्भावश्चेत्यादिसर्वसिध्यतितत्वमेवेतिदिक् भो शब्दोशस्थनिपा
तावपिदिशमाणिकौनतिसंज्ञायांनाम आमंत्रितकार्यसिद्धिर्वार्त्तिकाद्येवेतिसूयोपिरा
कल्पनीय यत्त्ववदतिसकारांतानेवैनानिपातानाह्यायकत्वेनेमाष्यश्रवणाखाने इतिनदतिर
भसात् सादेतत् निपातानामभुपगमेपुनर्विधीतएवहयेरच प्रतिपदोक्तत्वात् नत्वसंबुध्यंताः
लाक्षणिकत्वादितिचेन्नैवम् स्वरितेनाधिकारइत्यत्राधिकःकारोधिकारःइतिव्याख्यानमाश्रित्य
लस्याकुरोयनस्वरितत्वमाश्रित्याभयग्रहणात् प्रवस्पमहाव्याहतेनविभिस्त्रेमहाव्याहतियहणे
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमितिहरदत्तादिकत्वा नचैवमपिग्रभोरिदं
मित्याद्यावतिव्याप्तिः परस्परसाहचर्येणनिपातानांवार्त्तिकोक्तानांचग्रहणात् योलेशुप्रयत्न
तरः लघुत्वाशणतरःमचोलरतम्यादस्यवः यस्यघरस्याद वयाविति ग्रोतोगार्ग्यस्य ओकारादि
ति यत्तुओकारादेशादितिप्राचाव्याख्यातेनत्त्र अंगस्याप्रकृतत्वात प्रत्यभवाच नसतदाद्रग्रेणेश्व
ओकारान्तमगशाश्रमालितेलिमवेषां यकारस्येति वकारस्तुनान्त्रवर्तते भोभगोअधोः एवंसमास
भवाखेनेकारादेशगोन्तुन अएवंस्तुयद्यपिसमावर्तितेसवुकरोतीति तथापितत्रलोपासमगः
अपीमस्ववर्णेश्व शाकल्येवविरोधणात् हरदत्तादिभिरनभिधानादस्माधिस्पाङः गमसि

भोभगोभवत्तवसोरिति
सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्ये
स्पष्टत्वादितिभावः =८

एवंचानित्यत्वात्सदप्र
इत्तावुभयोर्ग्रहणसिद्धि
रितिभावः विभाषाभ
वतीतिवार्त्तिके भोत्राह्लण
भोत्राह्लणिरत्यसिद्धार्थं
कार्यामव्ययमेवभोःशब्द
इतिसिद्धान्तेनोभयोरग्र
हणातादितिभावः =१२

व

सर्वेचेदंभाष्ये =१

तेनवार्त्तिकतामेवग्रहणमितिभावः अर्थवत्परिभाषयैवसिद्धेऽप्यम अन्येषांत्वनर्थकानांसत्त्रात्रान्यतरा
नुकरणमितिपदेप्रसिद्धाभोइत्यादिपूर्वकहेतुत्रानामर्थवत्तांग्रहणस्यन्याय्यत्वयाभोइत्यादौकारान्ता
करणपतेपिवार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानांचैकदेशभूत भो
तान्तानामेवानुकरणं सूत्रेसन्धभावोन्याय्यएवेतिभावस्तरसः =६

हरदत्तादयः वकारलोपेततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः
एवंचकरोत्यादिपरेपितत्रवलोपेनभविष्यतीत्याशयाह
लाविशेषणं व्यर्थमितिसूचितम् भाष्यमपितदेकदेश
क्रिदेव=१

प॰२॰
२६

स्वरूपप्रत्ययावेतौ नास्ति तयोरपि ग्रहणमिति स्वत्वकारस्यैव एत्वलोपस्समर्थं नतु देवानप्रिय इत्यादौ लोपो।
व्याप्तिरेव सिद्धं मैवम् तत्प्रतिपत्तव्यत्वासिद्धत्वात् देवाघां तीव्रस्वरूप अभावात् अग्रहे राजन्।
ति राजा काष्ठा श्रुसीति तु तत्व अवस्वादीनामिति उभयत्राणादिशब्दः प्रकारेतेन स्वर्यद्वत्ता यथिरः स
मधुरः विप्रः कविः काकेना स्वर्यैनाः इत्यादिष्वाह्य तत्वोपदेश इति कृदित्वेन वेद्धत्वाय स्य विभाषा
तिनिषेधार्थोनेह उत्वधत्वत्वहलोपाः यथा प्राचाम स्वदाहृतं न इह इति तत्र तत्र हलोपस्ये वाभावा
त् तथापि इह स्थूलवलयोरिति स्वत्वेन एतं हेनेकार रकारयोर्लोपः नकारस्य हत्वं चनिपात
ने न तत्सिद्धं काकुत्स्थ हेत्वे ससस्य उक्तिः दादेर्घोऽतो विति निषेधत्वेन वाधात् नचरेफभावो हत्वं च निपा।
तनं तां धत्वष्टुत्वहलोपानाम् भविष्यत्येवेति वाच्यम् तथा सति परि इहत्व मतस्यापि लघुपूर्वो दितिले
रघादेशो नस्यात् पाति इहीकत्वेति चालि त्रोति तिष्ठइ स्यात् हलोपस्यासिद्धत्वे नयूपेपाया।
त्वादिति भाष्ये स्थिते यतः प्राचां व्याख्याते हहे रेवेद्दं निपातनं इह इहावितित प्रकृतमन्तरेण सनि
छाया मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादि भावे वा इहे मत्वेति येषां विभाषा मस्तेत्वा भावे हलोपश्च शस्तु
दाहरणासिद्धइहत्वमिति तस्य उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् [redacted] नदारवामनः
अर्थहरिः प्रकृतमन्तरमस्ति तत्राप्येतन्निपातनेन नलोपवर्जमिति युक्तं चैतत् अन्यथा अप्रमाप्से
रहन स्यात् छत्र इच स्यात् उत्वमेवेति सिद्धासिद्धयोरत्वस्य बलत्वेन विप्रतिषेधपरमिस्यषा
अग्रहणै निष्पन्ने पदत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः नहुकं पूर्वेत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्ये
ति एतेन विभक्तिकार्ये पश्चाडत्वमनिस्त्यादिव्याख्यानं सत्वेसइति एषकारदल प्रषष्ठीकामिना
ह एतत्तदोर्घः स्वरिति एतत्तदर्थोगतस्याभिधायीयः सुसस्यत्यर्थः एतत्तदोर्विहितइतिव्या
ख्यानेन परमसद्दाति परमैषद्दातिइत्यादौ न स्यात् अर्थद्वारक संबंधाश्रयणे लिंगत्वेन स्या।

इडोदलोपरस्येत्व इह स्यात इत्वत नामिरेस्मा नर्थादिति भावः॥

हहः सूत्रेणेति निस्येत्वे च॥

छ्यादि लोपे च स्तुभावश्च छ्यापत्तिरिति भावः

अत्र रुचि दीर्जेत हहे सका रकारलोपार्थमिति भाष्य विरोधः अनिदितां हहेर्हेतु दिन मित्येव प्राप्त इति रेफ विशेषणेति किंच प्रत्यादो करीष्यादिहेत्वपि इभावश्चेत् रेफः सिद्धानि निषेधक रलोदइति निपातन स्य वर्यत्वमित्यलम्॥२२

अनादार्याभावात् पाते॥

अन्यथा इत्यादिप्रत्ययसंस्तत्वे इहत्वाभावात्स्तलोपश्च प्राप्तो त्र नलोपस्य स इति वर्ण स्यात्॥

२६

सोऽस्मात्परमिति सन्धावपि मात्रत्वात्ः न तु प्रकृतोऽपि पादमिति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्तिः सोऽयमागादित्यादावियमाप्यप्रातिज्ञात्वेन सिद्धेः एवं चाव धारणपरत्वेनास्या वोध्यम्
सोऽस्मात्परमास्तौ बहुलग्रहणेन क्वचिदस्य ... पिसिद्धेरितितात्पर्यम् = २
न चैतत्सत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः एकार्थीभाववत्त्वस्य प्रा
तिपदिकसंज्ञाविधौ विना तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्या तेन प्रत्ययान्तविषयतिसमासवृत्तकप्रत्ययान्तेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् प्रियशब्दान्तेषु तत्रैकार्थीभावो
न तु तन्मात्रे इत्यदोषात् न च क्तिवन्ते दोषः तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवत्त्वहितीयाभावेऽप्युपगाधानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम् अलौकिके वाक्ये
केऽपि तेकार्थीभावस्य तत्राप्याशेपेणादोषात् = ६

मासइति बोध्यम् अकोः किमिति साकमश्वयोः शब्दान्तरत्वादप्रसंगइति प्रश्नः एष कइति अको।
रिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषा न्यायप्रवृत्तेरिति भावः बहुलग्रहणे
ति अत एव लोपं विनापि दर्शलोपि क्वचिद्भवति साम्नामग्रे सः असोऽस्य इति भेदः ॥ इति स्वादिसन्धिः
अर्थवदधातुः अप्रत्ययः प्रत्ययान्तं चेति सूत्रे तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः तथाहि अप्रत्य
येत्युपर्युदासेन कृत्तद्धितसूत्रेण न हि तान्तसमासानां विधानं व्यर्थं स्यात् न च तत्रापि नदं तन्नयोरहमिति
वाच्यम् अर्थवदिति सूत्रसामर्थ्यात् तदन्तग्रहणात् प्रशंसायां धारयमतश्च एकार्थीभावेन लौकिके प्रयो
गे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसायामर्थवत्त्वं नचार्थवदितिसूत्र एवोक्तरीत्या चरितार्थता धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्ला
भात् तस्यापि तदन्तत्वं वर्जयित्वा तत्त्वतमेव यदि तत्प्रत्ययान्तपर्युदस्ते तन्तदिसाधारणदोषादिति त
त्रे स्यादिति अर्थवदिति किं धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् तस्यां च सत्यां
स्वादयः स्युः न तु सङ्ख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यन्तीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धा
न्तात् फलादिभिरवसोऽर्थवत्त्वात् न चार्थवद्ग्रहणे परिभाषया नार्थके तस्यादिति वाच्यम् तस्या
विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अधातुरित्यादि पर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि
नार्थं तद्धितके ... इति तत्र भाष्ये ध्वनितं यन्नाङः पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति
अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् अधीते यावक इति अधि एवं सेवे उः प्रयोगात् वि
शिष्ट एवार्थवत्त्वात् न तु केवलः ... निर्देशात् ... संप्रदायार्थः स्यात्
एवं कत्वमनर्थकः यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः ... विभक्तावप्यमाधात्वकर्तृत्वे
कारके इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां ... कल्पनावश्येति अयं च क।
... धातुरनर्थकः ... क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् आरोपितं तदिति चेत्

सातेः प्रातिपदिकत्वेऽपि न तसर्गैकवचनेन तस्मा पितस्वत्त्वेन प्रदर्शितपूर्वा दित्वादेवतिषेधसिद्धेरा दार्थमिति भावः = ९

... अर्थवत्सूत्रेणाऽर्थपदसत्ता ... सार्थकत्वस्य पितापति प्रतीतरति ६ =

एवं ... अर्थव ... दित्वं तद्धितान्तेऽपि ... नव्यानां ... सार्थकत्वं ...

न चाप्यापत्ति ... प्रत्ययः ... निषेधवापेन ... तार्थम् ... प्रकृते ... कदेपवि ... लभ्यताद् = ५

व्याख्यानाद ... नैव ... इति भावः =

तेन ... चित् ... सिद्धिः =

क्रियावाचकत्वम् =

पदस्य पोवा कस्य पोवा लोकानां तत्रैव शक्ति [illegible] अत एव तत्र स्वरमा [illegible] लोके [illegible] प्रकृति [illegible]

धात्वादेः सर्गविभागे इति [illegible] भाव [illegible]

म० २ [illegible]
१७

सप्तम्य लावनेवेष्टसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य च स्थेविभागस्य सर्वः कल्पित एव परमार्थतस्त्व।
स्फोटस्यैवार्थवत्त्वादिति सिद्धान्तात् उक्तं च हरिणा उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः अस
त्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति कथमन्यथा हरो हरिर्द्विवचनमदाटघञ्अः तथा चान्यार्था
[illegible] के अर्थवन्तो वर्णा इति पक्ष इह के अधीयेति अधीता इत्यत्रैकारोऽर्थवानिति भाष्यप्रयोगः [illegible]
एवं कन्यायामयोरप्यर्थवत्त्वान्नैव स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न
उक्तोत्तरत्वात् नैषा कल्पना शास्त्रकृतामिति चेन्न द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमीणिति सूत्रे एकव।
[illegible] त्वार्थेः [illegible] भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् प्रत्यय इति महासंज्ञाकरणेन [illegible]
[illegible] यदपि [illegible] आदिरन्तरपि न अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या एवसिद्धेः [illegible]
[illegible] अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वेऽप्यर्थवद्ग्रहण।
[illegible] ज्ञापकत्वसंभवाच्च [illegible] किंचिदपीति इति न्यायेन [illegible] करणस्य फलत्वा
विनात् [illegible] विभक्तिकारकयहणे [illegible] संभवाच्चेति दिक् अ
धात्वादिति किं अन्नस्य न लोपो माभूत् न च [illegible] कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन [illegible]
[illegible] प्रत्यय [illegible] मो [illegible] इति निषेधेन [illegible] तत्वात् कथम
[illegible] राजेत्यादौ नलोपः स्यात् अप्रत्ययः किं हरिषु करोति अनस्य [illegible] माभूत् अप्रत्ययान्तः
किं तत्रैव विभक्तिविशिष्टस्यो माभूत् न चान्तर्भावेन [illegible] इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव त
था [illegible] सोरपि [illegible] इति वाच्यम् कार्यकालपक्षेऽपि सिद्धेः यथो
द्देशेऽपि विभक्त्यादेशो [illegible] सप्तम्यधिकरणे च [illegible] निर्देशात् [illegible] इति सूत्रे
प्रातिपदिकग्रहणं वा [illegible] ज्ञापकमस्य [illegible] प्रत्ययग्रहणे [illegible]: ॥ ५

नपुंसकह्रस्वत्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वा नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे तेन प्रातिपदिक त्वायेसिद्धे [illegible] इति भाव [illegible] विभक्त्यादेशस्य [illegible] भाव [illegible]

अन्यथा [illegible] एव [illegible] स्यादेवेति भावः २

उपदेशे [illegible] पक्षे [illegible] लाभात् उपदेशे [illegible] प्रत्ययान्तत्वं न तत्रैव संस्त २

[illegible] इति भावः ॥ ५

१०

यस्मा हि हित स दादित्वस्या ऽस्यास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावान्नपत्वादिति भावः ॥ अस्त्ययपदवत्यपदेशिवद्भावेन तुसरूपेणे नेत्रा वयवेन दश्ह ति: = २

त्ययपर्युदासो न कर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन तस्या
पि प्रत्ययान्तत्वादिति तन्न प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेस्तदन्तग्रहणात् के
वलस्य चातथात्वात् अन्यथा त्वं कुमारीत्यात्रापि निरूपितदन्तत्वान्महत्त्वं स्यात् तथा च
हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् सात्पदाद्योरिति निषेधात् अथ धातुप्रत्ययाविति सिद्धे न
न्द्वयोपादानस्य प्रयोजनम् महासंज्ञाकरणं अन्वर्थानुरोधात् तथा चाप्यवर्णो पद्यते केवा
याऽतुः किं प्रातिपदिके कः प्रत्यय इति डित्स्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणं अव्युत्पन्न
पक्षस्यैवेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः पर्युदासनिषेधो निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हृ
रदत्तेनोक्तं न्वित्वं तत्रापि ग्रहणात्यादिकल्पनसंभवात् वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि वृक्षपदव
दस्यार्थवत्त्वं नैवं ववृक्षवदर्थवत्त्वमेव समस्तानामिति वाच्यं मूलकेनोपदंशमित्यादौ कद
न्तत्वेनातिप्रसङ्गात् न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः अर्थवत्सूत्रारंभे विना
समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक् कृत्तद्धितसमासाश्च अर्थवदित्यनुवर्तते
तेनासामर्थ्यान्न दन्तविधिः नहि नहन्त्या संयोगो हेत्वौकनान्तद्धितानां चार्थोस्ति भूत एवं गति
लभ्यस्तु न प्रगृह्यः अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह ।
कृत्तद्धितानामिति लिङ् धुक्षदित्यादौ धातुरिति कर्तृत्वादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्यु
दासे प्रत्येकं दन्तविधिरयं नियमार्थमिति न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे सामर्थ्यविध्यर्थम्

अन्यथाविभक्त्यन्तस्योदात्तत्वा स्यात् प्रातिपदिकत्वेनद्वर्वविभ क्तिसुकिटकारस्योदात्तत्वे प्रन जैसिटकारकादोदात्तत्वसिद्धि रिति भावः =

अन्यथा संज्ञाविधिनात्रेस्यात् =

प्रातिपदिकत्वानां सत्वा नां तथैव च लिङ्गदत्तानां चया रूनां धातुत्वे चोपतिष्ठते =

प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः =

कर्तृत्वस्य स्वार्थस्य धिकस भानेपि क्रियावाचकत्वाद्भमा धातुत्वादतेति भावः = २

स्वरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते = २

म॰ र॰
१८
आदि १

स्त्रितिशंकां वाकास्यात्प्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्।
ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्मैवं अंतरंग
त्वात्स्त्रीप्रत्ययलोपस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रमाणप्रवृत्तिसमासप्रवृत्तेः तत्र चाप्रत्ययांतत्वेनग्र
हणायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सत्वलभत्वात् अत एव गोमतिप्रियः इत्या
दौ नुमादेशो न लकः आगतरंगप्रवृत्तेनानुस्वरेण न नैवमपि असमर्थसमासे दृषदारादिमादि व दत्तर्थे
के विध्यर्थमस्त्विति चेन्न अर्थवदित्यस्यानुवृत्ते फलकत्वात् कथं तर्हि असमर्थसमाससंज्ञेति चेद् हृमि
ग्राहकमानाद्वृत्तिग्रहणात् अत एव लुक् अलोपोऽनितिहि अनर्थकशब्दे उपपदे खशवृधीयते
ऽर्थोऽस्त्विति पदं चापदं पदस्वस्त्र सिद्धमिति नियमपारीरमाहूपत्र संघाते इत्यादि एवं भाग
रसूपलतां गुरुस्त्व अत्ययो नेत्यपि वाच्यं अन्यथा नन्मवानित्यादौ संज्ञानस्यात्तद्धितग्रहणा।
स आपगवाशी कृतार्थत्वात् एवं भागः पदमिति किं बहुविशिष्टस्यप्रातिपदिकस्य स्यात् संज्ञा
स्यात् तेनवहुपटवइत्यत्र प्रथमजमोल्लुकि बहुपटुस्याहस्यचित्वरेभुनजे सिद्ध्येत्त माद्रा
नत्वे सिध्यति पृष्ठाप्रकृतिप्रत्ययभावानाप त्रसंघातविषयको नियमोऽस्तु न चाद्यपदेन
न गुरुषावित्यादेर्गुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यं अर्थवत्वेनैव वारणात् प्रत्ययार्थो
हि विशिष्ट एवान्वेति न तत्र पदार्थमात्रे येन गुरुषावित्य स्यार्थवत्वं स्यात् नियमफलमा
हते नेत्यादि नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाकास्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणगतिका॥ १८

अतार्थसुत्रीकारः
प्रातिपदिकसंज्ञाधमस्तद्
भी असमर्थसमासः याधक
मानवेश विधायकं चेन्न यथा
परस्परमसंबन्धे नैकार्थीभा
वाभावात् समासो दुर्लभः स्यात् =
शास्त्राक्तम् कादिपदानां चाद्वये
नासिद्धिः कि तितन्नदर्थमति
समास ग्रहणमिति वो ध्यम् =
गुरुपूर्वभागसम्भवात् =

नन्वत्र पदे गोविन्दयमाहे
त्यादौ दोषः गोरुत्वादीनां
वन्नत्वाभावात् दृषदलसरि
त्यादि समासे पूर्वभागसम
वेन न त्वाज्ञानेन पूर्वो भागः
पदमित्यर्थत्वा भासंभवश्च
त्यतआह यद्वेति = ४

अर्थसूत्रं पश्यास्त्वा दा
विभक्तिः सप्तमी सविकारात् =

नवहृतिके स्ववन्नर्थः =

पूर्वोभागः
पूर्वभागस्य पदत्वात्पटुमि
त्यस्यैकदेशत्वेन पदसंज्ञकस्य
ता मितिभावः =

प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः तेन राजा नभ्यानित्यादौ न दोषः = ७
पूर्वभागसो नत्वद्य नवेतिनिषेधो नापदत्वात्
परस्परं प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावाच्चेतिभावः = ९

कृदन्ता दादिति भो दत्तदारू कृदिति न चास्य भुजोक्तारणेनैव दंशप्रति नकारकान्नमि
तिदाघम् मूलकस्योपदंशकर्मत्वेनास्य न त्वयो विभक्तिस्तु प्रधानाद्दरोधिकरणेनतत्त
त्तत्तीयैवेति तं असमर्थिकारकत्वमित्याशयात् = १ भुजिक्रिया =

न च तद्धितस्य पूर्ववर्त्तित्वोत्तरवर्त्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्
विनिगमनाविरहेणमध्यवर्त्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात् = ६
नियमस्यार्थवतो निषेधेपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्त
प्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यमिति भावः = १

एकदेशस्यापि ग्रहणमिति चेन्नैवं समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात् एवं च कृत्तद्धितेति सू-
त्रे कृद्ग्रहणं परिभाषालोपलिङ्गमत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वे पत्त्रवदिति समासग्रहणं नियमार्थं कि-
न्तु विध्यर्थमेव अर्थवत्त्वे हि हन्ति स्वहि याथाकिल तत्त्वावचनं च समाससमासेत्तौ [illegible] अन्यदेव [illegible]
सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्धनिर्नास्तीति बाधितमेव । मीमांसकमतेपि लक्षणस्या-
व्यपदेशः सर्वत्र वहितवाक्यार्थालक्षणैवेति चन्द्रिकातमिति ग्रन्थेनाधिकरीत्यान्तेन तदर्थिन [illegible]
टवर्त्तस्याप्रसिद्धेः तद्धितग्रहणं तद्धितान्तग्रहणमिति चेत्र पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः किं चैवं कृ-
द्ग्रहणपरिभाषयामूलकेनोपदेशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्याशास्तां तावत् । चकारोनुक्तसमु-
च्चयार्थः तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम् येषां द्योतकत्वं द्योतना-
त्तित्वं तदर्थमिदं अधवयति अनुकरणेष्वनुकार्येणासहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावा-
देवन प्रातिपदिकत्वं भस सत्तामिति यथा भेदविवक्षायां तु संज्ञास्यादेव भुवो वुगित्यादौ यथा लिङ्-
विशिष्टस्येति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः परिभाषायाः प्रयोजनं तु अयस्कुम्भी अत्रः
कुकमीतिसत्वम् न हि कंसादिष्वत्र रपदेषु विधीयते किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति एणीवि
वदिति टिलोपः एवं यामिनयन्ति स्त्रियां न्या चारे किव विफलम् श्याब्धाभागिनि नेन लोहि-
तिकात्यायकाचसिध्यति नथा हि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परत्वाल्लोहितान्मणाविति कन् ङीपं बाधेत ते-
नः लोहितिकेत्येवस्यादिष्यते तु भयम् ङीग्रहणसामर्थ्यात्तु श्यानाकनिरपदं यसिद्धम् वर्णादनुदा-
त्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् आर्येशाहात्मनसामिवचनेत्यत्र सामपर्यायमाणे स्वार्थिके

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः वर्णवाचिनः प्रातिपदि-
कादनुदात्तात्तकारोपधात्ङीब्वा भवति तकारस्य नः =

कृत्तमध्ये ==
पृक्तोपस्थितिनियामिकास
मुदायशक्तिरेवैकार्थीभावः
एवं समासे वृत्तिः सिद्धा =
समासवदिव तद्धितेपि शक्ति
लक्षणयोरभावादिति भावः

अवद्यतीत्यत्रा ७ वद्य
प्रत्ययवयतां गर्ह्यप्रति-
वस्थानिवेधेपि निकार्य
पगर्ह्यार्थे निपातोभव
ति तत्र सम्भवदे गर्ह्यार्थो
भावात्रिपातस्यानर्थकत्वम् =
अपदं नप्रयुञ्जीतेत्य
स्यापरिनिष्ठितामित्यर्थः
अस्य चास्मादेव लिङ्गा
त्परिनिष्ठितत्वम् =
प्रातिपदिकत्व तद्व्याप्यधर्मी
णां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेपीति
देशादिति भावः = ६
इदमुपलक्षणं पुंवत्स्य
लिवस्य = ४
लोहि । तिका लो
हितिका = २

नापि वाक्ये =
वृत्तौ वाक्ये चेति भावः =
समासस्यार्थवत्त्वाभावा
दर्थवत्सूत्रेण संज्ञा प्राप्ता
नेति समासग्रहणस्य विध्य
र्थत्वे =
अनुकरणं च स्वस्माद
प्येतानुकार्यरूपस्या
पदार्थान्तरस्य पास्थितस्य
शाब्दे नयप्रतियोगित्व
मुपतिष्ठते आन प
दं च हन्तार्थबोधकत्व
रूपार्थवत्त्वाभावइति
भावः = ६
इयं च परिभाषा प्रातिपदि
कसामान्यग्रहणे न तद्विशेष
ग्रहणे च तद्धु नयद्गाह अय
स्कुम्भीति प्रातिप दिकविशेष
ग्रहणे किं चे सत्रसामा
न्यग्रहणम् = ६

अणोऽर्थवत्कोऽप्रशता:
अनत्यन्तगतौ क्तात् कन् छिन्नकम् भिन्नकम् नसामिवचने सामिपर्याययुपपदे क्तान्तात्कन् सामिकृतम्
सामिभुक्तम् नेमकृतम् अर्द्धकृतम् अनत्यन्तगते रिह प्रकृत्यैवाभिधानात्कन्प्रत्ययगम्यत्वाभावात्स्वार्थेणकन्नप्रा
प्ते इदं वचनं [illegible] स्वार्थिकं कं न ज्ञापयति तेन वकुत्तरकं व्याकरणमनेनाधीतमित्यादि सिद्धमिति = १

स्वार्थद्रव्यलिङ्ग संख्याकारके स्वर्थः स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषणतया भासमानं रूपं तत्संबन्धि ज्ञानम् ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानम् ततः समानाधिकरणलिङ्गसंख्याज्ञानम् ततो विजातीयक्रियापेक्षया सजातीयपदापेक्षा संख्यायाः प्रथमसमुपस्थितत्वात् तज्ज्ञानम् ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैवास्य प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वस्यापि एव =७

अन्यथाकत्वादेवतापिकतः पूर्वं तदभावे प्रागुत्पत्तिकत्वाभावादिकल्पासिद्धिः स्यात् =

मनोरमा १९

पिकत्वात्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् सर्वेन प्रवर्तते तेनेनोदीर्घाभावः स्यादेव कष्टेवा यास्ती त्वविकल्पः सिद्ध्यति स्यादेतत् एवं सति बहुगोमत्केतिन सिध्येत् बहुगोमच्छब्दात् कपः शेषाद्विभाषेति विकल्पे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वे ईयसश्चेति निषेधात् अकृतव्यूहा पाणिनीया इति परिभाषया ह्रस्वे कृतेऽपि समासे लौकिकप्रक्रियावाक्ये एवोत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात् स च विभक्तेः प्रागस्तादिके परस्ताच्चेन पदेन तद्धितान्तं तस्य संज्ञा किन्तु नः स्वपिचात् ते समासरतिसिद्धान्तः तस्मात्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धितान्तस्यापि प्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकग्रहणमिति स्थितम् यत्र तु स्वार्थिके तिसाधनेन आपोः सत्त्वात्स्यादिकार्यमिति तद्देवेन प्रत्ययकम् वस्तुतस्तु आपोऽग्रहणमात्स्व सवर्णग्रहणं तद्धितोऽप्यस्ति रितिहि निष्कर्षः स्वपः प्राणेवच आपो प्रवर्तेते स्वार्थादि प्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्व स्त्री कारादित्वं बोध्यम् सुरुसोरिति सोरुकारः वेत्यस्यमाविभत्त विशेषणार्थः असीत्यत्के हि सुसकारादावित्यर्थः स्यात्तथा च वाजमर्वेत्यत्र पुनरुक्तिरायाभ्रांरतिन सिध्येत् उस्सेरिकारो गुणादस्य गुणः ज्ञाउः सोऽशित्यत्राप्यग्रहणं माभूदिति यदि त्वेकवचनस्यैव तत्र पदस्य स्याहेस्यात् नेः परिशेषादन्यस्य रुसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हिरेरुः सामिसेत्यर्थः जसशसोर्जकारशकारो जसः शीतस्माङ्कसोनुरस्यन योर्विषयविभागार्थौ अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न जसो जकाराभावे जो रायसो गृह्यात् ततश्च प्रत्ययस्य कारान्तेऽपि संभाव्येत अतो संदेहार्थं तन्नक रणैः त्वित्याहेर टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः टाङ्कारस्तु ङसीति विशेषणार्थः ङेप्रभृतीनां ङकारो हेति ङीनि विशेषणार्थः एकारस्तु प्रत्याहारार्थः एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्थाः रतिप्राचोऽग्रन्यो सङ्कुतयः सम्यग्ज्ञानं संतापनदृष्टा विशेषणार्था इति यावन्तः रतिभङ्गा आख्याने पिठिरेणत्वमेव स्वपेति तम् तिस्त्री लीति स्त्राग्नी लिरी लीति पदं तान्येकव

सोऽन्यपदार्थस्त्री त्वादितिभावः =

प्रत्ययलक्षणेन स्वत्वात् संसमभ्यस्थां कपप्रसङ्गात् त्वा दयवत्वेन तद्धितेन तदन्तस्य ग्रहणम् =४

ङीग्रहणं तल्लोहितिके स्वर्थमितितद्भावः =

तत्रैकाराद्भावो भ्रमः स्वरुपमपि नैचस्पतत्विनेति भावः =
अजर्थामवालाति
दैरितिसमाधेः ४

सुडोऽनुस्वरम् =

एवं शसः शकाराभावेश्चैतोरितिसंभावेन ४ ५

तत्सरिलोपःस्यादिति भावः =

१९

तत्फलंतु सुपां सत्यगिति सत्वेणोका रादेशो इनादेशा भावः = २

न च वेः सुपितुणइत्येवास्तु जसि चेति नियमाच्छनादि इति प्रकृतिरिति वाच्यम् एतद्भुर्स्वर्थं जसि चेत्स्यावर्णकत्वात् = ३

शसः कारकाद्विधानेन मंगलार्थं मंगलादि रूपार्थापेक्षो न च बहिरङ्गतया द्विर्वचनेकृते शसिति भावः यद्यपि कचित्कार्थानामपि प्रयोगो भवति तथापि यत्र तद्धितेनानुक्तावीप्सा
भवति तत्र द्विर्वचनं यथैकैकशो ददातीति भाष्यात्स्वार्थे कैकशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचनेबह्वल्पार्थादिति शसिति केयटोक्तश्च प्रक्रिया तेन दत्तमशसम् नचैवं सुपि सरूप मेकं कपिलामेकैकशः
सरूपकं तोददानतयाते सर्वे सरूपं ददातीलाः संप्रणाश्च प्रत्ययस्य भाषे एकैकशारंति प्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् एकेति प्रधानार्थकसंबोधनस्य तत्वे नेकशस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात् प
तद्धा प्राधीशायेनस्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षया मद्रुक्तस्यैव न्याय्यत्वात् =

चेत्यादि सूत्रं च संपूर्णमनुवर्तनीयमित्याचष्टे स्वपसीति ग्रामणीत्यादिना एकशेष इति एकैकमित्यर्थः।
संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां ग्रहणमाच्छन्दस यत्तु शाचप एकैकशारम्भकं तदयुक्तम् शसैव वीप्सायाज्ञ्च
नद्विर्वचनायोगात् येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस इति सिद्धान्तात् यत्त्वाह सर्वस्य द्वे इत्यत्र
एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् नान्यैकेति सूत्रे एकश इति सत्वकारनिर्देशाच्चो भयं साधिति तत्र उ
दाहृतभाष्यस्यानुविषयत्वात् यत्र तद्धितेनानुक्तावीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनमित्युपक्रम्य हितद्यथा एकै
कशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम् व्याख्यानं तु कैयटेन गुण्यार्थे एकशब्दस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचनेबह्व
ल्पार्थाद्धितिशस्प्रत्यय इति नचैषोर्थः प्रकृते संभवतीत्यास्तां तावत् रामइति संज्ञाशब्दोयमत्र गुणवत्त्व
निवृत्तेरर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेत्वापवादेन हलश्चेति घञ् रमन्ते
स्मिन्निति व्युत्पादने तु ल्युट् स्यादिति सूत्रेणेति विवेकः सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानीति
ति विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं तेनैकशेषेणनिमित्तम् एवं चानेनैमित्तिकत्वेनासंस्कृत्यायमेकशेषः स्वादुत्प
त्तेः प्रागेव प्रवर्तते यद्येतत्सूत्रारम्भेन न दृश्यते एकविभक्तिः स्यात् द्वन्द्वस्य प्रवर्तेत प्रत्येकन्त्वेकशेषेऽनेक स्तवन
विरहाद्द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलितो भवतीति भावः सरूपाणामेवेति एतच्चोत्तरसूत्रस्य स एव कारस्येहानु
कर्षणलाभ्यत्वेनेन मातृदशाद्वयोर्जननीवाचिपरिचे स्ववाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यामित्यादौ साधूनीपि
अजसादिषु चेतस्मात् एकरूपेति एतत्सूत्रं सह विवक्षायामेव प्रवर्तते इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति।
यावत् यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः इदं च तद्धितोत्र्यप्याने रितिलि
ङ्गात्तभ्यते न्यायाच्च तथाहि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीतिघ्येते च यमारोकशेषोपस्थितस्य।

एतावदनैवद्वन्द्वापवा
दएकशेष इति वदन्ति
इति भावः = ५

एकरूपेणैकरूपाविद्धि
त्वेरतरत्वान्वयइत्यर्थः = २

भ्यामादावपीत्यर्थः =

अन्नत्वभेदेन परस्परान्व
याद्देवदत्तसाहित्य
निमित्तैकशेषापहत्ति
रितिभावः = २

ध्वनितं चेदं पृथक् स्वर्दिषो विभक्तिपराणामेकशेष इति पदे विभक्त्यन्ता ना
मेकशेष इति पदे च द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य प्रत्यानवकाशं एकशेषो
द्वन्द्वबाधक इति

भ्यामिति स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समलादेनानुप्रयोगस्यविरोधा
दनेकशेषइत्यपास्तम् पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोऽपि न तत्राप्येकविभक्तौ सरू
पाणामेव तत्सूत्रे प्रतत्वप्रातिपदिकैकशेषमातमात्रे वृत्तिविधेयोवक्ष्यति
एकत्वस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां
समासेऽरत्रिबोधनादितिभावः = ३

वार्त्तिकेऽत्र हेतुमाह

अक्रूरस्तु:पृथायाः
नत्रेइत्यनेन २

दृष्टावत्रपर इवेतिभावः॥ वा

त्रिष्वपुनर्वृत्तो नेत्यत्र द्वन्द्वे वड्वचन स्यद्विवचनमिति व्यक्तिमिति॥

विभक्तयुपस्थितौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोध्याः॥

वं मु विशेषादेकशेषे तैनानेवं तम र्हीति यद्यप्यर्थमयाह्न द्वेरमयुवगौहद्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम्। स्यादेतत् द्वन्द्वे कृते सतीयर्थोऽस्तु मैवम् पञ्चानां पञ्चानामित्यादौ समासान्तापत्तेः कतरौ कतराइत्यादावेक वद्भावापत्तेः सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक् यत्तु प्राचा रामरामश्चेत्र तिष्ठितेत्यत्र क्रमएकएव शिष्यते एक विभक्तौ परतश्चेति च तत्रेत्यमुक्तिसंभवः रामरामइत्यत्रावयवयोरि वसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति विशिष्टेनार्थवत्त्वात् नचार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमा र्थत्वान्नैवमिति वाच्यम् यत्र समुदायेकदेशभागः पदं तद्विषयको नियमइत्यङ्गीकृत्वाद्ध्रूपदव त्याद्यतो येन नियमस्य संज्ञानीय विषयत्वाद्योगेत्विताच्च तथा चैकाद्युदिर्वचनत्यायेन समुदायशालिप दिकादेवद्वि वचनाद्युत्पत्तिस्ताव तावयवार्थानां समस्यात्वयेनान्तुग्रहसंभवात् नन्वेवं रामरमर्म्तस्याविभ्यादिष्वपिहद्वेद्वि नैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवम् द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाचुद्विवचनन्यायस्य वाधादिति दिक् इत्थं युक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परतश्चेत्युक्तः किमर्थं मुपेक्षितेत्यतश्चेत्यूह एवं प्रसिद्ध्यत्वेमात्मातरीतिवित्यादावेकशेषः स्यात् ननु कुविभक्त्याविभ्यावत्सेएवकारान्तानुरूप्यएक विभक्तौ यानिसरूपाणीत्येवेति व्याख्येयमितिचेन्न आहत्नोमानाभावात् विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फला भावाच्च नच पयःपयोजरयती त्यादिव्याहरिः फलम् सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वाद्ध्न्यथापयः प योनयतीत्यत्रगोलप्रसंग्याकर्मणोरेकशेषापत्तेः देवदेवस्त्यादावतिप्रसंगाच्च प्रसतत्ताहत्तोभयविशेषणा नेमितात्तमसम्रहोभेतमितिनसिद्धान्त् तथाहि जिता ग्रामं ग्रश्तिष्ठिते त्यत्रकृत्तनपिद्विधीत्रुलहिरङ्गोपी तित्तकिकते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् लुकालप्रेप्रत्ययलक्षणाभावात् किंचरामाविभ्यादौप

द्वन्द्वश्चप्रातिपदिकत्वयसे नाङ्गनायामिति॥

एवंचेतरेतरयोगविष याभावेनैकशेषानापत्ति रितिभावः॥ यत्र समुदायेकदेशेभागः स्यात्तत्रैवप्रयोगार्हः स्यात्तत्र चेत्स्यात्समास सेवेतिस्यात्तत्रैवप्रयो गार्हत्वेनसंज्ञायेपिन दोषः रामरामइत्येत त्त्वविभागस्यापिभक्तेन निमित्तचेत्सस्यात्तेवप्र योगानर्हत्वात्॥७

अत्र यथाद्वन्द्वोद्वेन्द्रोन लोपाद्यसिद्धिश्चेतिभावः॥

अतएवनप्रत्येकंवि भक्त्युत्पत्तिः॥

तेषामेकविभक्तौपरत एकशेषइतिशेषः॥५ समुदायादेकविभक्तेरभा वाद्विभक्तेर्लुकानुपत्ती र्वेतिभावः॥४ उभयोरपिकर्मत्वेनतत्र समुदायादेकविभक्तेः क र्तृप्रयत्वेनविभक्तिपदे नैकादर्शासंभवेनसहवि वक्षायामित्यावश्यकमि तिभावः॥३

साचसमुदायस्यैका र्थनिरूपितैककारका वेशएवभवतीतिभावः॥६

२॰

नतुपयःपयोनयतीत्यादौलुप्तिविभक्तिपरत्वाभावइत्यरुचेराह देवदेवइति असहविवक्षायामप्येकशेषेत्यम्प्रहणादिविशेषोपित्तदापत्तिरितिभावः नत्रापि
...नुद्यात्कर्षेयविवेकस्यात् ॥३

अयं भावः अलौकिके तत्कल्पने विग्रहैकं सुबुन्तान्तरमेव तत्कल्पनात् नन्तरमेव तत्कल्पके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तिः एवं चान्तरङ्गत्वाद् एकवचनान्तत्वेनाद्विवचनाद्युत्पत्तिमात्राभाव इति =७ उपसंक्रम-सूत्रदालौकिकस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः

तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्वात् तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः एवं चैकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्यावस्थानमिति भावः =५

विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकशेषत्वात् तदा श्रवणमिति भावः =९

त्वात् तिष्ठत्वाचद्विरेवौ एकादेशोक्तेनैव विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् उभयत्राप्याश्रयणेनात्र द्वित्वाभावादित्यादिक् यत्तु प्राचामाप्ता प्राप्त्या तन्तरत्वादस्तु सविभक्तिकानामेकशेष इति तत्र निवर्तमानानां विभक्त्या सह निवृत्तावपि शिष्यमाणेऽपि कस्य तत्रश्रवणप्रसङ्गात् प्रत्येकेन युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनानामनामेकशेषोऽनुद्दिष्टो एवम् तथाहि अजहत्स्वार्थायां हि तावदेकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात् तथाचालौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियायां वाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति तदपि न जहत्स्वार्थायां चैवं तयोरयोगात् । एतासामेकत्वमप्रवृत्तमस्यैकवचनस्यत्यागायोगात् अन्यथा च शीतत्वहेषाद्युद्देशापत्तेः तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् तथा च भाष्यं सैवं युगपदधिकरणवचनताद्वन्द्वे रूपं पादवेति यदपि प्राचस्तु: व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्र तत्र शब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमाकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति तन्न व्यक्तिपक्षेऽपि तत्राप्रमाणलग्निहरूपादिमत्त्वात् लाभशाब्देनैवैकेनाप्यनेकस्य तत्तुल्यस्य वचनत्वात् अन्यथा जातिपक्षेऽपि वा सेन समवाय मयाश्च तस्मिन् सत्यादिनानार्थोपरोधेन सूत्रं विना निर्वाहात् तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तत्तुल्येन वप्रयोगनिर्वाहेऽपि सर्वे तत्तुल्येनैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्साहित्ये द्वन्द्वः सत्त्वं विना दुर्वारः घटौ घटा इति यमितिनानाशब्दप्रयोगदर्शनात् द्वन्द्वं हरेदवादिति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् नचैवमपि हरकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकात् रूपतो बोधतश्चेति भूयसाहपशादस्यार्थपरत्वप्रियत्वार्तिकार्थस्यापि सत्त्वेनैव काशीकाराच्च तस्माद्धटघटौ घटकलशाविति प्रातिकल्पनिरूपणाय ततएवापि सत्त्वमावश्यकमिनवधेयम् पर्वताच्छितेन सत्त्वे यच्चमेव द्विधा यद्यदि हस्त्राचस्तुः नानेनैकशे

अयं भावः अभेदार्थाद्वर्थप्रतिपदार्थानर्थान्तरितिच यत्तदपि प्राप्तर्थमेवेत्युक्तं एवं चैकेनानेकार्थबोधनमपि प्राप्तर्थमेवेति एकेनैव कृत्वा लक्षणापदेनानेकार्थबोधनं तत्र अन्यथा विद्यमानायाः प्रत्येकैकशेषस्य सहस्रैव लक्षणापादयितव्यः सत्त्वं तथा बोधात्वप्रतिरेकस्मात् तत्त्वं ततार्थत्वम् एकत्वे वाक्येऽनेकार्थानां सत्त्वात् शक्तस्य पक्षौ प्रतिवृत्तिसहत्वयाऽपि तत्त्वमेवेतत् अत्राद्वादोऽत्र तदसहत्वपाणहृत्त्वमेव =८

अयंभावः वृद्धादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्तानित्यविभ्रुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनतावदेवपरिनिष्ठितं तस्मात्तच्चनलोकेप्रयुज्यतेप्रयुक्तानांचेदमन्वाख्यानमितिनतत्र क्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति = २ एकस्यैवप्रयोगोयथास्यादितिसत्त्वमितिसमुदायादेकविभक्तौविनिपतत्प्रत्याख्यानइतिचसन्दर्भार्थः = ३

किंतुनायमितिहृदयावृत्तेरितिपक्षेषलाद्धस्ये =

कोविषीयेतेइत्यादि यत्र समुदायादेकस्यांविभक्तौविनिपदं तत्प्रत्याख्यायतेनराङ्गः रामरामौजैश्निष्ठितेइ
ति अलौकिकमेतत्क्रियावाक्ययस्मात्तेनतलौकिके अलौकिकेचविभक्त्येकदेशादिकार्यनप्रवर्तते अप्रयु
क्तानामेवान्वाख्यानादितिसर्वसन्दर्भविरुद्धंन्यायविरुद्धंच प्रयुक्तानेवतन्वाख्यानात्तमलौकिकमुत्पद्यते।
शास्त्रीयकार्यंचसर्वमलौकिकेष्वेवप्रवर्ततेनतुपरिनिष्ठिते प्रथमयोःपूर्वसवर्णइत्यादीनांप्रवृत्तिंविना
परिनिष्ठितरूपालाभात् परिनिष्ठितेनप्रवृत्तेर्द्वरूपपादनाच्चेमास्तांतावत् अमिपूर्वः अम्यचीति अमियोच
स्मिन्नमोऽवयवेऽचीतियावत् तेनमकारसहितस्यपूर्वरूपंन पवमित्याहदित्यमित्यादावप्रहितयोयोऽचु
तस्मिन्नित्यादिबोध्यम् इकोयणचीमन्यूहणस्यात्रहेतेर्निर्विवादत्वात् पदास्येरिवाहोत्यादिनिर्देशाच्चेद
लिङ्गम् तस्माच्छसः तहेवेनसन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते शसइत्यवयवषष्ठीसचावयवःपरत
नविशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोऽवयवस्य तेरनदाहप्रयोगःशासेति परोयःशसइतितुनोक्तम।
संभवात् नहितत्पूर्वसवर्णदीर्घेऽनन्तःपरःशसंभवति अष्टकुमारु रषाभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशाद्य
दितस्याग्नोवचनमिदंतत्रसर्वत्रयोःसंभवोपेकैकमात्रयावायत्नस्यपिनार्थःत्वम्रादिषुतन्मात्राद्यापा
सामर्थ्यांस्वरणामित्यादिनिर्देशाच्चमिश्रस्यादवस्तेयथासंभवमिलितेष्विति नन्वेवमादेशेनस्यादा
वतिप्रसंगः नचाडादिभिरेवव्यवधानइतिनियमः अप्राप्तेविधिरयमित्युक्तत्वात् समम योगविभागोत्र
बोध्यः अवायेपीत्येकोयोगोविध्यर्थः अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेनियमार्थः कान्दसोमिसोलक् निषेधंवाधि
तुमिति तेनपर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीतिणत्वमसिद्धमितिभावः नुम्ग्रहणमिति तस्यानिक
स्वाभाविकस्यचानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेनहृंहितृहादिवित्वानुमतस्यानुस्वारः तं हिं
सायां स्वाभाविकोस्त्यनुस्वारः वृंहणंवृंहणमुभयत्रापिणत्वसिद्धं अविप्रीणानित्वेवंन इरकम्मचरजादेःस

प्रेदनमित्यादौनुमीनस्य
स्तुअादितानणत्वाभावः =

पूर्वपरयोरित्यधिकृत
परशब्देनविशेष्यत्वाद
जेदच्छतेइतिबोध्यम् =

तद्धिनस्यात्रिकस्याप
णिमृत्वादिनस्येत्यर्थः तं
ह्रइत्यादेरपिनकारस्याव
नस्वारेतिहृदेकेनस्या
णिकत्वात् अत्रपक्षतंहृइ
नस्यानलोपेनहइस्यस्य
सिद्धिः = २

न्यायविरोधमाह = ३

अवयवविनाधारत्वंवि
वक्षायांवहेशावेत्तिवत्स
प्तमी = ५

अवयवावयविभावसं
बन्धबोधिकाषष्ठीत्यर्थः =

तकारः

एकारेणव्यवधानात् =

सच्चसाजास्यादात्त्वसमा
स्नायिकविषयकोऽतोन
णामित्यादावुत्तरस्यागेन
व्यवधानेपिणत्वसिद्धा अ
कुलानस्येतिवचनंनका
र्यमितिभावः = ४

हलन्त्यन स्यात्वं न तु मात्रव्यवधाने पि तुदुप
लक्षितानुस्वाराभावा

उमरनिर्णये न यथा नक्तं चेद्दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात् अस-
त्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात् रात्रौ त्वसत्यपि नक्षत्र-
दर्शने विसृज्यते तस्य सत्त्वात् तथेहापि बोध्यम् नन्वेवं तु मत्वर्थं अनुस्वारस्यापि नैवं संग्रहात् उरः
केणेत्यादौ विसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्येषेव णत्वमिति चेत् सत्यम् मित्याद् न चैवं स्यादिति न अ-
हीत्यादिष्वपि विसर्जनीयेति सत्त्वेपि तु मत्वग्रहणं मास्तु स्यात् न चाप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात् अन्यथा सम्भवा
त् न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पीषीत्यादौ नुम् लभ्यते षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः यद्य
पि सर्पीषीत्यत्र सम्भव एव तथापि तत्रैवातिव्याप्तिवारयितुं तत्स्यान्तरोधानुमस्थानिकेनुस्वारे लक्ष
णाश्रयणीयैव व्याख्यानात् तस्य चशब्देन तद्व्यवायेष्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् मैवम् उक्तरीत्या नत्वस्य
विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेपि नियमार्थं नुम्ग्रहणं तथाहि अनुस्वारेणाव्यवधाने चेत्षत्वं तर्हि नुम्
स्थानिकेनैवेति नियमस्तेनेनं स्विन्यादौ षत्वं नेति दिक् यस्मात्प्रत्ययविधिः अत्र प्राचोक्तं यस्मात्प्रा
तिपदिकाद्धेति तत्र लिङ्न्तादीनामपि तरवादिकं प्रत्ययं कृत्वा संकोचस्य निर्मूलत्वात् आमुष्यायण
इत्यादौ तस्याभावापत्तेश्च न हि प्रातिपदिकात्यत्यद्धितः किन्तु सुबन्तादिति दिक् अणोमि सूत्रे तन्त्वसत्
त्वेवास्त्व न चानेन तोरुणोरतिपरत्वापत्तिः एकारोच्चारणे वैयर्थ्यापत्तेः अन्यथा रसमे वृ विद्यादिति चे
त् सत्यम् एदैतो र्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस्तृतः एवं च परस्परपराङ्मुखत्वं नास्तीति मद्रूलावय
यत्वाङ्ः ऐस्कर णेनिर्जरसैरित्येकारस्यावर्णार्थमिति तन्त्राख्यविरुद्धं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशा
प्रवृत्तेनिर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् नापि परिभाषाविरोधादिति यतन्त्रसुधादिभ्यः आमिसिते
ष्वान्नलोपरनिसत्रेच भाष्ये कैयटयोः स्पष्टम् आरम्भसामर्थ्यादिति सुपि तेत्यस्य तनप्रयत्नं

तद्दस्तरवनवस्त्रशक्यं
तत्करनस्यतद्ग्रहणमिप
सिद्धेः नुम्स्थानिकानुस्वा
राभावात् = १

अनुस्वारस्य लक्षणीयत्वाभावे

तदन्तग्रीकारे हि स्याचिन
तमिन्तादौ विलिल्लगापाद
नादि परभाषा विरोधः किं
परसाङ्क सत्त्वाति मिरस
स्वत्रयस्तग्रतिपायी =

आदेशरूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयवसस्यस्या नेचषोभवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेदङ्गस्पष्टः अस संबन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः =२

मनोरमा

२२

सोपपदानि चेद्वृत्तीति भावः केवलानि चेद्विविच्यः सेत्थाविति समासेऽसपदत्वे चेत्यस्यापवादः विधाविति निषेधेनास्य फलमुक्तं न पदत्वमनया तस्यादिति त्यर्थे चिन्तितमिति भावः =७

भिन्नादेशत्वाभावकाशत्वादिति भावः एकं च रामशब्देनामीत्यस्यापत्यासोले खक प्रमाणादिति यदूचुस्त
च्चिन्त्यम् आदेशप्रत्ययोः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते समासशाघेन व्याचष्टे आदेशाः प्रत्ययाश्च
श्चेति यदि त्वादेशावयवो गृह्येत तर्हि सिसर्ति सिष्यादेशेषः यदि च प्रत्ययोयः सकारस्तर्हि रामेषु इत्या
दौ न स्यात् यद्यप्येवं वैरूप्येणाप्याख्यानं सह विवक्षा विरहात् द्वन्द्वो न युज्यते तथापि सोढव्यो दोषः विवक्षा
दोषस्येति यत्तु वदन्ति सकारस्य सोऽवयवो लोपः षष्ठस्यात्र हृशपवर्गकारस्तत्त्वनम् उकारेणेति संगतम् ।
तथा च प्रातिशाख्यम् वर्गे वर्गे च प्रथमाव तोषोपु गमो सामा गाव इनासिको नाम इति नतु दधि से चो दधि
च इत्यादौ षत्वं इणन्ते समासेऽपि तु वारयितुं पदादावितिः पदादाविति पञ्चमी समासो भाष्यकृतः नन्वे
त्वापि सात्वदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेदेवम् स्वादिष्विति यापदसंज्ञा नामाप्यस्मादिनिषेधानप्रवृत्तेः
नरतिसाति यद्दत्तेन ज्ञापितत्वात् यत्वाहुः प्रत्ययविधये नायनिषेध इति ज्ञाप्यते इति तन्न वृत्तिसरल्या
दोषत्वापत्तेः नन्वपरस्यादिरिति लेखा तिसरसस्य षष्ठ्ये ऽवीरम् नन्वपरेऽप्येव इत्येवन सोरत्स्यापि तिङन्त
त्वा भरत्वे पाहम् प्रत्यय ग्रहणे यस्मात् स विधिः तदादेरेव ग्रहणात् प्रत्ययारामेष्वित्यादावपि पत्वनिषेधा
पत्तेरिति चेत्सत्यम् नन्वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्तानां ग्रहः किन्तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय इत्यपि पदसंज्ञाप्रवृत्तेः
नत्वेकादेशोऽकृतेऽसति उत्तमिमस्य शास्त्रिरस्ति उभयत आश्रयेणान्तादिवदिति सिद्धान्तात् यत्तु वदन्ति प्रकृ
तिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति मन्त्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति तन्मन्दम् उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्याय
सिद्धे ज्ञापकस्यासंभवात् न प योगात् सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः इति
सर्वेषामिति निर्देशात् द्वन्द्वे चेति सर्वादिसमुदायस्य निषेधः न तु वयवानामिति वक्ष्यते न च तदन्तविधिं विना
समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ननु तदन्तसंज्ञायाः किं फलम् नन्वपरमसर्वस्माद्वित्यादौ स्मायादयः ।

व्यतिसे इत्यस्य देशे चेत्रमैत्रेण सह व्यतिस्तो भवेत्यर्थः यद्देशे मैत्रस्य सत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्येति फलितम् =९

प्रत्ययान्तानां तिङन्तानां =

तामेवं सिसाधयिषन्नाह ... पदसंज्ञायां ... स्यादिति चेत् (right margin)

२२

पदसंज्ञायामेकदेशविकृतन्यायेन त्वप्रसक्तिके प्रत्ययेपानयामः रामोऽरामाः स्यादावपि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम् एकदेशग्रहणे वै

तस्मात्पदार्थस्य गुणानि विशेषणानि संज्ञा यन्ते कार्यितादिनायत्रेसर्थः प्रायः संयोगसमवायाभ्यां तरसंबन्धेन संबन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणानां तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबन्धे न सबन्धि... यत्रान्यपदार्थस्य भावेन सह गुणानामपि तेन समासविशेषणीभूतमस्मादाय तत्पदीतस्य कार्यित्वाभावे तत्संनिहितत्वमस्त्येवे
ति तद्गुणानामेवेति दरिद्रत्येष्वपस्पृशम् ॥

फलम् अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत आह तेनेति न चैवमपि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः स-
र्वनाम्नस्तद्विशेषणे तदन्तविधिर्न विज्ञास्यतीति वाच्यम् समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः
अकच्चेति चकारात्सर्वमसर्वं तत्र यत्र तसिल् तसः श्वी अनेकाल्त्वादिति तत्र शित्वादिति भावः अवर्ण-
न्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः अतो येषां तेषां केषामपि स्यादेतन्नाप्राप्तिः सर्वनाम्नो विहितस्या-
मरति सर्वनाम्नः परस्येति तत्रोक्तम् दक्षिणपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् द्वन्द्वे चेति निषेधाद्धि स-
मुदायस्य तदवयवस्य न च तस्मादयमाम्विहितः किन्तु समुदायादेवेति न सुट् विहितविशेषणं स्या-
श्रयतोऽप्रमाणं तद्दक्षिणपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव पञ्चविंशादिति पञ्च च विंशश्चेति द्वन्द्वः प-
ञ्चाधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा यत्तु प्रमाणादारायकचत्वारिंशादिति पञ्चाशद्गुण्यमाचक्षाणेन नायं
मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः तथा सति राजदन्तादिषु बहुवचनद्वन्द्वेऽप्येकवद्भाव इत्यस्य प्रतिविधीयमानः पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरो न स्यात् तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् एकविंशतिरित्यादौ तु समस्तत्वेन भवति लोकाश्र-
यत्वाल्लिङ्गस्येति तच्चिन्त्यम् समासभेदेन स्वरभेदप्रसङ्गात् तथा च बहुव्रीहौ संख्येयेऽनित्यत्वे संख्याया-
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं त्रिंशदाद्यर्थं मध्यमपदलोपादिति वार्त्तिकं व्याचक्षाणेन भाष्यकारेणाह एका-
धिका विंशतिरेकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति अत एवेति द्वयोर्हि वचनस्यैवमाद्यत्वादि-
ति भावः नन्वेवं सर्वादिष्वपाठोऽव्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् न चोभाभ्यां देवाभ्या-
मुभयोर्देवयोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पाक्षिकतृतीयातत्फलमिति युक्तम् निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात् न च द्वितीया तृतीया सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादि-
दं वार्त्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम् भाष्ये हेतावित्येतस्य पठितत्वात्तेनैव कारणेनव

मनोरमा
२२ २३

सत्यत्वस्य कारणस्यैव सदा ग्रहणं तद्दर्शनेनेत्याशङ्क्याह न स्वेह पातञ्जलिरिति अयत्नसत्त्वादिति अयं भावः उभा
दुदात्तो नित्यमित्यतो भाडुदात्त इति योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दाद्वयविस्योऽय
स्यात् उभयोमणिः ततः नित्यमुभशब्दाद् इति विषये नित्यमयच्स्यात्स्वार्थे तेन उभयपदत्वविनीतनिड्डाउ
त्पादावयव्ययथा नित्यमेवं कप्रत्ययेपि स्यादिति नन्वेवं प्रकृतिवत्तेपि प्रत्ययः द्वे इति चेत् मैवम् योग
विभागस्य प्रसिद्ध्यर्थं तथा उभो साभ्यासस्येति निर्देशेन च यत्र हि द्विवचनं भूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात्
तथा च वार्तिकम् अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वादिति अक चिरिह सति तत्स्यापतिति तस्माद्ग्रहणेन गृ
ह्यत इति त्यादेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वेन विहन्यते कप्रत्यये तु विरुध्येतैव तदुक्तमिति वार्त्तिकक
तैलिशेषः यद्यपि स्वं वार्त्तिके टाबप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाब्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्वप
वबोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनाह द्विवचनपरत्वाभावेऽपीति टाबेकादेशस्या
पि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः यद्यप्युभा विमौ द्वौ द्विवचनपरत्वं दुरूपपादम् उभ
यतःप्रत्ययेन तादिवद्भाव विरहात्तथापि उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुकापहृतं यत्र तत्रोपन्यायच
डुनीह विवक्षितोऽर्थः यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दान्यस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याशि
त्योभशब्दभावः प्रत्याख्यातस्तथापि द्विवाटमात्रेण तत् कृत्रिमस्येव द्विवचनस्य ग्रहणं न युक्तमित्याह अ
न्यथात्र तसिलादेवतिप्रसक्तत्वात् न च कारकविभक्त्या हि हि तोत्र तसिलोस्वार्थिकत्वेपि द्विवचना
द्वेनाभिधत्त इति चेत् कप्रत्ययस्यापि प्रत्ययार्थबोधकत्वान्न च कपतोऽधिकबोधकत्वप्रयोगाच्चे
तिट्टिक नास्तीति अनभिधानादिति भावः तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनाद्युत्पाद्यः सर्वविभक्तिष्व
ताय्ययत्वेप्राप्ते तद्धितस्या सर्वविभक्तिरिति सत्रे कृतद्धितानाग्रहणं च पाठ इति भाष्ये कैयटेनावला
२२

इति विषये इत्यस्यानुक्त्या इदमेवव्यक्तमिति भावः
अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः

सर्वपदानि णोन्तवद्भाव विरहादिति वदता एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाशास्त्रीयविकारविषयो मीतिनात्र उपेतमिति तदनुसारेणैव समाधिरुक्तमुत्पत्रमते तथापीत्यादि

सवर्णानुभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेन द्विवचनत्वमस्तीत्यत्राह उभशब्दात् द्वितीय इतिरिति दिशिकार्थः

संख्यापेक्षया धिकत्रि कारके सर्वः २२

उभयोरप्यत्रेति वार्त्तिके उभयोर्मलोरुभयेदेव म उभाइति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोयक्रमेणा नस्य कृते सोभयोरथचिरपिग्र रूणमिति तस्य द्विवचनाभावो
नभिधानादाव प्रथक रतिकैयटभावः =

ऋ समिमानः सही
जंतरूम =

रितम् अस्तीति पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणे तथा उस्योपदीणत्वादनभिधानेप्रमाणं नास्ती
तिभावः तयप्रत्ययान्तत्वेयति उभयथाहुस्येतिभावः निर्वेवेति परेवरउभयायास्य मिशाइतिनुक्तान्दसत्वा
द्वोध्यम् अमुमज्ञाविति एतन्मयस्पशायांकैयटेस्पष्टम् एके काशिकाकाराः एतेनन्तमस्मेरसूक्ता नाः
स्यउतन्त्व:पश्यमित्नृदानस्याचदर्शनादितिभावः एकःप्रथमः संहितप्रावेतान्तत्वस्यास्कुरत्वेपिता
न्वस्त्रत्वेगान्याप्कस्य त्यासकृदेवपठेत न चतान्तेविप्रतिपन्नम् तुस्समसिमेम्प्रत्रस्वानीतिकिंतु
ज्ञात् तथा चक्ष अग्रु: सारीरूत्वङ्कवतिसततवदिति विरभाष्यकाराइभ्यस्याचख्युः वहितिसर्वनामस
पवितोत्रुदान्तोयमन्यपर्यायइति जयदेवोपिप्राप: त्वदधरमधुरमधुनिपिबत्नमितित्वतोःन्यस्मा
अधरइतिविग्रहः नतुतवाधरइति यथपतिदिशितिदिशिरहूसिभवन्नमितिश्र्वेवाक्ये नसहानत्वयापदे:
वेमइति ऋयतेच प्रनेमस्मिन्दृहशोसामइति समइति तथा चश्रूयते नभन्नामन्येकेसेममानोहकायद
कोसमसेो उरुष्णालोमुथायतःसमस्मात् उनोसमस्मिन्वाश्त्यादि सिमःकृत्स्नवचनेकेचस्यात्मर्यादावबद्
योः श्रूयतेच प्राङ्डीत्रीवासस्तन्नतेसिमस्मे उष्णुकमन्कमततेसिमस्मात् उभयत्रापिसिमशब्दःसर्वप
र्यायइतिवेदभाष्यम् गणसूत्रइति यद्यपिभाष्येःष्टाध्यायीस्थसूत्रेष्वपीतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकेपठितं
तथापितद्गणसूत्रस्यशेषः नतुजसिविभाषाविधायकस्य अतएवाधिकृत्यजसःशीविधानात् दावन्तां
त्रस्यस्मभावात् अन्तरायामिति प्राकाराद्वाह्यायांतदन्तर्वर्तिन्यांवेत्यर्थः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्रकारे
चायपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्वाशाखित्वोपा सदन्तरुपलात्युक्तपरामर्शको तयाद्यशब्दान्तसरतिगुणरतका
रः नत्र सप्तुत्वसिबङ्कुलमितिसङ्ग्रहेच्छन्दोग्रहणेवैयर्थ्यापत्तेः एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा।
साधारणेसमानेऽल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यते साभिधेयेति स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणमवधे
र्नियमस्तस्यः दिशःसपत्नीभवदत्तिणस्यात्पादाचपिद्मवस्थास्येव प्रसिद्धत्वात्तनावधिवाचीशब्दःप्रयुज्यते

व्यवस्थायामिति च विष
यसप्तमीतिभावस्तदाह प्रसि
द्धत्वादिति देशकालवृत्तीनां तत्र
दवधिकोरयाः देशसन्निहित
त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्य
दिवोध्यम् = १

पूर्वादिशब्देरेकस्यापवादिशब्दस्याधिकतस्यभेदस्याप्रतिपादनम् उपाधिस्तु शब्दीमध्यम् तच्चमध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवं च तन्मध्यभागावधिको
दयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि ... तयास्यव्यस्थास्येव उदया
चलपर्यन्तरूपोपाधेःस्वाभिधेयस्यशब्दीमध्यभागाकाङ्क्षा चैवास्त्येव मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तसंसृष्टदेशउदक् तस्यैवदेशाश्चदक्षिणः मध्याह्ने सूर्यस्योदक्सत्वात् =

असंज्ञापदस्यार्थात् अन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र समत्वान्न संगतिः स्यादेवेति भावः = १

यदि दक्षिणस्यां उत्तरस्यां अवधिसापेक्षत्वाद्यवस्था स्यात् ... ... अधरेत्यादि

मनोरमा २४ नव संज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न चदिक्त्वमस्तीति अस्तीति प्रकरणे कैयटहरदत्तादयः अ
२५ त्रदिक्त्वविरहेन्नः कुतश्चाधुनिकः संकेतस्तत्र याऽत्र त्वचनमेव प्रमाणम् एतेन विश्वपादे वा नामि
त्यादि व्याख्यातम् वेदे प्रसिद्धत्वाद्द्वगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेतो भवति दक्षिणा गाथकाः इति अत्रापि संज्ञात्वमनारु ढमेरेत्यादि =
इत्यत्र कस्मात्कुशला इत्यव्यवस्थायां संभवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः एवमपरे ताम्रलिप्ताः उत्तरे अन्
तरे च ग्रामाश्च पिबन्ति दाहमेवम् कथं तर्हि तथा परेषां सुधिचेति कालिदासः अपरे प्रत्यवनिष्ठत्वं रस्या
दिच आहुः देशकालनियतव्यवस्थायोरेव परापरशब्दयोरुपचारो हेतुः श्रुतिवादे नित्यप्रयोगः
नन्वेवमुपसर्जनत्वा न दिग्लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किन्त्वार्थविधिप्राधान्यरसंकेतः सत्त्वसमासादि पदार्थ इति देशवत्त्व अयमपि तत्त्वमित्यर्थः
दत्त्वावेव अतएव आदि सत्त्वे एतान्यपीति एतत्प्रतिपादितानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः सर्वत्र वा तत्समासादेनेष्ठृतस्य पिके यटोक्तार्थः ...
त्वतस्त्र परापरशब्दयोर्देशकालविशिष्टत्वादिकमेवार्थः शत्रुत्वादिकं त्वार्थिकोऽर्थः असत्तायां किम् उत्तरा: निधनिराम = ५
कुरवः सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरूणां उत्तरभागे व्यवस्थितत्वात्सत्यपि व्यवस्था किं त्वाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः
स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयो
परिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वेति यत्त्वाहुः आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः ते
न स्वेसारस्य दाहरणं तत्र न संभवतीति तच्चिन्त्यम् आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् विभाषा जसीति प्रकर
णे स्वमात्मीयेत्येवव्याख्येयं गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् यदपि स्वोक्तेर्थे उपष्टम्भार्थे
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तिमाहुः तदपि चिन्त्यम् कोशे हि आत्मनीति
द्विवीत्वपि स्वमितिलिङ्गरान्तस्यापि तथा च हेमचन्द्रः द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति मेदिनी
कारोऽपि स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति तस्मात्स्वे स्वाः इत्यस्य आत्मान इति विवरणं स २८
ङ्गमेवेति स्थितम् ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति नाह्निस्थितिनिनाज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वेन रूढत्वप्रवृत्तेः स

नादिचि दीर्घाज्जसि वा छन्दसि दीर्घाज्जसि इचि परे पूर्वसवर्णदीर्घो वा न मारुतीश्च तस्याः पितरौः मारुतस्य अतस्याः पिएषः वाराही वाराह्यौ उपानही उपानह्यौ अमि पूर्वः वा छन्दसि शमीं च शम्यं च गौरीं च गौर्यं च =५

एतदर्थमपीत्यर्थः यत्तेनाक्षीयस्य बोधेमाभूदित्यर्थे वेत्यपि बोध्यम् =

वेनामतास्त्येवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे ग्राख्याग्रहणं कृतम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः।
बहिरित्यनाहृतो देशो बाह्य उच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह बाह्यार्थ इति द्वितीयेनाभ्यन्तरार्थयो
बोध्यः बाह्येन ह्याभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्यो
त्तरीयपरः कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा अत्रेदमवधेयम् एतत्सूत्रं जसः शी स्यात्
वर्णवाक्यभेदेन व्याख्येयम् वाछन्दसीत्यतः इमि पूर्वे स्वत्त्र यथा एवं चाणाध्याय्यां पूर्वोपरे स्मात्स्मि
न्स्त्रीगतार्थेति महल्लानवम् एकशब्दस्याणवर्ध्यं ताः तत्र विशेषमाह संख्यायामिति अन्येषु स
मस्तवचनान्तरमपि स्यादेव एके एकेषामिति यद्येति भावः न बहुव्रीहौ कृते बहुव्रीहौ निषे
धो वाच्यः उपसर्जनीभूतान सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वाद तस्याह चिकीर्षित इति समासात्प्रागेवेति
प्रक्रियेति अलौकिके विग्रहवाक्य इत्यर्थः ननु स्वतन्त्रस्य कस्यचित्तदाह स चेति न च निमित्तस्यात्रोप
सर्जनत्वस्य विनाशो न स्यात् तत्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम् अकृतव्यूहपरिभाषया अनिमित्त
त्वात् तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् अतिभवकानिति एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः द्वयापति
हवेति व्यौः इति सवकृद्ग्रहणं प्रकृतिग्रन्थापत्ति वचनेन वा नित्यत्वे ज्ञापकं त्वस्यान्तरोधाच्चुव
वस्येति भावः यथोत्तरमिति तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः यत्तु शाचोक्तं बहुव्रीहौ
सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते त्वगो
णत्वमात्रे त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादकच्. कार्य
त्वेनाकच्याप्तमाभूत्व प्रत्ययप्वस्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति अत्रेदं वक्तव्यम्।
किं बहुव्रीहेः संज्ञानेति विवक्षितम् उत तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयोर्युष्म

इ. सिद्धेः स्यात्स्मिनौ सर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ज सः शी इति विस्तरयावः

जस्त्यादेशी भावेषु वधि कल्पविधानात् अथ स्यायामित्यादि गतोपलपाठ विशेषतमिति भावः =६

यद्यप्यलौकिके पूर्वेका र्थीभावस्यापि निलिन्ध निमित्तस्यापि विनाशो पूर्वे प्रबोधकत्वस्योपसर्जन त्वाभावादेव सूत्रस्य =
व्यौः पूर्वादिति सत्त्वे पूर्वादेशस्य ... निपुणेन प्रलिपते सत्वाच निर्देशमात्रेण ... न्यास प्रा परिभाषा ... शादेश निमित्त विनाशेन ... दत्प्र वृत्तिरेवेति सज्ज्यायत्वस्यादि तिभावः =५
बहुव्रीहौ नैतस्य हेया ख्यानसंभवादिति भावः =१

एवं तु तन्त्र ग्रहणं बहिर्योग अयन्तु विशेषं सिद्धिमात्र तस्य ते कृतमिति भावः =

एतदर्थमेव न बहुव्रीहि रिति न कर्तव्ये बहुव्रीहाविति निरूपित दृश इति भावः =

अत एवाति भवकानिति दिति सिद्धि वस्तुतः स्याभा बात् कते नाते त्येवेति बोध्यम्

कर्मधारय प्रीत्यादौ कृ ... त्वकिन निमित्तकादेश निवृत्ते क्रियमाणे मात्यो ना ... कृतन्त्रागत ... प्रत्यापत्तिरेवेति वचनमित्यर्थः =

न्यासकारस्यापि सूत्रबलभ्यार्थप्रतिपादनेऽपवतात्पर्यात् अपि भावेनिषेधोऽयमर्थएवेति अवयवानामुपसर्जनत्वेनसर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः ॥२

दस्मदोरितरेतरयस्य विरोधात् समुदायेप्राप्तिविरहोद्दे नचतस्य विधिनाप्राप्तिः बहुव्रीहावयवा
नामुपसर्जनत्वात्सर्वादिबहिर्भावेनतदन्तप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् सूत्रएवनद्वितीयोपि नचोपसर्ज सर्वेषांनाम सर्वनामेति रू
नानांपाठात्सर्वादिसोवार्त्तिककृतोक्तोनतुसूत्रकृतइतिवाच्यम् अन्वर्थसंज्ञाबलेनसूत्रात्तद्वैदेवल
ह्माभात् एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरास्तम् बहुव्रीहावेवेतितस्यार्थः भा
ष्यकारमतेत्याद्यपिन विशेषोपादानेनहिसूत्रकारवार्त्तिककारयोर्मतमन्यादृशमितिप्रतीयते
देवदत्तोवामेनात्वपशुपतीसुकेर्दक्षिणेनपशुपतीतिवत् तत्त्वन सूत्रवार्त्तिकमतेपिगौणत्वपर्यु
दासस्येष्टत्वात् यत्तुत्वत्कपितृकस्मादितिदिक्संग्रहाच्याख्यानम् त्वंपितायस्यासौत्वत्पितायस्येतिवि
ग्रहेबहुव्रीहिसमासेकृतेसमासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन
सर्वनामसंज्ञकत्वादत्तात्मार्थविवक्षायामव्ययसर्वनाम्नामकच्प्रसज्येततस्यसंमन्तीनामिवा
कृताधिकारविहितत्वाभावेनाकृःसंज्ञानपेक्षत्वात् ततश्चत्वत्कपितृकस्मादित्यनिष्टप्रसज्येतेतिन्यास
कृतात्वन्वर्थसंज्ञाबलादेवसंज्ञानिरासेकृते ऽकचनभविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायोहिविशेषवर्ण्य
तेसर्वपदंतुसर्वार्थतायामूनपेतमेवेत्यत्र तदेतत्सर्वप्रमादिकमेव तथाहि जहत्स्वार्थायांहि
समासावयवयोरर्थएवनास्ति अजहत्स्वार्थायामपिस्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वे
स्पष्टमेव एवंचसमासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः समुदायोहीत्यादि
न्यासग्रन्थश्चापततुयेपिनाहृतः किंचैवमतिसर्वायेत्यत्रस्यापारेणोडुवीरः अकृताधिकारेतस्त्रग्रह
णात्वडुकृतीयासर्वेशाहेस्यसर्वार्थतानपायात् नहिपूर्वपदेसर्वार्थतात्तरपदेतत्वेनिषेधक्रिमत् अ
पिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाचकत्वनास्तीतिसोऽकृतासहविरोधः स्यादितियत्किञ्चिदेतत् य

समुदायेपदकार्थीभावा
त्रीकारेणसमुदायस्या
न्यपदार्थोपसर्जनत्वेपि
अवयवस्यतत्त्वेमानाभा
वइत्यभिमानः ॥६

अजहत्स्वार्थायामपव
यवार्थस्यान्यपदार्थविशि
ष्टत्वेनैवोपसर्जनत्वात्
तेः तत्तदर्थविशेषणत्वेनो
पस्थितिविषयत्वस्यैवोपस
र्जनपदार्थत्वादितिभावः ॥

स्तोऽभ्युपितेोऽन्वर्थसंज्ञ
यागौणमात्रेतदग्रहणे
तत्संभवत्वादितिशेषः ॥४

सूत्रमतेऽन्वर्थत्वेन वार्त्ति
कमतेवचनेनेत्यर्थः ॥

स्तोकार्थेस्यासहाकृत्स्य
संज्ञाप्रमाद ॥

नचोत्तरपदेलक्षणापूर्वपदेतात्पर्यग्राहकमितिमतेयुक्तिमदितिवाच्यम् तन्मतेपूर्वपदंनिरर्थकंस्वार्थप्रतिपादकंवा नाद्यः नैरर्थक्येनसर्वार्थकताभावादेवाप्राप्तेः नान्त्यः पूर्व
पदार्थविशेषणत्वयापत्तेः विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपिलक्षणोचित्याच्च एकार्थीभावेवादिमिसर्वावक्रमपरिशिष्टाद एवंचतदृष्टकावयवानांसर्वनामत्वाभावएवोचितइतिदिक् ॥२

दृषि व्याचख्युः त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यत इति तदपि न विग्रहवाक्यं लौकिकम-
लौकिकं वा विवक्षितम् नाद्यः प्रक्रियावाक्ये निषेधे न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात् प्रकृत
सूत्रभंगप्रसङ्गाच्च ग्रन्थविरोधाच्च न द्वितीयः तस्य त्वत्पितृसहस्त्वाकारकत्वेन त्वत्पिते स्याकारक
त्वायोगात् यदपि व्याचख्युः तत्र तिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिग
मकं तत्राह गौणत्वं कार्यत्वेनेति अङ्गपाठः समुदायपरः तेनानि सर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञा ५ पेक्षितासर्वनाम्नो
ऽङ्गस्यास्यादि विधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् समुदाये च स समुदायार्थं प्रति सर्वा
देरुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति प्रकृतम् इह त्वमवयवमात्रस्य साचिकीर्षिता न समुदायस्य स्य
वयवस्य स्वार्थमात्रप्रधानत्वं तिसाम्यस्य ङ्गइति वैषम्यमस्तीत्याशयइति तदपि न अङ्गाधिकारेतदन्तविधेः
सर्वस्य तत्त्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्याहतत्वात् अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै
स्यादि तिस्तग्रन्थविरोधाच्च अयमाशयः प्राक्प्रत्ययात् ५ कस्मात्संज्ञाया संक्रमे सति गते तिसर्वकज
पि गच्छेत ननु कार्यकालपक्षेस्यापि तदृशेन संज्ञा पेक्षिता सा च इलभेत्याशयइति चेत् अस्त्वेवम् न त्व
सौ प्रकृतग्रन्थार्थः न्यासग्रन्थविसंवादेन इतिन्यासकृन्मतइतिवाक्यशेषविरोधात् न्यासग्रन्थस्त्वनुपद
मेवोदाहरिष्यते यदपि व्याचख्युः अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धं मनङ्गं बाधकमित्यर्थः तथा च कस्य त्वया
पतादत्वादकस्यादित्यर्थइति तदपि च ग्रन्थे न्यासग्रन्थासंमतं च तथा हि त्वत्कपितृकोमत्कपि
तृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्यायन्यासकार उज्जयाद नत्वतिन्यर्थ संज्ञाकरणादेवात्र संज्ञा निरासे कृते ५क
च्च भविष्यति तत्रात्र सर्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात् नैतदस्ति समुदायो हि विशेषवर्जने एवं
च इत्सर्वार्थनाधात्र नयेन मेव भवतु तर्हि अन्नयोरन्तरयोरेतत्स्वविषयता प्रियविरस्वाद्येत्यादेस्त
त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः ॥१

नैरप्य लौकिकप्रवृत्ति वेयस्याक्षे वितिभावः॥

सर्वनामत्वाप्रयुक्तस्याकच॥

त्रिलिङ्गापायपरिभाषये तिभावः॥

अवयवपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः॥

तेनाति सर्व इत्यत्राङ्गैकदेशः संज्ञा ५ लभ्यते सोपसर्जनानि इत्यादौ तदपि तदन्तविधेस्वीकारेणाङ्गाधिकारपरिभाषया चेन समास इति तत् तस्य विहितत्वेरदसंज्ञाति भावः॥

अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थइति भावः॥

न्यासग्रन्थासंमति गुणपदार्थाङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य इत्यर्थः गुणपादइति ॥४

तत्सेवनादिप्रेषणात् मित्यमिमानः॥

एवं चानुपदोक्तेयदुपीतिकप्रमयापवादत्वस्याकचि
प्रसिद्धत्वादेवकरीत्यानदुक्तिर्व्यर्थेतिबोध्यम् =

म॰ बो॰ २६ नोपपद्यते नहि प्रियविश्वादयः शब्दाः सर्वेषां नामानि नापि तस्त्वयवभूतानां विश्वादिशब्दानां कि
ञ्चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते सर्वेभूतीनामङ्गकार्यत्वात् विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात् एवमन्यते।
त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकच्याभूदित्येतदर्थमेतावदेतदारब्धम् प्रियविश्वायेत्यादावपि ति
स्मादर्थं भविष्यतीति अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते सं च सूत्रोक्तेस्तिन्याख्यायां
दृढेत्यादि तत एव यदपि व्याख्यातृभिः यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरपेतन्मतं तथापि न्यासकृता विहृतं
त्वान्न्यासकृन्मतमिल्लकृन्मिति तदिति स्वयवीयः वार्तिककृतास्यार्थस्यासमृष्टत्वात् न्यासकृता समासकृ
ते सतीत्यादिव्यवहारात्वदुक्तेर्थोर्थस्य दूरस्यकृत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च यदप्याहुः न्यासकृद्भिर्नेन सूत्रका
र एव विवक्षितस्तस्मादित्तद्दूषितं सूत्रकारमतेन बहुव्रीहौ विश्वादिशब्द ग्रन्थेन सह विरोधात् भाष्यकारमते
त्वितिग्रन्थेनतस्य विच्छिन्नत्वात् तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थस्तत्साहाय्यात्तद्ग्रन्थान्यथाप्यानरमणीयाप्रवेत्यास्ता
तावत् यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येयस्तदा यदः तर्हीत्थं व्याख्येयतास्य ननु प्रि
यविश्वायेति गौणतया गतार्थमतो निष्कर्षमाह सूत्रकारमतरीति बहुव्रीहाविति चिकीर्षितेसतीतिशे
षः गौणत्वमात्रमिति मात्रशब्दोवधारणे गौणत्वमेव न तन्तरतः प्राक् तथाच सूत्रे प्रत्याख्यातमितिभावः न्या
सकृन्मतस्य त्वतिफलत्वात्स्वरूपव्याक्रियेव पराक्रियेत्याशयेनाह त्वत्कपितृकेत्यादि एतच्च प्राचीन
तन्त्रदृश्यपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम् प्रकृतमनुसरामः संज्ञाकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्त
स्याद्यादिकमित्यर्थः अन्तर्गणकार्यमिति अद्ड्डतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः साविन्यादिकमित्य
र्थः तृतीयासमासार्थे इति इदं सर्वं सदृशेति विहितः समासोगृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्ततकर्तृकरणे कृते
ति तेन त्वयकाकृतमित्यत्र निषेधोन समुदायस्येति तथैवहन्दृशहृस्वश्रुत्वान्नात् नचद्वन्द्वे यानि सर्वादी २६
तत्रकाकस्य प्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिनएवग्रहणेफलान्तरमप्याह
त्वयकेति तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणेत्वेदितदर्थेवाक्येयत्रक्वापिस्थि
तस्य सर्वादेः संज्ञानेत्यर्थे त्रापि स्यादितिभावः =

सर्वोन्तर्वे=
यदन्ते त्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिर्वाक्यमपि त
त्संबन्ध्येव प्रमासते रितिभावः तेनकरोतिद्वारासा
... कृतायप्रदेसेमासप्रवेसेरति समासेत
संबन्धिनिवाक्ये च न = २

किंचा वयवमात्र निषेधे पि तदन्तस्य सर्वनामता संज्ञायाः ... गतेन वर्णाश्रमेतराणामिति भि
... प्रयोगानुपपत्तिः न ह्यत्र वर्णार्थवाचकत्वं नास्ति ... मानाभावात् लोकसुस्यसि

न च द्वन्द्वावयवसर्वनामसंज्ञानिषेधस्यावश्यकः ... तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात् ना ... तथा चाकविसर्पिकप्रत्ययान्तरूपत्वेन ... भावेन
अन्यथा वयवसंज्ञाप्रयुक्तो ... इत्याह तत्पतिः ... नाम्नां ... अवयवसर्वनामसंज्ञका
... इति लोकत्रयवीणामित्यादावयव

नीति संबन्धः कारकाणां क्रिययैवान्वयात् न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः विद्यति क्रिया।
ध्याहारे गौरवात् निषेधाय या भवति क्रिया या एवमाधान्येन तद्वन्द्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च किंच त्यदादी
नां द्वन्द्वो नास्त्येकशेषेण बाधितत्वात् ततः प्राचीनास्तु द्वन्द्वे तत्र काकचोर्न विशेषः न च द्वन्द्वाणोत्तर
पूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पिंडवद्भावेन निषेधेऽद्वन्द्वमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति मात्र
ग्रहणादि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावे पि पुंवद्भावार्थम् अत एव दक्षिणपूर्वायैत्य
त्र संज्ञाभावे पि पुंवद्भावः तस्मात् यीयबलात्कलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् यद्यपि त्वद्य
हृस्तान्तरतिपदेः वयवनिषेधे पि फलस्य वचनत्यापि प्रागस्तु स्याल्पविषयता स्यात् न्यायस्य विरुध्ये
तेति भावः समुदायस्येति वर्णाश्रमेतराणामित्यादावितिभावः न च निषेधसामर्थ्यम् अनन्तस्या
त्र तसिलादौ ... भावि लाप्यत्वात् जसाधारमिति यद्यपि शीभावेन जसः प्रक्रियते तथापि पूर्वा
रिकमाधारत्वं बोध्यम् यद्वा जसरः जसिः तेसिन्सौ च सप्तम्यान्तङ्गित्यर्थतो व्याचष्टे जसाधारमि।
ति जराया जरसन्यतरस्याम् विभक्ताविति एतच्चाहेन आविभक्ताविध्यत्वानुवर्तते तेन जरायाः रदेशा
रमित्यादेर्नातिव्याप्तिरितिभावः परेति परमङ्गं च विशेष्यं विप्रोषणे न च तदन्तविधिरितिभावः तद
नुसारिति रिति रनानोः पूर्वविप्रतिषेधे एकस्त्रोपात्तत्वात्स्यादेशो पि ग्रहीतमुचितः इति तेषामाशयः
अत एव वीतजन्मजरसः परम्युचित्रलक्षणः पदपैतमिच्छन्तामिति भारविप्रयोगमसंमंजसं मत्वावी।
तजन्मरजसरलिपदवनीयमिति तेरुक्तम् एतच्चेति भाष्यकताद्दिताजसीति सूत्रस्तान्तो प्रत्याख्या।
यनादेशमदादेशाश्च विधाय नादेशो परे एत्वं योगविभागेन साधितम् बहुवचने फल्येत् ओसिच।
ततः आङि च आङिच परे एत्वं स्यात् रामेण तत आपः संबुद्धौ च आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आ।

द्वन्द्वावयवसर्वनामत्वनिषेधकं द्वन्द्वे चेति सूत्रम् =
तथा च तत्र मते पि दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र द्वन्द्वावयवानामसर्वनामतानिषेधे पि द्वन्द्वात्मकसर्वनामत्वेन द्वन्द्वादिसिलादीनां पुंवद्भावो ऽर्थः ... निष्फलं स्यात् = ६
जसीमाधारसप्तमीति भावः =

तनां सर्वनामता २
युक्तं द्वन्द्वानेन स्यात् =

... कारे लर्डकारग्रहणे ... बोध्य = १०

प्रत्याख्याने न चेदं ध्वनितेव त्वमाणक्लेशपरिहारार्थ पर्वे कारो
... इति ... आदादेशप्रत्याख्यानेन
आदिति ... तात्पर्यमिति = ३

येनिमित्तनयोपान्त्यस्तेशस्त्रभनयद्त्यर्थः =५

डिःजेसिच नचैवमनेनेत्यत्रहल्लिलोपः स्यादितिवाच्यम् अनादेशस्यनकारेपरेविशिष्यविधानात् तथा
हि अनापि नकारेऽपिचपरेऽस्यादित्यर्थः सूत्रेऽइतिनान्तस्यनपुंसकनिर्देशः नचङसेरदादेशेकृते
परत्वंस्यादितिवाच्यम् अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति तथाजरायाजरसन्यतरस्यामिति
सूत्रेऽजङ्गेगोनर्दीयआह अतिजरैरितिभविनव्यसन्निपातपरिभाषयेति एवंचसर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वं
भाष्यविरुद्धमित्यर्थः पद्दन्नो अत्रशास्त्रभनयोनिमित्तनयोपान्त्याः नैवपरशब्दादेशाः [illegible]नुरूपान्प्रकृति
विशेषानाहिपन्नीत्याह पादःपदिति यद्यपिपीर्षनछन्दसीत्यनश्छन्दसीत्यनुवर्तनेतथापि विभाषायाम
पिक्वचिद्भवति मासश्छन्दसीतिवार्त्तिकेछन्दोग्रहणाल्लोपस्यादितिवक्ष्यते प्रामादिकमिति तथाहि
आह्नोहृकस्यवर्त्तिकाममीकेरतिमन्त्रेसुरवोदित्यर्थः जेचिमात् हृकस्यविहत्निकामन्तरास्यादितिम
न्नान्तरसंवादाच्च एवंमांसहृद्धानआसनि आसन्यंप्राणमसुरित्यादावपि व्याख्यानंचतथैववेदभाष्येषु
अतएवहरदत्तेनापिकाशिकायाःप्रामादिकत्वमाविष्कृतमितिध्येयम् अल्लोपोनः अत्रशास्त्रः अन्नन्त
स्यभस्याङ्गस्याकारस्यलोपःस्यादितिं तथासति नदोऽत्यादेरोतकाराकारस्यापिलोपःस्यात् भस्याङ्गस्या
नोऽकारस्येतिव्याख्यानेतुअनसामनसेत्यादौस्यात् नञाचयादिनाऽन्तस्यभस्यानोकारस्येतिव्याख्यानेऽ
पिअन्नस्तदोत्यादावतिव्याप्तिरेव अतोव्याचष्टेऽङ्गावयवइत्यादि भसंज्ञेनेनाक्षिप्तःप्रत्ययविशेषोऽङ्गंचेति
द्वयमनोविशेषणम् अनन्तअकारस्यअतोनोक्तदोषइतिभावः एतच्चषडङःसंप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येस
ष्टम् रषाभ्याम् पदेरतीयनैवसामर्थ्यादेकपदत्वेलब्धेपिसमानग्रहणंयत्समानमेवांतस्य्मितियाव
त्तत्रयथास्यात् तेनसमासेनभवतिरामनाम एरूरति रुषोमणः मज्ञामलकयषस्तुभेदीदीपनपाच
नरतिदर्शनात् रतिपदेतिवति एतेनपंचमीसमासस्यप्रादिकतानाधनयति तथाहि भाष्येचमेदिनामा ॥२७

प्राचीनसंमतव्या
ख्यादरेसति =

स्वार्यबोधनसमर्था
नस्तत्सहचारिवर्णवत
स्वर्थः =५

छन्दोनुवृत्तिनिरन्ते
रितिभावः अनएवभा
ष्यतद्वृत्तिनिर्णिक्ता =

अभिकारलक्ष
मितिभावः =

अवर्णमिति तन्नचुति
मित्रीनधिकारत्निमित्ति
प्रत्ययचुतिनत्वम तेन
मातभोगीत्तरस्यत्तरलव
सिद्धिः अत्रनयस्यानि
मित्तिमन्त्रेदिस्तत्त्वाभावात् सपर्वतोत्यादिसिद्धयेनिमित्तानधिकरणेति एवंचात्रलोकेविनिक्रीतराजपे
दानयास्यीबोधकत्वेनहेष्टे तेनगन्धर्वगानमित्यादौस्तकुत्वं नेःसाकत्वमात्रैपिणत्वम =२

अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः एतेनभत्वसपरषयोः प्रत्ययवत्त्वस्यअनुपदेपि
रपिविधानात्तेननप्रत्ययाद्येपरत्वपात्यम =५
अवयवत्वान्तर्भूतलोपयलोपयोरेकाचडपदेशाइत्तिनिषेधादित्यनुसार्यपंचमीसमासेतुः
लोपयस्यानिवृत्तिविधायकइतिभिभावः एवमितरयोःकारदेशजसोरभावोबोध्यः =१

पवंच स्थानिवत्त्वं विनापीति निषेधाप्रवृत्तिः सि द्धेति भावः ॥

स्थानिवत्त्वं विनापीति प्रयुक्तः ॥ सन्निपातपरिभाषया पिकादेशवारणेनोक्तम् अल्लोपस्य ठकादेशनिमित्त कत्वेन तदादेशनिमित्तत्वासंभवात् ॥ तेनेति

थितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् तच्चान्यथासिद्धम् एकाच उपदेशोऽनुदात्तविहितविशेषणात्त्रय
णादेव वेभिदितेत्यत्रैट्प्रतिषेधात् मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठकि ठस्य कादेशो यस्येति चेत्यल्लोपे रसवर्णा
न्नाकरति कादेशस्तु न भविष्यति ठस्याभावात् न च स्थानिवद्भावेन ठत्वम् अल्विधित्वात् ठस्येकार मात्र
हि स्थानस्यादेशयोरकारउच्चारणार्थः अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य चङ्नकारयोरेकादेशस्य च स्थानि
वद्भावं विनापि सिद्धम् विदिसाहचर्याद्भ्यस्तादपि लङः एव झेर्जुस विधानात् न च सिचासाहचर्याल्लु
ङः एव किं न स्यादिति वाच्यम् एवं साहचर्यात् परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादित्यादिक पूर्वत्रासिद्धेनेति एत
च्चान्यायसिद्धमित्यवोचाम त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन तत्र त्येकर्त्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः
तस्येति तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः संयोगादिलोपे चक्षु
त्र लत्वे निगाल्यते णत्वे माषवपनी इत्यस्य सल्लोपस्य स्थानिवत्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावा
सत्वेन यत्वाद्भ्यः कथं चित्स्थानिवत्त्वाभावेपि अस्मरन्मातोरवाभ्यामित्यस्यैतापयोगः ष्टुत्वेन सिद्धेः न
पाचषग्रहणमनर्थक्यमित्याकरेस्थितं तत्त्वारम्भसवादेनेत उप न्यस्तमिति सपत्नाय रम्भसवादः न
पादि उत्तरार्थं तथापीदषग्रहणं स्थितं तत्त्वस्य रसः पुस्तानीमातोरवाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन
वार्यताम् ष्टुत्वेनेति चेत् न तस्यासिद्धत्वात् न च वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं पुषः उपिरित्यादौ चरितार्थत्वा
त् तस्य षयोगेणार संयोगो चरितार्थ इति चेत् न तस्य पृथगनुक्तेः रहचौमिरस्य लक्षिरविरितार्थत्वस्या
पितत्वपत्वाच्च आकरे दिश रहषग्रहणं विना लत्यासिद्धिर्नास्तीत्यत्वाभिप्रेतेन तपुस्तानीमातोरवाभ्या
मित्यस्यैपद्धृतिरितिदिक नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य लत्वषत्वीकेरतिसोत्रत्वात् नत्वषत्वीतत्रस्रुष
योः सर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः तदन्नस्येतिषष्ठी

नलोप इत्यत्र नेत्यस्यान्त्रसे सनेनसापेक्षत्वात् ॥ १

एतत्सर्वमपरिभाषितं तत्त्वमिति वार्त्तिकस्य केयटानुरोधेन ॥ टिप्पणी लक्ष्यापीपचन्निति तदर्थपदमीम मासत्त्वावश्यकः परसाहच र्यस्य बलवत्त्वमानाभावात् ॥

रहदीनुबन्धेः प्राकृतमाने ङीपिसुलोपे समासरूप प्रातिपदिकान्तत्वासंभवात् ॥

षुनाषुरिति सूत्रे ॥

अमरो॰
२८

तत्पुरुषः तस्मान्नोयोनकारस्तस्येत्यर्थः उक्तं च हरदत्तेन विशेष्यमन्तस्येत्यस्यानेनैव तद्विभक्तिकत्वं तथैव
च प्रातिपदिके तेन तद्विशेषणमिति यत्तु प्राचोक्तम् प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति यत्तु व्या-
ख्यातम् अन्तस्य सम्भाव्यासंबध्यत इति तदुक्तरीत्यसत्त्वम् अन्तस्येत्यस्यासह त्रिप्रसंगात् आधिकरणषष्ठी ह्यपा
पत्तेश्च यदि च भेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिके नैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ
सोऽत्र मन्त्रग्रहणं शक्यमकर्तुम् विभाषादिक्श्वेः श्वीति नपुंसकाच्चेति विहितः नत्वजष्टाङ्मोः शिः तस्मि-
न्नलोसंभवात् असेत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेरा लोपात् तदेतदाह असर्वनामस्थान इति अत
एवेति दोषणीत्यनिप्रयोगात् यद्यपि समारोहे दन्तस्यैकशेषे कृतेऽपि भाष्यस्य योजनत्वाधिकरणस्य
पृथक्वादन्तम्प्याख्यम् अन्यथा ककुदस्य कन्तवादोद्दिन्त्वं च नन्तभ्यो नेति भावः तत्रपादवदुद्यमदत्तेणदो-
निशाचरश्च तिरत्नुः तत्र दत्तेणदोरिसयम् अयमेन कर्मता यासंबध्यते दोषं तस्येति दोषं तस्य तथाविधस्य भ-
जतश्चापस्य गृहणमिति श्रीहर्षप्रयोगः तत्र दोषं हस्त दूषणं च भजतश्चापस्य [illegible] तरणं मौर्वी मतिप्र-
यं वा गृहतन्त्रिति संबन्धः अमरव्याख्यातरस्तु दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्यक्ता दो-
र्दो बाच भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघण्टुमुदाजह्रुः द्वयोरङ्को भवेदिति त द्वितार्थे इति समासः
कालाद्वत द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् अर्हो ऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः अर्धं सायं इति
स्पतेर्हृत्सि अत्र वसायवचनः सायशब्दः संख्याविसायेति सायकादेकदेशि समासः ॥ इत्यदन्ताः । दाराः इ-
ति गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं कौमारास्तु जरातीति दारा इति क्रियाशब्दं वदन्तो विश्व-
पावह्रूपमाहुः तन्मते अप्रस्तदाहरणं लग्नकारो वासुदेवः स्याज्जेन सहवर्तते इति सः तारसान्तरितिबोध्यम् । २९ २८
त्यादन्ताः । अग्रेऽनास्त्रियाम् पुंसीति तन्नोक्तम् अप्सवनाकुलेन त्ययव्याप्यात् न च नुमागम सिद्धिः मुत्वस्या

प्रातिपदिकस्य पदस्ये त्यनयोः परस्परान्वित योरन्तान्वयादिति भावः

दोःशब्दस्य स्त्रियेपि निर्दिष्टम्

तत्र तथाव्याख्याने तु कर्मधारयवृत्तिर्बोध्यम्

श्लोकवद्भकःशब्दः

मुखे भावः तत्रैवो नाभावेन कारे च कर्त्रये न प्रतिसूत्रं प्रति चं कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावो नासिद्ध इति तदर्थः ॥

एवोऽप्यर्थः

सिद्धत्वादिकोऽचीति मुमोऽप्राप्तेः नादेशो त्वनाऽसिद्धत्वेन मुने रति निषेधात् न च न मुने ति निषेधोनुस्येवास्त्वनेर
त्वकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् अमुष्मैत्कलापेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः अत एव रुउड्यामिति उः रिति गोरि
ति प्र पट्टं च यमत्र वर्त्तेत्वस्त्वाद्येन व्याचष्टे रुउड्यामुत्तरस्येत्यादिना ओरुत्तरस्येति तु नोक्तम् सूत्रे ओरिस
स्यषष्ठ्यन्तत्वात् तच्चोच्चारणादौ च प्रमाणाभावात् ओरिति एवं सूत्रे रुउड्यामुत्तरस्य उः रिति लक्ष्य प्रसंबन्धस्य
स्यागायोगाच्च ओस्यादिति अत्र व्याचष्टुः ओतस्त्वि त्वस्वरितार्थेन विभक्तावितीत्व निषेधस्तत्र न भवति अ
नित्यत्वात् अनित्यत्वं च इदमस्य मुरिति सूत्रे मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोइदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवो
क्तमिति तच्चिन्त्यम् न विभक्ताविति सूत्रे इकारोत्र तु तकारस्योच्चारणार्थः नेत्संज्ञेति स्वयमेवोक्तत्वेन एवं पर
[illegible]धात् युक्तं चोच्चारणार्थत्वेन त्वस्वरितार्थत्वम् त्वीर्णे व हिंबिसमिधा ने अग्न्याविमादौ स्वरितत्वादर्श
नात् अ[illegible]रिति तपरत्वं तु वृद्धावित्यादाव वृद्धित्वे …त्रियां रामाभ्य… दित्यनर्थमित्याहुः तदपि चिन्त्यम् तपरस्य
… हितापासहरी…माभूत टाप्स्यादेव लेत्तणीहयवाधेमानाभावात् अत एव हन्मेजत इति सूत्रे भाष्यवा
र्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाबिसक्तम् टापाच्यवधानेह्यानत्वं यविघातः स्यादिति नस्यादेतत्स्वा
नोपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम् अनडः सौ सोर्डेत्येव सिद्धे अनडिति चानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापना
र्थं तेनो शानुसः संबुद्धावनडुः सिध्यतीत्याहुः तच्चिन्त्यम् सोर्डेत्युक्ते हि सुडइशानेन्तुत्तरस्य सूत्रेणापि ड्स्यात् ननदो
शनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् कुरुः से … त्वरसानमहत इति स्यात् यद्वा संज्ञापूर्वको विधि
तिस्य इति वा … परिभाषया वा समाधानं बोध्यम् हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् दीर्घादित्येतदाबापोरेव विशेषणं
न तु हलः संभवादित्याह दीर्घाविति परमिति न त्विदं विदितविशेषणं यासाकारत्वादावव्याप्तेः न च त
हलन्तादिति त्वेन निर्वाहः यः सरत्यादावतिव्याप्तेः कर्त्रीत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः हलिति तस्य च सूतिसी
त्येवं रूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् लुप्यत इति यद्यपि हल्लोपो व्यरित्यनेन लोप… वर्णे तेतच्च नत्वभाव

इयमगतिकागतिः सोर्डेत्यस्या सेलाववाभावश्च … सामर्थ्याद्धि लोपकल्पने …
एवं च तस्माङ्डशनसोः … कृत्वादिति प्रका
शिकाः = ४
स्यादिवल्लसी … मिदम् सुधोपि … पिड्भिन्नाभावाच्छित्त्वस्य
दृष्टान्तः सलक्ष्या यस्मान्न आप्तेरिति बोध्यम् = १

यद्यपि ग्रामादिः

मित्व कालमाहृ … तत्व …

वैकल्पिकत्वमाच … …

संज्ञापूर्वकरत्वस्य भाव्या … …

उपधादिसंज्ञापूर्वक … विधिः

तस्मादित्यत्रस्येति जातु … विशेषणोस्य भवश्च … र्थः २

अविसाक्षात्‌ः अविरयादौ तद्दिनत्वकिंस्त्रीप्रत्ययलक्षि प्रत्ययलक्षणेनावत्त्वादित्याशङ्क्याहोच्यते इति ग्रहणमिति पिबोध्यम्=२

अग्रसाक्षी ई देवदत्तस्य ई देवदत्तः इत्यादावपि बोध्यम् ५

मनो २९

साधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः दीर्घग्रहणं किम् अतिखे ह्वः निष्कौशाम्बिः नन्विह समस्तस्याङ्ग्रावयत्वं नास्ति नचस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हित्तथा इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्वेव सत्यम् तथाप्युत्तरपदस्याङ्ग्रावयवत्वेन सोऽस्त्ये तः परत्वानपायात् नदीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम अत एव बहुश्रेयसी त्यत्र सुलोपः स्यादेतत् गङ्गीयतेः क्विप् गङ्गीः इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्च निवृत्तिरिति चेत्सत्यम् ङ्यापोः ग्राप्ट इति प्रश्लिष्टदीर्घग्रहणस्य व्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः सुतिसीति किम् भेत्ता त्वासेत्तकारस्य लोपो माभूत् नैवमप्यभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः सुतिसीसाहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् अपृक्तं किम् भिनत्ति छि नत्ति निप्रसुटादौ तमिति तिप्नुम् विशिष्टस्यादित्वात् सुतिसीनां हलिति लिङ्गव्यत्ययं व्याख्यानात् प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् यदाहुः स्वरांस्तनोतीति स्वरास्तत्नमाचष्टे स्वरास्यति ततः क्विप् स्वराः स्वरांसौ स्वरांसः इहसंनोतेरवयवस्य सस्य लोपं वा वर्णयितुमप्राकृहणमितितदपिन परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च हल् किम् बिभेद नन्वप्रयामं हलो ग्रहणं व्यर्थं हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात् अत्राहुः संयोगान्तस्य लोपे दिनलोपादिर्नेसिद्धति तत्र तेनैव लोपः स्याद्धलन्तस्यादिदिधीयते तथाहि सखेत्यत्र नलोपे न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् स्यादेतत् संयोगान्तलोपो नासिद्धः नङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् न चैवं गोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् यत्रहिनकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात् यत्राहुः हे ब्रह्मन्निति नङ्संकार्यत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति तन्न लुकाल्लवस्यत्वयलक्षणाभावेन संबुद्धौ वान्तसंकाना मित्रस्यावश्यकतयाचसंबुद्धिग्रहणस्यानङ्संकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य स्वरसत्वात् तस्मान्नलोपानप्रयोजनमिति चेत् इहतर्हि मिनोगेरेत्यत्ररोरुत्वं न स्यात् ।

दीर्घग्रहणलोपात्पूर्वत्वादीकाराकारयस्य वदीर्घस्य ग्रहणमेव इत्यपि बोध्यम्

आदिनाङ्गचिमनोऽग्रेरत्र रोरुत्वं न स्यादिति ग्रहणम्

सावनुनासिकोकारत्वाद्वेत्यपि बोध्यम् एवं चाप्येकृत्तप्रत्ययप्रयोजनम् दन्तस्तनोतेर्गीः स्वरः इत्यादेरपि योजने हलन्तोऽपि नियम्

हे राजन् इत्यादेः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नलोपदानत्वाभावात्कार्य प्रसक्तौ संबुद्धिग्रहणं व्यर्थमतस्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञापयति=

ङिसंबुद्ध्योरितिसूत्रमितिभावः=२ ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र सूत्रेत्वनेति विकल्पार्थमावश्यकता यत्र च=२

यद्यपि वानुबन्धं सकानामिनोयभाष्येपठितं संबुद्धिग्रहणं चस्त्राद्येव संबुध्यते इति तद्दर्शितच्चरितार्थं तथापि पाठेनोक्तार्थं ज्ञापकत्वमिति

सुमोरितिहितत्वत्वगितित्रनलोपनिषेधा यावश्यकत्वादिति भावः=२

एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयतीत्यर्थम् गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वा संयोगान्तलोपः=

अगङ्गात्

अत्रावन्नोच्चरतित्वनाऽहचिर्वोधिता पञ्चमी समासाश्रयेणास्या निवद्धावोस्ति अस्याभिधानेच न दृढं मानम् आवन्ते भ्य आचार क्विबेव नास्ति आतोधातोरितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् तत्रवा
र्त्तिक कृता आतो नाथ इत्युक्तमिति न हीजम् आचारक्विबन्ताद्धि ङ्-त्वक्तुनात्स्येव तेन कस्यस्त्रीकी कीघाहादिभ्य आचारक्विबन्ते भ्योयङ् त्वकिलङि अचेके दिस्माद्दो ध्वन्तादपि संभवत्यपालर
हरिशाहाम्नत्व पिच्छन्दसीररतिवचनेत्रमिसं योगान्तलोपे म त्व वसोरितिरुत्वे उत्वे उ ला:=९ ईकारस्य पत्वाभावाश्च=६

तदिदमुक्तं नलोपादिरिति तथाप्यविभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र निपाल्लोपो न स्यात् राजस्येति नियमात् अन्ये तु
मवधेयम् अग्रहणे सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात् अस्मिन्नेव सूत्रे हि हलङ्ग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणे
न कर्तृ व्यभवतीति भाष्ये चेदं प्रमाणम् यदि हि अग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् कथं तर्हि तिस्योर्ग्रहणं स्यात् क
र्तृ व्याख्यायात् यत्तु अभ्यातिस्योरसम्भव एवेति न तत्प्रत्ययनादसंभवः लिस त्यमस्य आवन्नोत्वाचारकिवन्तोल
ङ् लिप् सिपोस्तत्रैव अगाङ्गात् अगाङ्गारतियथा न च स्थाप्यव्यवधानम् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् न
चस्थानिवद्भावः अस्य विधित्वात् अत्रायं निष्कर्षः आपः सोरित्येव सूत्रमुचितम् न च स्वराः स्वरासाविताटो।
धातोः सकारे प्रसङ्गः आक्यांसाहचर्यात् अम्यया अम्यय योरिति पष्ठीयथा च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् रा
जेत्याद्यौ नलोपस्तु नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव किंच्चाभिन्नोत्रेस्तत्वमपि स्यपपादम् संयोगान्तलो।
पो रोरुत्वे इति सिद्धकाण्डेपणात् हे रि वो मे दिने त्वेति यथा अविभर्भवानित्यत्रापि न दोषः राजस्येत्यत्र नकार
स्यापि अस्य विशेषणं तस्येति छेदात् ननु उरवास्विज्ञाटो संयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न दत्त्वे कृते न तद्धासः असिद्धं
दत्त्वमिति चेन्न सिद्धकाण्डे वस्वादिषु दत्वमितिपाठात् नत्वपदान्तादत्वनस्यादिति चेन्न सावपि पदं भवती।
ति पदत्वाश्रयणात् तर्हि जत्वसर्वनामस्थानेपचीति छिन्नाय जादेः सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानं न चैवं राजे
त्यादौ नलोपके तेसोरुत्वविसर्गौ स्याताम् इति वाच्यम् इतो हि इति सिद्धे पठिमथीत्याकारविधानेन प्रथमस्य लोप
स्य ज्ञापनात् ननु नेत्यन्तापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः तत्र हि दीर्घो संबुद्धाविति पर्युद
सः नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् एवं तर्हि नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपः परत्वात् नहि संबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापक
मस्तु तथा हि ङि संबुद्ध्योरिति षष्ठी न तु सप्तमी ङेर्लुकान्तप्रत्ययाप्रत्ययलक्षणाभावात् उत्तरस्य संबुद्धौ स
च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः नच प्रथमं संयोगान्तलोपं विना संबुध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते।
तस्मादाप्स्सोरितिन्यासेन किंचिद्बाधकं यदि तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते अधात्वग्रहणेनैवो।

कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः त्रमुनेश्चतिवत् कृते चेत्स नेन सर्वरूपसिद्धिः=८ कीत्रेयतेः क्विब्विचावेव तस्तोमोनकी रितिप्रयोगः हत्तेर्यङ्-लुकिलङि-ईड भावेतिसिपोः प्रयोगएव वनास्ति यद्यालक्षणम प्रयुक्तेस्मन्नैवभाष्योक्तेः अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्तिम भावस्यैव योग्यतेतिमद र्थः प्रयुक्तानामिदम न्वाख्यानमितिसिद्धान्त त्=१

अपिनात्सर्वरूपम:

संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिका न्तेन स्यलोपो नेत्यर्थः

दत्वस्यासिद्धत्वद्-त्वसन्नस्येत्यनेनोत्वोस्त्रादिरूपा दीर्दीर्त्वस्याद नआरु अधातिति=१

मनो
३

संयोगादिलोपप्रसारणार्थं हल्ग्रहणमावश्यकमेवमासु नहीति

खोस्त्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः न हि हलन्त्यात्परः सोऽस्तीति सूत्रमस्ति यत्तु यथाक्रमं तस्मिन्प्राचां व्याख्यानं स्त्र्याख्यादावन्ना
दीर्घाच्चेति तन्न आपोऽस्त्रिदीर्घो नत्वन्तमपि न च दीर्घान्त्यन्ताद्दीर्घो योऽङ्गी नदन्तादित्यादि दीर्घेल्लभ्यते दीर्घादिति पञ्च
म्याश्रुतत्वयानत् समासे उपसर्जनयोर्ङ्याप्योर्विशेषणायोगात् उक्तं हि भाष्ये सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणा
योगो नेति एतेनानदीसंज्ञ ह्रस्वं रूत वर्णान्नमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता । सख्युरसंबुद्धौ । हेतोऽन्त्यर्वनामस्थाने रम्य
नः सर्वनामस्थाने रम्यत्ववर्तते न तु संबुद्धावित्यनेन विशेष्यते गोतो णिदिति सूत्रात् णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन
सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते सखिर ह संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति सख्युरसंबुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम् । व्यत्यासार्स्य
कृतयुणादेशयोः सखीशब्दयोरनुकरणं व्यत्ययेन निर्दिष्टं नीप्रहृयोस्येति उभयत्राप्यकारश्च्चारणार्थः न तत्र सख्या
पत्यादिषु हि एकदेशानुकरणमिदम् सख्युर्यः पत्युर्नः संख्याया संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य च न हि तेरस्मादिति
पञ्चमीति ईं सादेर्जसि इर
देशादित्यपि प्रेत्याह एवितिशाद्वाभ्यामित्यादि परस्येति न ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिष्प्रयोजनम् ओत् । एत
च्च नदीसंज्ञकेषु रङ्गाभिमिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते ह्रिसंज्ञकेषु प्रत्येकेरिमन्त्ररसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्यो स्य विषयः
न च नाहशब्दकारोऽस्त्यत आह उकारेति यत्तु प्राचां व्याख्यानं नदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तं तन्न ताह्शस्योका
रस्याप्रसिद्धेः समुदायस्येति न च पर्युदासे विपर्युदस्यमानसमर्पकेस विशेषेन दद्नयादकत्वेशङ्क्यं विशेषणासन्नि
धानात् यत्विदयदृग्णावने स्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन यत्तु व्याख्यातं सूत्रे केयटेन तन्न तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गो
णत्वेपीति अस्याद्यनद्धदितिभावः तदाचयेनविधिरिति सूत्रेपरमसखायावितिबहुव्रीहिः तत्र सखेदितिचाभा
ष्यमिति केयटः तथादितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुदाय बहुव्रीहितानसमासान्त इति केयटः मितद्वो
मादिति सूत्रे तत्त्वक्रोष्टुः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः व्याख्यातोमाप्यवग्रन्थेच स्फुटमेतत् अतएवत्तोवरुणार
न्द्रसखा आग्नेयादिमरुत्सखादौ प्रसोमं पिबतिगोसखायं इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन च गौणत्वात् एतेन बिसंसा सूत्रे शोभनः सखास्य स सखिरिमुदाहरन्तो हरदत्तासका ३

शङ्कुरूपं पञ्चविशेषणं तन्मावन्नं किंच समपि विशेष्य सविशेषं हि मित्रान्तरस्येव स्यान्नृत्समस्यन्नपि न स्यादिति नैकार्थीभावात् तन्न अपन्तन्यायायोगादिति भावः >

तत्त्वं च वर्णानुविशेषणत्वरूपं पत्तच्च स्थानिवदिति
नेत्यपि च सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्यलभ्यम् = ९

बहुत्व =
आदिसंख्यावाचकधर्मविशेषवाचकेत्यर्थः न त्वबहुत्वं संख्या
नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्ख्या तस्य तत्राभावात्

रैतदनुगामिनश्चाभावउपेक्षा: पतिः समासएव एवकारस्तूहनो:वधारणार्थः अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत
धात्वादेरित्यादितापकात्रुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् अध्यक्षकर्षसीताघा: पतये नमः पराघास्य नहेमतेप्र
व्रजिते स्त्रीवेच पतिनेपलावितिउच्यते पतिरित्याख्यातः पतिः लोदिलोपश्च चरितो णादिकरः अयं पतिशब्दः
पतिः समासएवेत्यत्र नत्र स्थाने लक्षणिकत्वात् एतेन कुसुमस खिरर्जुनरतिभारतम् सत्विनावानरेन्द्रेलोतिरा
मायणं चव्याख्यातम् बहुगण बहुगणेः प्रातिपदिकेसंख्यावाचके ग्रहणे न तु संबवैपुल्यवाचकेऽपि संख्या
यतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अतएव उतिरपि तद्धितएव गृह्यते वतुना साहचर्याच्च न तु पातेर्डतिः षष्ठ्या
लुक् षष्ठ्याः पस्योरिति बहुवत्तेन तिईं प्रोऽर्थप्राप्यास्तत्त्वनार्थः पूर्वपूर्वगत संख्याभिधायिनोरिति फलितोऽ
र्थः प्रत्ययलोपे स्थानिवत्त्वेन सिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्ययस्य साधारणरूपं येन प्रयोजनकं तदेव कार्यं प्रत्य
यलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभना दृषदो ऽस्य सुदृषत्प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्ये
ति दीर्घो न पदा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्लिपि धावपि विध्यर्थमिदम् तेनाल्लोऽडित्यत्र हलादौ पि तिसा
र्वधातुके विहितत्वमत्वेऽपि तस्मिन्भवति वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् तेन
गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः इति अत्रप्राचामव्ययेऽष्यपि विहितम् तच्चव्याख्यानात्सायेण निर्लिङ्गत्वात्तव्ययीभा
वस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् वस्तुतस्त्विति अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गोशब्दा
त् पित्र यादेशो नाप्यः अष्याद्यनडुदितिभावः अकारोवर्णघर इति तथा च बहुत्वाभावे गोऽडुलोमिषा इत्यकारा
त्: बहुत्वे त्वकारान्नत्वउडुलोमशब्दात् सएव तस्य च अकारान्तेषु सुत्पादनप्रसङ्गिकमिति भावः तथा च गोऽडुलोमि
शाद्यपत्यं रूपं बहुत्वे दन्तत्वमिति तच्चमित व्यम् ॥ इतिरित्यन्ता: । किदिति तेनान्तो लोपइति चेत्सालोपरति
भावः यथीपयाह यः यत्नप्राचोक्तदेव यज्जातिलक्ष्याद यइति तत्र रेवन्याजनवन्निति अहेत्तिनितोणादिकस्त
णाकृत्वात्रु स्येवदेव यजिधाव स्योज्वलदत्वादिभि: साधितत्वात् अत्रोदितत्वादेव यज्ञीत्रिहन्मरतिभहिग्रयोग स्य

सार्थप्राधान्यपवश्यक्ति
बोधकस्येत्यर्थः = ६

विभक्तिप्रतिरूपकाणं लिङ्गयोगेचि
त्रिपुसार्थप भावस्याशयः = ७

ह्रुमास्थेतीत्व विधायकस्त्वस्य मवकारादाविति वार्त्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातमितिईतंस्तुलमम् शंस्याश हेतुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः तत्तोविजेवेसन्ये नच ह्रुमास्थेतीत्वेपि तस्याभीयतेना सिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम् समानाश्रय एव तस्यासिद्धत्वं काचीतं विनक्तौ यणा देशइति व्याश्रयत्वादिह तस्यनासिद्धत्वम् = ६ तदन्नसंतापदेतुष्टी नद्योरित्यादौनदीश ह्रुस्वात दवयवेलत्वण नद्यन्ताद्रित्याद्यप्रतिलक्ष्योद्देश्यमावश्य कंतलक्षीशदेत्वप्रदेशिवद्भावेनतत्वं बोध्यम् = ५

मनो॰ ३१

ह्रस्वविषयकत्वयैवच्या ख्यातत्वात् नचयजेदीर्घईप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोस्ति बहुलग्रहणात्कल्प्यइतिचेत् भवेदेवंयद्य न्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत वेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्यते आग्निंनामनवेजातवेदसमिति अतिलक्ष्मीशह्रस्यात्वन दीत्वात् स्वेत्याउगमेनुदित्यामित्यचह्तेमहदेववेलत्वणमितिनवात्प्रमीसाम्यम् एतेन्द्रुमलेपवस्कृतीभविष्यति । किवन्नेति एतञ्चमाध्यानेशहेचरतिधातोमाथुवन्नस्येस्यात्मम् बह्वश्रेयसीति ईयुसञ्ज्ञेतिनकप् नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिनिषेधात् शुद्धस्याख्यो ईह्रत्वावितिरहवर्णयोरेवसंज्ञेत्यपियत्वास्त्रियाख्यौनद्याविति स्त्रव्यरसात् त योस्त्याख्यात्वंतस्यादित्युक्तत्वतः कंचितस्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेनप्रवेशात्तशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्या विवक्षितत्वात् तेनतद्यन्ताद्रित्यादिव्यवहारोनविरुध्यते एवंविसंज्ञायामपि इवर्णो तद्रुवंवासंज्ञेतिपतदह् घ बोध्यम् वर्णसंतापतेः सखीत्यस्यसखिमित्रावयेवस्मर्थः नत्वसखिशब्दावयवंवजयित्वेतितेनातिसखिने त्यादिनिर्बाधमित्यवधेयम् सर्वमिति हुतेः प्रागितप्र्थः वक्ष्यमिति संज्ञायायथोद्देशप्रहतौन्यायसिद्धमिदम् । कार्यकालत्वेतबाचेतिकम अचिश्नु इह धातोरितिधातोरेवविशेषणत्वात्तथ्र्रभ्रुवोरव्यभिचारादित्यादि इवर्णोवर्णा न्त्रधातोरिति अंशभ्रंतीनामिवर्णोवर्णयोरितिव्याख्यानेत्विधुत्रवर्णोह्रि तंवर्णवेचध्विकरण्यंचदोषः स्थिपतिश्रु त्वत् हिदिवत्रुक्रयतरित्यादौचातिव्याप्तिः तद्वारणायैववर्णोवर्णयोरसमरत्वेनविशेषणेत्वक्लिष्टेतिभावः अत्रत्वम्या दितिस्यात्तदइतिभावः परेनेकाचः अचिश्नुधात्वितिसूत्रेद्वन्द्वनिर्देशेपिधात्वोरेवह्रसंवध्यतेनतश्रुभ्रुवोतयोरिवर्णा संभवात् धातुग्रहणंचाद्दश्नोभयोर्विशेषणंसंयोगस्याङ्क्स्पृतिव्याचष्टे धात्ववयवसंयोगस्यादि नत्र्याद्वानासंयो गस्यविशेषणादिह्रयणः उन्नौ उन्नः ग्रुञ्चः विशेषणंतुहरिहरी नित्यादिसिद्धये यदिद्विधातुनानाङ्क्विशिष्येत तहीदाविप्रध्यंप्रध्यरस्मादाविवम्र्वरपंप्य्वंसवर्णदीर्घंचबाधित्वायणस्यात् धात्ववयवसंयोगमर्वंकोनभव तिपूर्ववर्णोसूद्धन्नत्वाद्यङ्क्स्य वृष्चिकराह्रस्येति भाष्यकताद्रिष्टान्तिकत्वमपायमा भ्रित्यभीत्रार्थ्यानामितिसूत्रेप्रत्या ख्यातत्वाच्च सवत्युमात्रविवत्वायांयघसेवेतिभावः सूत्रेऽमतिप्राह वृष्चिकसंवन्धिनीति अन्नलोपयलोपावितिनच

बौद्धपायीवत्वायां

बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण = ६

स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैवसंज्ञेत्यभिमाने नेदम् जरत्स्यार्थहानिरा भिमानेनवाऽऽ९

व्याख्यानात्तदयानुसारेैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाद्विरितिभावः = ५

स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः तेनतत्स्याद्विशद्देसर्वः अन्नपवह्यन्नादन्तांस्त्रं पंसर्वविप्रतिषेधेनेतिस नदन्ते = अन्नरङ्क्त्वाअवर्वपहुन्न नदीसं ज्ञयैवसमुदायेनद्योन्त्वा कार्यसिद्धरितिभावः ६

सामानाधिकरण्येविशेषणविशेष्यभावमात्रम् वैयधिकरण्येतुभेदसंबन्धः = अजादिप्रत्ययस्याङ्गस्यौ अस्थिनाकात्वादितिभावः =

ऋवमपायेपादानामित्यत्र ३१

येभीत्रेतिसूत्रंषष्ठीवाधनार्थमितिवेत्रदि कतयावदन्नित्तसिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः व स्तेनेभयदेत्वरिहन्नाप्रत्वेन्द्रत्रीयावाधकत्वंबोध्यम् =

प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वात् पूर्वं यातद्वचनं माङ्गिपेत्स्यात् स्यात्र रुत्वेन ततः सर्वप्रकृतिः स्यादितिभावः = ४

लोपो व्योर्वलि इति सूत्रे ङ्कारोपसंख्यानमिति वार्त्तिकं तस्य सर्वत्रापेक्षया कौयष्यालोपसिद्धिर्भवतितथा वक्तव्यमित्यर्थः स्वाचपूर्वविप्रतिषेधे इत्याकर्तृरूपं प्रत्ययसर्जनेपि = २

एवं चपलोपे दुर्लभः =

अन्यथाग्निते: परस्येति वदेदितिभावः । इति भाष्याशये नेवस्त्र कमिति बोध्यम् = १

परत्वादेरेकत्वमिति स्यादिति वाच्यम् । वेरेकत्वलोपाद्हलिलोपोविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककारोक्तेः कौलस्त्रमिति नपुंसके भावेऽस्य । कौलोपरत्वार्थः इदं सर्वकुमारी मिक्षुर्नकुमारी त्वया पिबोध्यम् अनन्यतयेति गोणत्वमनड्डिति त्वयोः अग्रे नेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम् । दीर्घस्यापीति एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देशरनिभावः । तन्त्वनिसत्वे: भूपतेरिनिष्ठ लिविषयत्वावर्त्तपितुं यणा निर्दिशेदिति चेन्न अस्त्वेवं तथापि दीर्घस्य इत्वेर्दीर्घत्वात् नहि इक्स्वत्वभावान्नदीर्घविधित्व प्रमाणमस्ति सोत्रस्यापि कृतनिर्देशस्यास्या स्यानित्या स्त्रुभयवाचकत्वेन सारवत्त्वलाभेन तथेवोचितत्वात् भाष्यारूढत्वाच्च यत्नप्राचा वेति केचिदित्यक्तोसत्वः स्वत्वस्थाद्युकम् यत्तु तद्व्याख्यातमिरुभयमपेनद्राष्टस्थितमित्युक्तम् यत्त्वा त्रोपष्टम्भार्थप्रसादकृतासत्त्वः पत्वः प्रसिद्धेयत्वत्यादित्याह पाणिनिः साधारणात्मनत्वानाः सत्वः पत्वः स्त्रीः स्त्री: स्त्रीयतिस्त्रीयत्योर्योकि वचोनयोर्विङः निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लत्वमुपादिकम् स्वत्वस्थापादि साधेन इभयभाष्यगोरवादिति विचारवित्नामपीत्यष्टाकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटादृष्ट्यालोचनमूलकमिति कृतनु इयपवविदांकुर्वन्तु सुधियइति यत्नश्छकुः पक्कुः मृक्कुः पक्कुः इत्वरोजक्रुः भाष्येस्थितमिति चोपसंजक्रुः नैरतिरभसात् । इतीदन्ताः । तज्वत्क्रोष्टुः क्रुशआह्वानेऽस्मात् सितनीतित्वप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः तवितक्रोष्टुशब्दः हा वपिस्त्रगालवचनौ तत्राविशेषेणाहयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने सुयाच तृज्वत्प्रवर्त्तते यादवशुभ्रयंस्त्रमत्रत त्वन्नएवेति नियमार्थत्वेसतिस्त्रारभ्यते क्रोष्टुरिति तन्नत्वात्प्रथमा तृज्वदिति तृतीयान्ताहृतिः निमित्तम्नुपदेशतासाम्य शास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य चतुर्विधत्वे पिप्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते तत्त्वन पञ्चादेयस्य कस्यचित् किं तु क्रोष्टुरेवतृ पुरस्थितत्वादर्थनत्र तयोर्द्विवमभिप्रायफलितमाह क्रोष्टुशब्दस्थानेऽहति नियमार्थमिति अप्रत्ययसंनाश न्नामाभूदिस्येतदर्थमित्यर्थः क्रोष्टेति अनङ् हल्ङ्यादिलोपान्तरत्वादुपधादीर्घः सचसर्वनामस्थाने चेत्यसंनन्य द्यपिलभ्यतेतथापि परत्वादप्लिस्त्रेस्याप्रयः कृतेप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनहत्वात् अन्यथागुणे कृते पिदीर्घोनस्यादितिभावः रान्तस्य रहल्कारोविप्रत्यष्टविधानत्वादितिपरत्वात्तरम् नेनहल्ङ्याद्विस्त्रस्थाने आपुः सो रितिनिष्ठकर्षप्रवृत्तिभवितव्यविधानित्यादिसिद्धति अजन्तर्नरत्वप्रत्नचर्लस्यासिद्धत्वात्तलोपेन नत्रकीर्त्तयतेः कीर्त्तिकीर्त्तेः इ२

भाष्यस्यस्वर्व्यपदिलामनिषेधः = १

यकारात्त्रानुकरणमिति निर्देशस्येत्यर्थः अकार स्त्वोच्चारणार्थइतिभावः =

भाष्ये स्थानिकार्यस्यास्त्र संयोगपूर्वकत्वेन लोपदुर्लभत्वादितिभावः

अर्थातिदेशसंभवं त्वेदं = अन्यत्वरमप्याह =

तुल्यादिसुमन्त्रनामि तिषेधः अन्तोध्यान्हस्वसदीर्घोभवत्येव =

इदमविप्रंसचकार्येक्रोष्टु संभवाभावेचविप्रतिषेध परत्वमभिमानेन यद्यापि वाक्यलक्षणादिशेष विहितत्वेनपरीक्ष्यमस्ति सिकत्वादित्यर्थः चात्र =

तदर्थं कृतस्यास्य संस्कारकत्वेपि बाधकाभावादितिभावः = ४

ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः = ७

तृज्वत्त्वेनतृज्वत्स्वरूपं तमते इत्यर्थः =

न च तृज्वदित्यत्र आकार सोपस्थित्यानदिशिष्टक्रोष्टुरति =

एवं चतत्त्वनश्राद्धतत्व स्त्वादामन्त्रितेपराङ्गवदित्याद्युपस्योपहरणम् तत्र तृज्वत्त्वरूपनिमित्तस्य तद्वदहारस्यातिदेशोऽत्र यत्र तृच्शब्दस्यार्यादिहितकार्यसे चायतेजसिगुणादाद्यायोस्त्रजन्तोहेयपकोश्रुतितिदीर्घएवस्यात् सौजेजसादिषुचाऽनङ्गुणोनस्यातां नचोत्तरस्त्रस्वदपेनसामर्थ्यादत्रनित्यत्र क्रोष्टुशब्दलोपेनैव कृदन्तादर्थोनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यम् तत्सामर्थ्येन तत्पातिदेशस्येवतापरिपन्दितत्वात् तादात्म्यातिदेशास्त्वसम्भवी सरूपप्रयोगाभावात् शास्त्रका र्यातिदेशावपि नतत्र स्याद्युक्तत्वात्तृज्वद्भावेनाकारस्यरूपस्यायणः दुपस्थितस्यादानस्थानिकत्वाभावेनोदात्तयणो हल्पूर्वादितिस्वरानापत्तेः अर्थातिदेशस्त्वसंभवी नयोर्थ्यवस्यत्वप्रवसत्वात्

अप्रयुक्तो लक्षणाभावस्ययोप्यते त्यर्थः

मनो ३२ स्यादिति चेत् यथालक्षणमप्रयुक्त इति भाष्यम् एतेनावर्णवर्ज इति व्याख्यातम् परत्वादिति नन्वेवं चन्नुरूणिन्य इति वाच्यम्।
इज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः नुमचिरेति न त्वचिरेणस्य विषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं वा
ध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् तथा च वक्ष्यते गुणादीनां वृत्तानामपवाद इति एवं च विशेषात्तृज्वद्भावेनेन बाध्यः तत्कथं
विप्रतिषेधः उत्सर्गापवादयोस्तद्योगादिति चेत्सत्यम् अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा नति स्वत नस्य इति ताप(
कान्नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्टव्यम्। इत्यदन्ताः। हूहूरिति अयमत्यन्तासंज्ञेयम् अतिचमूशब्दे त्विति प्रथ
मलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः तथा चैवमतिचमूर् परतिप्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः वर्षाभ्वश्च वर्षाभूशब्दस्य नित्य
स्त्रीत्वात्स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव पठनीयत्वे वक्तुं युक्तम् पुंलिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेणकथंचिद्योज्यमिति स्याद्वेदः तद्
भसात् इईईरेदिति त्रिलिङ्गोयं भेकेमण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरोक्तेः भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषि
तत्वात् भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरेषु मानिनि घादवकोशात् दर्दुरे पुण्णीति पाद्यान्तरम् एतदेव त्रिलिङ्गस्य
प्राचां संज्ञा दृभनीति दृभीग्रन्थे त्वदादिः सुखादित्वादिति यद्यपुज्वलदहेन दृंफ रितिपवर्गद्वितीयं पठित्वा हंफेनेलो
पाभावो निपात्यत इति व्याख्यातम् तथापि तस्मात्तेरेफ दृभीग्रन्थ इत्यस्माद्भूतयये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम् एत
च्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् दृष्ठापालोदृत्तोतदर्भ णो दृम्भूः नुमागमो नुस्याच्च निपात्यत इत्युक्तम् अयमूकारो न धातो(
रित्युवङो प्रसङ्गादिको यणचीति यणसच्चाभिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभ्यां बाध्यत इत्यापाद्येनोदाहरति दृ
म्भूमित्यादि न चेद्दृन्कारेति यणाशङ्क्यः तत्रार्थवत एव ग्रहणात् अस्य तु हन्शब्दस्य चानर्थकत्वादिति भावः एवं चा
यं हूहूवदिति फलितम् श्रीपतिमतेनाह हन्त्रीतीति माधवस्तु अन्तर्भूतण्यर्थात् हन्तेः क्विप्यादिसूत्रेण हन्शब्दे उपपदे कृतः अय
यः उपपदस्य हन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह दृन्भूरिति तरूसर्पजातिभेद इति केचित् कपिरित्यन्ये हन्कारेति अत्र
हन्त्रीतिनान्तपाठो मुख्यः मान्तपाठोपि केषांचित् वर्षाभ्वइति वर्षाभ्वश्चेतिचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः अतस्तेन अ २२
घवार्णि कृत्वात्निर्दोषमिति भावः तथा च वर्षाभूपुनर्भूश्चेतिवार्तिकं व्याख्यो यद्भाष्यकार आह अतत्पर्ममिदमुच्य
ते वर्षादन्त्यादन्तः पूर्वस्य भ्व इति वक्तव्यमिति वामनेन तु दृन्भूशब्दो न पठित एव एवं स्थिते यत्प्राचा दृन्कारेति पठित्वा

अत्र कृति दीर्घत्वप्रवि
पातनं व्यर्थम् न च पर स
वर्णं भाष्याद्वृभ वाधि
तत्वेनेत्यपि दनिपातनी
योऽनुस्वार निपातनात् भ
र्वे नेव नद भाव सिद्धे
रिति॥

कारान्भविन्वत्रकाराशङ्कः करोतेर्ण्यन्तादिदाह्यइति निष्पन्नो वन्धनगडवाचक
लस्य दापास हैकादेशास्य सवर्णेप्य वत्वेपि वार्त्तिके ग्रहणेन प्रसिद्धत्वेनङ्गस्था
नैकवाक्ये तथाच दृस्त्ववाचकस्येव ग्रहणादितिभावः = ६

यच्चतस्योत्त्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तम् यच्चान्येर्वार्त्तिके नृपरितमर्थमुदाहरन्ति तस्मवलारितम् तत्सर्वं स्मसकृतमेव नचभाष्येपि हगिमे वृणावङ्तिभूमितवम् मन्दूह मूद्भुद्रति निपातितत्त्वरति माधवग्रन्थे नकेयटादिग्रन्थे विरोधाय त्वेरि तियत्किंचिदेतत् दीर्घपाठेरति अयं च भाष्यवृत्त्यादि बहुग्रन्थसंमतः पाठः अनुस्वरतोत दृस्वः पठ्यते यन्तत दिवृत्ता वृत्तमेकदेशविकृतस्या नन्यत्वात्कारहृत्स्यापि सिद्धमिति तत्र तथापि पत्र स्यधविशिष्टस्यान्यत्वात् नह्यप्रत्ययोपि विकारः तस्माद्धस्वपाठे कारपूर्वस्येयङ्ङ् त दीर्घपाठे कारपूर्वस्योवङ्ङितिविवेकः। स्वयंभवदिति प्रावालतहमकाराभूषावैव धीभवङ्दाहतोत न्निर्मलत्वादुपेक्ष्यमितिभावः॥ इस्वदन्ताः॥ नच रहक्रन्दस्व भ यत्थे तित्वाङ्भयथेत्यनुवर्त्तनेत्छन्दसी तित्व निवृत्तं तेन चित्राजर्जरचेत्त संवत्सरणा कानामुषा न्तेः कथा नरणामेकोगम्यस्त्व मसिस्या दिप्रयोगाः संगच्छन्ते केचित्त छन्दसी त्यनुवर्त्तयन्ति तदयुक्तम् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेस्त्वेतिसूत्रस्य नैरर्थक्यापत्तेः यदपि पूर्वसूत्रेति सूचनस्त्वत्यनुवर्त्तयन्ति तदप्यनुपयुक्तम् अविशेषेण विकल्पदर्शनात् तथाच यातायाता नरणामिति मन्त्रे तेन्निरीयेऽन्नत्वः पद्यते वद्धूचेत्सदीर्घेरति दिक्। इस्वदन्ताः। ओतोणिदिति गोतरसंपेहायओतरतिवाच्यमिमर्थः तथा च गामित्यत्र परत्वाद्द्रोसत्यामात्वेन स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतयाआत्वेनहृद्धिर्बाध्यतरत्योतोमशसोरिति सूत्रे भाष्ये कतोक्तम् केचित्तु नित्येत्यमाह ओतरति सूत्रपाठम् गोतइत्योकारोपलक्षणेन यावाध्याह्यायम् रम्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेवस्थितम् स्सतोरिति यत्वाङुः गोशब्देनज्ञोणादिकेनसारूप्याङ्धाग्नवृषमेवलक्षणे नओकारान्तमात्रम् तेनस्सतोः स्मृतवौ स्मृतवक्ष्येव भवतीति तच्चभाष्यविरुद्धम् गोशेभ्यामेवपूरस्यणित्वाभ्युपगमेद्यातोमशसोरित्यात्वस्यास्सतामित्याहिरवकाशःस्यात् तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्वारत्तयाउदाहतभाष्योक्तमात्वस्यबाधकत्वनिरवकाशत्वं चनसंगच्छेतेतिदिक्। इत्योरन्ताः॥ राघोहलि अर्थरैविभवाम्रपीत्यमरात्स्त्वम् संराया भयसासजेत्यादिप्रयोगाश्च रायिच्छान्दसहतिभाष्यम्। तत्रकेचित्तत्रस्यरैश्वह स्वछान्दसत्वपरंतत केवलस्यापीतिवा नोधीति सूत्रेकैयटः केवलोपिच्छान्दस इति पतानेरं संपवाह ॥ रैन्ताः । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः एवंजनानवती ति जनैः ज्वरत्वरेत्यूत्ववपथ्यती

नपरकरणेनतस्या
विद्धतितत्वलाभादि
तिभावः =

सिद्धलिङ्गानां नद
द्रइतितेनपरिभाष
तोदितिभावः =

चोदितो यतो निरव
काशत्वमतो वाधक
त्वमित्युक्तं न संगच्छेते
त्यर्थः =

स्याने च्छूरत्वमसत्वे =

मन्नाङ्चिवीजंस्पृष्टमेव = १

अतएवरायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरंभाष्यं
संगच्छतेनहिविग्रहस्छान्दसः अतएवरायिच्छा
[illegible]
मितिभावः = २

रः रैशब्दः पिर्यकारादिश्च यथा न्तश्छान्दसइतिभाष्या
त्वर्थः यकारेण यकारादिः प्रत्ययोलक्ष्यते रकार
श्चोरणार्थः शये लविसर्गरहितपदपाठः तदायारोप
त्ययेरत्यर्थ इतिभावः = ३

अपवादवाते:

अयं भावः निर्दिष्टोपधाया गिकरणसंभवाट्टोपदेशिकरूपयर्त्तमि दिति स्त्रसज्ञादि सत्रेभाष्यस्यापि उपदेशे च तेषामसंज्ञकत्वादुपस्थि तत्वङ्गुणवलाभगुष्टेशेभु भाववितिनिर्दिष्टोरमसत्काकारःस्यमादिक्रमेण र्थः क्रवङ्नित्तेन स्त्रभाष्येस्फुटमेतत परित्येनेद्यमत्र तत्र विशिष्टो पदेशो नात्र पर्यनातस्य प्रक्रिसन्त्रकेत्तनस्त्र रित्यादिव्यवहारो नाव श्यकस्य तउपदेशो नाम् घभावात् एतेनोपदे शिकस्याच्चार नाभावेन नहिहिप्रति:प्रयोगेन नादिति आस्मसंगत मित्यसंगतमित्यपास्तम्

निरहि: जनावो जनावरस्यादि ॥ इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥ रमेति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वा
त्स्वादयः यच्चावन्तत्वादिति यद्व्याचख्युः प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि च्यापोर्ग्रहणादित्यर्थ इति तन्न।
आवन्तग्रहणस्यात्रार्थवत्तायाः प्रागेवोक्तत्वात् एङ्ह्रस्वादिति परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धौ चेत्येत्वे कृते हल्ङ्या
दिलोपो न प्राप्नोति स्थानिवद्भावादाप्त्वाकारस्य तत्त्वाभावात् आम्नाविन्याकारप्रश्लिष्टादीर्घग्रहणप्रत्याख्याना
त् यथाहुरन्येऽपि एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैत्वं परत्वेन न्याय्यमादिति भावः याडापः यत्तु पियडित्येवोचितम् नचाती
श्रराट्निपातस्यापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्नैव नदाधात् तथाप्युच्चारणार्थोऽकार इति संभाव्येत अतः स्पष्टार्थं या
ड्डुक्तः वृद्धिरेचीति यत्तु प्राचा आटश्चेत्यत्रोक्तं तन्न याड्स्यादेष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेटोऽभावात् सर्व
नाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् अत्र वदन्ति सर्वनाम्नो ङेः स्मैवत् स्याताम् एवं च याटि परे ङित्वात् स्याडेशे
ऽपि ङिः सर्वस्यायिति सिद्धम् स्याड्ढ्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति अत्रेयं चिन्ता अस्य ङेः स्मैवत् सुपश्छेदे स्या
दिति सिध्येदिति वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः सुट् याट् ह्रस्वश्चेति सूत्रयितव्यम् नचैवं याटः प्रवृत्त्यापत्तिः दीर्घो
च्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्याद्वा तेनाणस्वारयितेशक्यत्वादिति बोध्यम् विभाषा गोणत्वादप्रा
प्ते विभाषेयम् यत्त्वाहुः न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते तदापातः तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविष
यत्वात् अस्य च समासविषयत्वात् योन्तरेति यत्त्वाहुः या सर्वा सोत्तरा या उत्तरा सर्वेति तदभसात् एवं निपातनेऽप
त्यापत्तेः नीयस्येति इदं हि संज्ञप्रसङ्कयोरावश्यकम् अनेनैव सिद्धो विभाषा हि ङीयान्तेति सूत्रं न कर्तव्यमि
ति भावः अम्बार्थनद्योः अत्र वार्तिकम् मातृमातृच पुत्रार्थमर्हते इति मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातजादेशो भवति मात्रा
यत्र स्त्रस्याख्यातेयोऽस्य गार्गीमाता यस्य गार्गीमातृकः तस्य संबोधनं हे गार्गीमात नद्युतश्चेति समासान्तस्यापवादोऽय
म् यत्र तस्याख्यातं नद्योः संकितं स्वरूपकथनमात्रं तत्र कबेव गार्गीमातृक आवन्तं यत्कृङ्गमिति यत्तु याडापइति
सूत्रं व्याचक्षाणेनोक्तम् अतिखट्वाय मत्रलाक्षणिकत्वान्न याट् एवमतिसर्वायेत्यत्र तस्याडिति तदभसात् तद्धाति २२
देशस्य विषयेऽल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तने अतिदेशो वे प्रवर्त्यापत्तेः तेन याड् दुर्वारः स्यादस्त्र प्रसङ्ग एव नास्ति

आकारप्रश्लेषाभावेऽपि योगविभागसंभवेऽपि प्रति पत्तिगौरवं स्यादितिभावः

समुदायावयवयोः सन्नि धानेऽवयवस्य उभयोपकारकः न चायमनर्थकः प्राप्त्यभावादिति भावः

अत्र संगतमसर्वे वाडिति भावः

स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्यकारस्येदं लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः ८
हरदत्तमतेऽपीति सर्वभाष्ये एवमित्यर्थः नित्यमेव यौ स्त्रीविषयौ नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः इति हृदयाशयस्य व्याचष्टे ॥
इक्ष्वादीनां च शब्दार्थवस्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्याख्याभावदिति भावः ८

सू ३

संज्ञोपसर्जनयोः प्रत्याख्यातत्वाद् दासान् केचिदिति. परिशिष्टकारादयः ङिति ह्रस्वश्च प्रथमान्तविभक्तिव्यत्ययम् ह्रस्वयोर्या
वामिति तयोरास्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्रसङ्गारम्भात् इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति
श्रीणिरेहृतोर्विशेषणे ङिति ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तं अन्यथा रक्षश्रीप्रभृतीनामुभयलिङ्गा
नां पङ्गुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं स्यात् केयटरीत्याभिमस्त्रीत्वाभावात् हरदत्तमते द्रष्टव्यस्त्राशेनित्य
गृह्णत्याव्याख्यालाभाच्च अतएवाख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रनिक्षयं संबध्यते तदेतदाह ङ्स्तौ चरत्रवर्णौ
स्त्रियामिति श्रौतेष्वाजरति परत्वादिति भावः यत्तत्राचात्रेदितिसूत्रे हिन ही संज्ञावर्जितानामिति व्याख्यातं तन्नासाव
तरार्थः किं तु यत्रैव रस्तत्र हयुवत्तलभ्यः एवं चरङ्ग्रामिति सूत्रान्तेपन्यसनप्राचः प्रामादिकमेव अस्तिरङ्गतः गुणदी
र्घत्वानामिति निसत्ति एत्ती अत्र अनोऊति गुणस्यति सूत्रःपक्षे अत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिसृणाग
तः प्रियतिसृः स्वमित्यत्र अतउरित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः वाध्यसामान्यचिन्तायां सविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधा
दिति भावः विशेषचिन्तायां तमप्यपवादा रतित्यायेन दीर्घत्वयोरेव बाधः स्यान्न तु गुणस्य सामान्यविशेषपक्षौ च जाति
व्यक्तिपक्षवलत्वानुरोधाद् व्यवस्थिताविति केयटादौ स्पष्टम् यत्तु व्याचख्युः अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः एवं वि
प्रतिषेधेन गुणमपि बाधते त्वाश यदुक्तं तन्निर्मूलं क्लिष्टं च यदपि प्रसादकृतोक्तं गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन तयोः परवि
प्रतिषेधेन बाधकरत्वार्थं तन्न रविधेरुत्वरितार्थत्वात् न च दोसोश्चरितार्थता यणागतार्थत्वात् त्रिचतरोर्विशेषणा
दिति ऋतत्वाद्वित्रिचतरोरित्यसैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः प्रियतिसृ इति अत्र व्याचक्षते स्त्रियामन्यपदार्थ
त्वेन बहुव्रीहिरुपमङ्गं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि अत्रेदं वक्तव्यम् जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दो
नर्थकः अजहत्स्वार्थायां त्वास्त्रियां वर्तत एव तत्कथं पुंनपुंसकवृत्तितां सङ्गच्छतामिति अत्रेदं तत्त्वम् जहत्स्वार्थैव वृत्ति
रिति मता तस्यानुरोधात् नेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्बन्धेन त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचिता तम्भूतपूर्वगत्या उत्तरपदार्थप्रधा
नस्तत्पुरुषरत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् एवं प्रियतिसा एवमादिनात्र स्त्रियां हेतुरुपभूतसर्वगत्यैव अज
हत्स्वार्थापक्षेत स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतरोरितिविवक्षितोऽर्थः अन्यपोन्तरपदयोश्चैतेन स्तत्रगत भाष्यप्रस्यासङ्ग

उ॰ तमप्रेतवा॰ ८
इङुङ्गाम् ओत अत्त्वयोः ८
तस्याभूतत्वात् ८
अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे हेना
सङ्गतयातस्यास्त्रिके हेतिः
तचेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्ष
तया बहिरङ्गमिति बाध्यम्
अन्तरङ्गेन सदंश स्त्रीत्वार्थ
प्रतिपादनेनान्यपदार्थ
स्यापेक्षितत्वान्तरङ्गभाव
दिति भावः ८

मनो॰ २८ र्भक्षेदप्रमाणम् अनित्यत्वादिति इकोचीत्यज्ग्रहणंचेह लिङ्गम् तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम् भ्वामादिष्वस्यपि त्रु
यितल्लोपसंभवात् संबुद्धिग्रहणकाल्वेनेतिशत्यपलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणेनचनल्वमतेति निषेधस्या
नित्यतां विना दुर्लभमित्याकरेस्पष्टम् नचेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् लक्ष्यानुरोधेना
न्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् तथाच प्रियतिसृ प्रियत्रि रतिरयहृदयमप्युक्तरीत्यैव केयटेन समर्थि
तम् एवंविप्रतिषेधेनेति नचात्रप्रमाणाभावः प्रियतिसृणी प्रियतिसृणीत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्रप्रमाणत्वा
त् हेरत्वेसम्याविति विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्ययाय त्वटापोनिमित्तम् सन्निपातपरिभाषायास्त्वनित्यत्वात् नु
यामयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भावः इयादेशार इति अजादेरित्यादेशो विहितः सउपसर्जनत्वेपि स्त्रिविद्यमानस्य स्त्री
णङ्स्यो सा दित्वचतल्पैवनत्वन्यत्र गुणानाभावादिभिः पूर्वोक्तेर्बाधितत्वादित्यर्थः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री तिषुतो
ययोरितिस्थानेनोऽधिकरणोत्पत्तिरत्र इयङुवङोः स्थानावितिषष्ठीसमासः फलितार्थमाह इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति
यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः यत्रत्वपवादेनबाध्येते तत्रनिषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम् वामि यद्यपिप्रक
तो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्राञ्चः तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति तथा चलावाप्यस्य सत्रार्थ
उक्तितरत्याशयेनाह वा नदीसंज्ञेत्यस्तु इति ङितिह्रस्वश्चेतिसत्रेप्येवमेव कथं नदीति उवङ्स्थानत्वेननदीत्वाभावा
द्धुस्त्वोत्पत्तरन्यातेपः बहव इति केचित्तु वामीत्यनेनोवाग्रहणमिहाकृष्य व्यवस्थितविभाषाचात्रित्य समादधुः।
तन्नन्दम् तथासतीहनुग्रहणस्यवामीत्यत्रास्यच वैयर्थ्यापत्तेः अन्यत्तसामान्येननपुंसकमिति कथंचित्समाद
धुः नपुंस्त्रियायाङ्क्तत्रभवतीत्याख्याना त् अनन्तरोक्तीविवक्षवहिनद्यावपि निषिध्यतइत्याशयेनाह कृशप
पोनेति एःत्वदिति रैसम्बूस्यस्त्रीलिङ्गतायामपि स्मरणादितिभावः तथाचत्रीरस्वामी रात्येनं राः स्त्रीत्यकरति ।
स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अनोम् स्वमोरिति अमोऽम्विधानं लुग्बाधनार्थम्।
अम्स्यादिति एतच्चप्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम् संयोगान्तलोपोऽकलत्वमभिप्रायेण वा वस्तुतस्तुमहत्यव बर्केटः ला
घवात् तत्रसोर्मकत्वेन्नान्तमिति सिद्धम् हिनीयैकवचनेत्वादेः परस्यात्यकारस्यमकारेकृते न्ससम्यसंयोगान्त २८

अनित्यत्वेप्रमाण माह

इयङुवङोःस्थितिरधिकर णत्वेनकाविवक्षाविसर्थः नेहेयत्रीतिस्यादोनिषेध सिद्धिः

अनेनसीताविरहितोरा मस्यवाकोमेतात्पर्यवि वक्षितत्वेनेदमप्प्रयोज कमितिसूचितम्

क्रोष्टोः

एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्तलोपो फलं इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु ममृज्ञस्येव पदच्छेदः लाघवात्। तत्र
सोर्मिकृते त्वानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने त्वादेः परस्यामकारस्य मकारे कृते ऽमस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमि
ष्टम्। यत्तु वदन्ति एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति तन्न सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सानुप्रव
त्तेत इति तदपि न रुधादिभ्यः श्नम् श्नान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनि
तत्वात् कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः अतिजरसमिति न सिद्ध्येदिति तदपि न। द्वितीयैकवचने ऽतिजरसमिति बाधि
त्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुको ऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्यादेव प्रथमैकवचने त्वतिजरमित्येवेष्यते स
न्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अतर इति तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति सुडनपुंसकस्येति पर्युदा
सेन सर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्य इत्याश्च पतस्य तदाह। इवर्णोवर्णयोरिति। ङेऽः श्यामिति विभक्तित्वा
पेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जश्शसोः जसा साहचर्याच्छसपि सुबेव गृह्यते तेनेह न कुण्डेष्वोदनाति शि शी
त्वविभक्तिको निर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् अन्यतमस्यामिति एवं च सामान्यादिषु अन्यतमत्वमित्या
दिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। सोरमा... शेरिति यत्तु प्राचोक्तं स्वमोरमादेशे वा जरसिति तत् भाष्यविरुद्धम्। एवं
चाजरसं वर्त्तत इति ह्रस्वजरसमिति चापशब्द एव अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः। किन्त्वमादेशे कृते जरस इति प्राचतक्ति रे
वासाधीयरत्वाज्जरसो न्याय्यत्वात्। एवं विप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् फलाभावाच्च सान्तमहतः संयोगस्य सान्तेति एत
कादन्तस्य षष्ठीकं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे सान्तसंयोगस्येति उपधाया इति उपधाग्रहणं सर्व
त्वमात्रोपलक्षणम्। पारिभाषिकार्थस्येहासम्भवात्। मासश्छन्दसीति मासित्यस्य तकारः साङ्गादौ प्रत्यये छन्दसीति वा
क्यार्थः। माद्भिः शरद्भिर्भरद्भिः ईरो वरं तवः इत्युदाहरणम्। ह्रस्वो नपुंसके इदमुक्तमस्याः चरमपरिस्थितं तेन प्रातिपदि
कस्य विशेषणात् तदन्तविधिः। स्याहाजन्तस्येति प्रातिपदिकस्येत्यत्र न व्याख्यानम्। संभवति सामानाधिकरण्ये वै
य्यधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। स्ववाग्ब्राह्मणकुलमित्यादावतिव्याप्तेश्च। सन्निपातेति अवर्णमाश्रित्य कृतो याडादेशस्तं
ह्रस्वत्वविधिरिहेः

तदन्तपर सूत्रप्रवृत्तम्। च: नपुंसके ह्रस्ववत्व भाव्यावश्यकतेदे:

तेन स्वशब्द सूत्रस्य प्राम एवनापत्तिरिति भावः

सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशे जरसभाव स्य जरयाः इति सूत्रे भाष्य स्पष्टमिति भावः

मनो यं तल्लोपे निमित्तं स्यात् एतच्च एङोऽचि इति सूत्रे एकोगुणाद्वृद्धीरिति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निरूपि-
३५ तमिति तत्रैवावधार्यम् एवं च याधातोस्त्रियां याशब्दस्य क्लीबस्य उ इयिमं भ्यम् इति यन्माधवेनोदाहृतं तन्नादर्तव्य-
35 मिति भावः स्वमोर्नपुंसकात् अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे
ऽम्भावे न तं कुलमिति स्यात् हे त्रपो त्वेति सूत्रे सर्वो निकुला निरन्यत्र स्वं बुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वारितो
त्यत्र लक्ष्ये हेरिस्यो त्वम् प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः नन्वनयो रोः को विशेषस्तत्राह नामीति नुमस्तदङ्गभक्तित्वा
न्नुमि सति दीर्घो न स्यादिति भावः तृतीयादिषु पुंवदिति अर्थाच्च नपुंसकयोः प्रतिषेधो यस्मं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति ।
पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् फले तु फलत्वव्याप्यजातिः वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि
पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः अस्थिदधीति अनिदमेति दधिशब्दान्निकान्तेनेनेत्यर्थः यत्तु प्रियदधे ।
ति उरःप्रभृतिषु दधि मधु शाली तिपाठात् नित्यः कप्प्राप्तः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः तच्चिन्त्य-
म् भाष्ये नाहृशणावस्य बहुब्रीहौ कप्सूत्रे केषंचन्नपठन्मात् स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्नेरिति केचित्तन्न सन्निपातपरिभाषया बा
धितत्वात् परिभाषया चत्वरी पो प्रवृत्तेः तस्मात्तं स्त्रीविषयामप्यनिर्दिश्य अनामादिकमेव बाध्यम् सुधिनीरिति परत्वान्नुमा यण् बाध्य
ते सुधियेति पुंवत्त्वपक्षे तु ओऽभावादियङ् बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलम् अत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन ईयसो बहु
ब्रीहौ नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते न नपुंसकह्र
स्वत्वं स्यादेव बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः स्नुः प्रस्थः सान्तः स्त्रिया मित्स भयलिङ्गः सानुः शाहुः तस्य नपुंसक
त्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति पुंसि शम्भुवत् प्रियक्रोष्टूनीति यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टुणी त्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभा
ष्यवार्त्तिकविरुद्धम् यत्तु व्याचख्युः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येन द्विषयको विप्रतिषेधः भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अणागये ३५
त्यसे वोदाहृतत्वादिति तन्न उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् यदाहुः न चोदाहरणमात्रं हरणी यमिति किंच पूर्व
विप्रतिषेधस्यैवैकल्पिकत्वे तृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विना ।।

दिगर्थस्तु यद्यपि स्वत्वर्थो नोदाहरणपरभाष्यमात्रेण तत्पुंवत्त्वप्रसंगे न विधानेन तज्ज्ञताभाववत्स्य नान्यथाप्यभाष्यकृता हि स्वत्वस्य प्रमाणत्वाना द्याश्रितसमाहानां नियतविषयकत्वस्य स्वारम्भे प्याव श्य
कृतयोतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकतदुदाहृतं तथापि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकतापस्य न्याय्या उदाहृतानि रिक्तोदाहरणाभावस्येयं परतयानादरणीयमिति भावार्थः ॥ २

३७७ इत्यपि =

पिपठीस्तसाधनत्वात् न च प्रियक्रोष्टुस्त्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम् पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात् स्वयमपि तथोदाहृत
त्वाच्च न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेस्त्यादौ पुंवद्भावाभावात् तज्ज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम् एवमपि भा
ष्योदाहरणासामञ्जस्यात् उपलक्षणं तदिति चेद् हन्त प्रियक्रोष्टुनीत्येवोपलक्षणतां भाष्योदाहृतं प्रातिपदिको
क्तानुग्रहायेति दिक् सत्त्वेति पुंवत्त्वपक्षे तृमभावाद्यणा सत्त्वेनेति ज्ञेः सूपीतियणं बाधित्वा परत्वात्तुम् यदि
गत्त्वमिति एतच्च रादावेरतिधातावतिरिक्तत्वणकूलमिति प्रक्रमसाधवेत्सर्वीकृतम् अतएव सद्योशाहो
ज्ञापितस्त्रस्कः सएवेदानीमि गतत्वपकृदेशाविकृतस्यानत्वात्तदतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः तथा च रूपमालादौ
पुंवद्भावउदाहृतः तस्मादेजत्वेषुक्त्रीवे पुंवद्भावोमाधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्ति अतः प्रद्युवाप्रत्यासन्नावे
त्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीवदुष्यति ॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ लिडिति लिहआस्वादने क्विप् लि
हौ लिहइति हस्यजश्त्वेन डः तस्य वेरिचेति चर्त्वेन टः तस्यासिद्धत्वात् ढः सीति पक्षे धुट्चर्त्वेन तकारः नपदान्ता
द्धेरिति ष्टुत्वनिषेधः चयो द्वितीयाः शरीति तेन द्वयवर्त्ते चर्त्वस्यासिद्धत्वात् एते नतेच प्रत्याहाराएकचत्वारिंशदिति
प्राचो ग्रन्थव्याख्याता तो घडक लिङ्गुलिङ्गुरतिरगाम्यां रूपद्वयमिति तन्त्र सङ्गतम् तथा च प्रातिशाख्येपि ऊष्मोरयंप्र
थमस्पर्शमेके द्वितीयमुमाडुरुपदान्तभाजमिति निःस्वोकेःपदान्तेत्यादि विशेषणासंगच्छते दादेर्धातोर्घः धातोरित्यावृत्ते
तत्रैकषतिरिच्यमानमुपदेशे किं लेलिहयतीत्यापयेनाह उपदेशइति अत्र किं फलंपृच्छति उपदेशे किमिति अत्र्यां
प्रातिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह अधोगित्यादिना एकाचोवशो भष् झलीति निवृत्तमिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिक
संज्ञस्य तत्फलिपरतः पदान्तेचेति तत्रामादिकमेव अजन्तोः इत्यादासिद्धापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वा
च तत्फलाभिमत्वात्तु प्रयोगाच्च धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्तरमेव सिद्धेः यदपि तत्रोत्रेणव्याख्यातं तत्फलि
तपरेषा प्रातिपदिकसंज्ञस्येवेत्यादि तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम् भष्भाव इति झषन्तचर्त्वयोरसिद्धतानाभ्या
भ्रागेवेतिभावः झष्वचर्त्वेरति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तदसत्त्वं न तस्मर्थमिति भावः वाद्रुह द्रुहेर्द्दिवादित्रिसंप्रश्नेः ऋषा
मप्रस्नेमयत्रविभाषेयम् नत्वद्रुहाद यो दिवादिष्वेते नैवक्रमेणपठ्यन्ते तत्र वाद्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणा

द्रमचर्त्वे भाजामित्यर्थो फलतत्के पदान्तेप्रायोजश्त्वप्राप्याचर्त्वे विना चयोऽलाभात् अतएवस्यग्नसूहह
इत्यादौ भवत्येव द्रुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदः प्राप्या चर्त्वस्याप्यभावादिति भावः = ८

= ८ इदं प्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्त्तते इति युक्तं धातोरित्यनेन हि
यो पदेशिकस्य धातोरित्यर्थे न दामलिहोव्याद्वृत्तावपि अधोगिति नस्
गृहीत दादेर्दादेरित्यनेन तदुपदेशकालिकदादेरित्यर्थकेनोभयं सिद्धति = ८

तत्र प्रियक्रोष्टुनेत्यत्रेवो क्तं तत्पञ्चक्रोष्टुनेत्यपि

प्रातिपदिकांशस्याप्य नुग्रहायेत्यर्थः

एतस्यापि योगस्य स्त्रीय प्रत्ययतिदेशको उत स्त्रीयविकारे इति प्रापुर टीत्यादि त्वत्वस्याभाष्य मतादिति भावः = ९

यादेन तेन सद्वरभाष्यस्यादौ जप्ततिहणेन पिष्ट्वे नाना पितेनज्ञानद्वस्य निवृत्तिः = ९

अत्र तु वार्त्तिककाराः

दादेरिति उत्साहे =

धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्व देवसिद्धेरिति भावः =

उपदेशो दादेरिति तत्फलि तेर्थः वा चार्थे तेजस्यन्त स्यास्त प्रत्याप्रियदित्यामोदिति कर्त्तव्यः स्यादिति मो रथम् धातोश्चिव्यो वलत्तराधा तत्र्यार्थकस्यदादेरित्यनेन नयेपि नक्तादिति स्याशयेन तस्य लेधातोरित्य नाम धातो रित्यनस्य तद्दादित्वादि याह तयोगङ्गताज्ञावश्यकम् = ७

तदाह तद्दाद्यामित्या दावतिव्याप्तेश्चे = ३

=१ अथ भावस्तुपकाज्झलेपि अजर्थो इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः = १ अस्यस्तत्रस्यशारकं वचेत्वाद्दोषदिवाततो नशारकोऽयशारकेन वातथ इति विरोधमाश
ङ्क्य मन्येसवातत्वो यस्यां तस्यशारकमित्येषासंज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तम् तथा च तेपि यणः स्थाने स भवति य स्य संप्रसारणशब्दे न जातस्य संप्रसारणसंज्ञा भवती त्यर्थ इति भावः तेन दिवउतो
न संप्रसारणत्वं संप्रसारणशब्देनाजातत्वात् = २

मनो॰
३६ 36

घुषादेरन्तर्गणोरधाधिः तदन्तर्गणोऽप्युहादिरस्त्वेवम् तथाहि सति यङ्लुकि तस्यान्तिर्दिष्टं यङ्गणेन चेति निषेधात्
दोधूङ् दोधूङ् इत्यत्र यणः यणः स्थाने इति विधिप्रदेशोपस्य शारकवज्ज्ञाविसंज्ञाप्रयणमिति भावः वाह ऊठ् व
सोः संप्रसारणमित्यतो व्रतन्तं संप्रसारणमूठो विशेषणम् तेनालोऽन्त्यस्येति न यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तं तासौस्त
त्रार्थः किन्तु कथंचित्फलितार्थकथनपरं तथा ने यम् ऊठ् न्तसीति ऊठ् सिसर्हः वहश्चेति सत्राव्ढं दसीत्यत्र हतेरिति भा
वः यत्तु विहितेस्य वर्णदीर्घः भूहः भहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम् तथाहि ऊठ्ग्रहणं मास्तु संप्रसारणमेव वि
धीयताम् तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि एवं स्थिते क्रियं मोणो बहिरङ्गपरिभाषा ज्ञा
पयति सा सा हि तस्या बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् ननु नकारान्ते ऽ
कारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपविशेषः स्यादिति चेन्नैवम् भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव ताहृशस्थलेऽपि प्रत्ययाभा
वस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः एतेन वार्ष्णहस्त्यादिप्रयोगाः परास्ताः अथ वाऊहतेः किं विस्त्रवधेयम् वा
स्तव्यस्य वसः प्रत्ययः तेन नदन्तं ग्राह्यम् सम्प्रसारणपरो रूपमिति सूत्रात्स्यत्रनुवर्तनेनतच्च वसोरेव विशेषणं न तत्संस्थंसोः
अथमिवारात् नाप्यनुरुहः असंभवादित्यभिप्रेत्याह साम्नवस्यन्नस्येति पदान्तेरिति फलीतित प्राचः प्रमादः स्वस्ति
त्यादावतिव्याप्तेः सहेः साढः सहेरिति किम् सहरेनवर्तनेरति सहः यस्य नाम्निरुपाहोऽस्ति यथा महश्वति सहसापस्य
ताडिः हान्ताः दिव औत् प्रातिपदिकस्येति अस्मादुत्तरस्य दिवेर्डिविरितिन्यासो हितस्तत्रणाद्युत्पन्नस्य वा नतदिवु
क्रीडादाविति धातोः निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया तेनान्तदूरित्यादौ न भवति ऊतस्तकार
उच्चारणार्थः स्वयुभ्यामिति उकारस्य संप्रसारणत्वाद्धलरुतिदीर्घः प्राप्नुवदिति परसामर्थ्यान्न भवति यत्तु प्राचोक्तं
दिवो वाभ्यामिति तदुपेक्षितं नित्यावृत्त्यावृक्तेर्निष्फलत्वाच्च घाभिति रूपं तथोश्रुस्यैवेति बोध्यम् वान्ताः । सद्धु
तर्भ्यश्च बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितं सूर्याभ्याम् परत्वमहिदारकं तेनतदन्तविधौ सत्यपि परमचतु
रोऽमित्यादावपि भवतितत्त बहुव्रीहौ तदेतदाह हत्यति गौणत्वे तद्वेनेष्यतरत्यादिना द्वितरति अचोरह्ाभा
मित्यनेन । राज्ञाः । कमलालक्ष्मीः । लान्ताः । सोनो धातोः पदान्तत्वरति फलीतितयद्यपि प्राचा नुवर्तितं तथापि

संप्रसारणपूर्वरूप
त्वाभ्याम् = भवाहुश्चाहे

कथमस्यथहणं
ज्ञापकं

डिवेः प्रत्ययस्य सानु
बन्धत्वेपि तदन्तस्याऽ
तधात्वादिति भावः = ६
अतद्भाविनस्यापि सं
त्रेतिपक्षरद्म् अत्रो तसं
प्रसारणशब्देनाजाततात् ४

भतविषयेस्य यः भवा
डिस्यादितभवत्येव =
तेन वार्ह इत्यादि सिद्धम्

त्यासकृत्यूहितेत्यर्थः

प्रधानीभूत घउर्थ्याच
कत्वस्यारत्वं विवक्षित
मित्यभिमानात्तद्ध्वंसाया
मनुरोधेन द्विवचननिर्दे
शोगौर ३६ वांस्तमाहारे
णसर्वत्र सङ्गुणनिर्देशाद
शेनाश्च घऊसत्तकातोव
ऊत्वाश्च वऊवचनोपपत्तिः किंच नघऊस्वस्यादिभ्यरत्यादे
शाद्वाऊत्वाभिप्रायेण वऊवचनवं त्रिसभोजस्यात्यादे
प्रयोगवाऊत्वाभिप्रायेण तद्वेदापि वऊवचनं वक्तुं प्रकमम् = ३

तेन हि पर्यन्तानां त्यदादित्वे पि न दोषः किं सर्वनामबहुभोज्यत्वादिभ्य इत्यत्र किं ग्रहणं त्यदादीनाम इत्यनेने वा त्यादेशेऽसिद्धे इमरसात्मसामर्थ्यादित्यर्थः = २

न कार्यमिति भावः नचैवमेरपत्त्या प्राप्तिः प्रकृतकार्ये कृते इतिनिषेधात् = २

= ३ समूलत्वस्य एतित्याये न साकक्रस्य विशेषविशिष्टम् निर्दिश्यमानस्यापि त्विमा सत्वन्त्र वर्त्तते कारेण विधानसामर्थ्यात् नचस्य चन्नात द्विनोत्यस्याति मण्डस्य नन्त्रं परस्वादेशे कृते कचिक करस्यैव स्यादिति वाच्यम्

प्रातिपदिकादि स्वैवाधिकारात् स्वपःशब्दस्य निमित्तत्वेनाश्रयणात् दूरङ्ग संज्ञानिमित्तत्वस्य यानवेदत्तेन वाक चोत्तरङ्गत्वादिति भावः = २

त्यदादीनाम इत्यनुवर्तने अनरवसिद्धान्ते उपसर्जनेनेति भावः = १

किमो देरनन्तरं पाठे विशेषाभावमाह = ५ च शब्दस्य प्रयोगोऽनिया मनाय तस्सिद्ध्य तिनथा पिविभाषाभवति नित्या र्त्तिं कि न विरुध्यत इति भावः = ९

काशिकादावुभाभ्यामिष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम किमः कः नन्विदमद इत्यवस्स अन्तत्वं त्यदादीनामिमो ऽस्यादित्याख्यास्य ते किंशब्दस्य हेः प्राक्पठिष्यते नानर्थकत्वं निषेधात् स्वसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कारेशेनेत्याश ङ्क्याह अकच्प्रहितस्यापीति टेरत्वे ककरनिस्यात् ऊ निहोरित्याद्यर्थं च किमइत्यवर्णं च क्रौत्यमिति भावः नन्वेवं ग णकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपिस्यात् मैवम् त्यदादीनामिणकार्यत्वाभावात्त्वन्वर्थवचनविपरिणामे त्यदादेः किमइतिव्याख्यानात् अन्तवृत्तिसामर्थ्याच्चेदस्तन्त्रे द्विपर्यन्तानिति घमस्यत्यागात् उत्सर्गेइति नेन नत्वदोषः सावि तिसत्त्रे नन्त्ययोरिति दिं हेस इति भाष्यभोग्यस्तुतरेति चन विरुध्यत इति भावः नास्तीत्यत्रमल्लव प्रचुरप्रयोगादर्श नमेव घस्ताद्धः इदमस्तसन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चेतनसोरूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनादेवं विधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानुहेतुरित्ति तदापातः सविकृष्टादिशब्दानामिवेदमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् विपक्षेहस्यापित्रयासन्निधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च तथा च भट्टि हापितः क्वापिहेसन्नु बद्धेवं विललापसइति अनाप्यकः प्रत्याहारइति नतराप विभक्तौ विति विशेषणादिति भावः अनभ्यासविकारइति तेन भञ्जामितत्रगिपिपर्त्तीत्यत्रनीत्यत्रालोन्त्यविधिरस्त्येवविभर्त्तिपिपर्त्ति नतु स्यादेत्य दित्याग्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह निमित्तानुसरेति कार्यविधानमिति अप्रत्ययबोधयितेमित्यर्थः इत्यर्थे कि या योगे इति सप्तमी केवलेति घदघौ इत्योर्नेविधीयेते किंतन्नूद्यते तेनपनादेशोन एतेन नत्वं भीरुरयत्नमेवनतहिमेत्याशङ्क्य भाष्ये त्वापि व्याख्यानम् भीरूत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् मान्ताः सर्वगामिति अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः नचतस्मिन्कर्त्तव्ये स्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः दीर्घविधौ तन्निषेधात् क्वौ विधिं प्रतिनिषेधाच्चे ति भावः एतेन सगृहीशइति प्राचोग्रन्थो गतः यतः किं तिनिव्यावर्त्त्यमेव वेदेशेति धनुयनित तदीयग्रन्थस्यापि समर्थ नीयत्वाय हेतुरस्य समर्थनाम सर्वलोपित्वेन किं विवाचरतीति क्विपशब्दादाचारे किवन्तात्कर्त्तरि क्विप् तेन वि जित्यर्थः एतन्नाः उपधादीर्घइति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविनत्वेन दीर्घसंबुद्धौचेति प्राचामनुरोधेनत्यस्यव्याख्या नम् अन्नस्य संबुध्य नसचपदस्येति घस्मन्नयाव्याख्यानेन चिन्तम् एव हि प्रत्ययलक्षणसलभमिति तदर्थं निषे

तेनात्रुचिर्णोपिता समम्यन्तपादेपि नत्वमनेनेति निषेधानित्यत्वेन वानत्र सकारनामित्यस्यसिद्धिरितिलाघवमस्तीति = १

इति होः क्त्वा नीत्या देशे कृते यन्तु वलापक्तिः उति कृत्वा नीति त्याये कृकार स्यादेशस्याप्राप्तेऽर्थ नानर्थ कउत्यार्धेमेश्च रखे अगचूत्तप विभाषयाके स बहूनां स्वाद्गत्वेनचे ऽहं इति भावः = ३

नत्स्त्वेतसूत्रः प्रतिषेध स्तं मास्य प्रतिस्यादि वे नन्नुवाधकाविधेन स्तं समेतः विष्टवुणाच्च नादेशो निमित्तस्य भावः = ८ सलीका कांतिरे नत्रस्तेस प्रवेपित भीरुत्वेभाविका नियमवहारः संयोपदाय शुद्धि पनमेव विवत्तिन मितिभावः = ५

अथ निर्देश एव साधु संज्ञापकत्वसूत्रः = अनन्तरापमत्तो मुख्य इति धानं नत्रत्व अर्थस्य नियन्त्रमित्यर्थः =

नपदत्वस्य सत्रेसूयाद सत्वपाप्तास्यदीर्घ स्या पितृ नमित्यस्य नित्य नुलोपि तिसत्त्रे भावाद्य नित्वादितिभावः = ५

प्रात्रस्य पुनर्विधान सामर्थ्याेन्नसामान्यशास्त्रं संकोचयतीति परतात्पर्यम् अर्थः संकोचश्च नलोपविधौ सर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्तिरूपः अर्थवत्त्वेऽर्थवत्त्वेनाथ समुदायग्रहणात् एवं चास्य विधित्वे एव इदमेव नियमस्य विधेः

वाग्रहणे निषेधविधिनोपदत्तावयवक तम् अत्र व्यावृत्तिकल्पनेः सामान्यशास्त्रं संकोचयतीत्यन्वयाभावस्यापत्तेः सिद्धे सर्वत्रासिद्धमित्यस्य नियमस्य प्रवृत्तिः …

…

विधानवद्वर्तमान सर्वत्रासिद्धस्य सूत्रस्य वाक्यार्थ … इति बोध्यम् = ३

भ नो-

दसामर्थ्याेत्रस्मरणात्लेशोन कर्तव्यः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह नचेति पाषीमिति वाहऊठित्यत्राशाविव

त्वेन तदेशस्य ता दितिभावः इत्यसिद्धत्वादिति नियमस्वरूपाणि विधिरूपेणाप्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोच

कत्वाचेति पदस्य पुंशी लक्ष्मीतिसर्वेभाष्यकताधनितत्वादितिभावः निषेधरूपेणाप्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसं

कोचकत्वा वेति पदस्य इति पदे तत्र एवं त्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यम् हविधिमुदाहरति गावमित्यादिना स्वरवि

धौ तपचामेन दिक्ष्वापसंज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अव्ययं पूर्वपदे जातमिति गामे चावर्णेऽपि च अजिति

पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति संज्ञाविधौ पञ्च पञ्च नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वस्मति

कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां इत्यस्य पितीति तुक् कृति किम् वृत्रहच्छत्रम् छे चेति तत्कस्मादेव प्राप्ति दिवेति कनिष्ठह

वित हिरा जिघन्वि इत्यत्र ति दिवइति कनित् हलिचेति यत्र पधायां चेत्युपनिसत्तत्तत्र दिवे वकारस्यानुपधात्वात्

रन्न उपधायाश्चेति उपधादीर्घस्यैवायं नियमः तेनवृत्रहायनश्च अग्रके सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव

नत्पाहत्रह णीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति योदीर्घस्तस्यापि नियमेन वाध्येते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियम

मविज्ञानादितिभावः हन्तेरत्पूर्वस्येति स्त्रसंयोगविभागेन व्याख्येये हन्तेः प्रसंगादस्योदाहरणमाह प्रहण्यादि

ति प्रकृतोपसंहारमाह अत्र वस्येति एकाजुत्तरेति नचाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम् पूर्वस्मादपिवि

धौ स्थानिवत्त्वात् न च सर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यम् तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति कृत्स्ने यः

त्वइक् घाः इति सत्रे वतु वः इत्युत्तरं निभाष्यस्य पादात्ये पदे नव्याख्यातं प्रातिपदिकान्ते निणत्वप्रसङ्गः इति त

त्सप्तमीसमासो नास्तिव्याशयेन तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणमास्तिव्याशयेन बोध्यम् णत्वग्रहणं प्रत्याख्या

नेतु भाष्येध्वनितं शाकटायनस्तु भेदपर्यवसितम् वस्तुतस्तु क्रमतिचेतिनित्यं णत्वमिष्यत इत्यस्य सर्व च पार्वत्वात्

कुनिन्य वा प्राप्तेण त्वनियमेनुनिवर्तन्तेरति सिद्धम् भाष्येतु कृतवायेहादेशोप्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोज

नं वृत्रघ्नः स्त्रुघ्नः प्राणानिदं नेरिटस्यैव सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम् एतच्च वार्तिकाशयवर्णन

मात्रम् न तु वस्तुस्थितिः वार्तिकेन त्रिपादस्थप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्र

हादेशक वर्गव्यवायेऽर्थः आर्धत्वाद्वार्तिके समासः वार्तिके हादेशक्के दुवणरसात्सर्वपदा दिति

णत्व सिध्यति नतु हिनोरप्रत्ययोत्तरादेशस्य सूत्रपदवाग्ररेकदेश इति त्रपञ्चपञ्चभ्रारायोः कृत

समास इ स्वर विधौ नलोपस्य ने न दिकार्थे समाना स्वरविधौ इति स्वरविधौ …

पाचवर्तते इति = ५

दृष्टोपधाया इत्यादि कृदित्यादि दीर्घाभावादिल्प सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धाविति कहोपधायदस्तु दीर्घ हन्तेरस्य वा इति शेषः =

सार्वत्रिकोऽस्य अनिषत्वादित्यर्थः नहनिस्त नेनस्थानिवत्त्वाभावएका च्त्वाभावादेवेकाजुत्तरेति त्वत्वाद्यतिः सिद्ध इतिभा वः = ५

अन्यथासिद्ध माघवपनी येनस्यात इत्याद्युदाहरणाल्लक्ष्य मिमानः = ७

धातोरुपधाभूतरेफव कारयोर्हलि परयोरिति दर्घादितिभावः

माघवपनीयेत दित प्रयोजनम् तच्चवाहि इगत्या इत्यस्य निर्वचनेनापि सिद्धमिति भावः इत्यपि प्राह त नि भाष्यस्य नाभि मात्रे = ५ नस्त्रपातिपदिकान्तेऽस्य वादत्वादितिभावः नत्त्र त्रिपाद्विभाषया तरवाप्तिः सर्वत्रैवश्रुक वर्गव्यवाया अन्यत्रैन तद्विषये स्वानिस लावश्यकृता = ७

३१

संकोच: स्थल

वैकल्पिक

नचवार्त्तिकरीत्या बहुलग्रहणात् णीत्वमायाति सूत्रारम्भे तु नेति वार्त्तिकारम्भस्यैव न्याय्यत्वात् कथं न्यास्यत्वम् बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वान्तत्वाभावादिति न दोषः तथा सूत्रारम्भे वचनान्तरं स्त्रणत्वं प्राप्नोति वार्त्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम् अत्सर्वं स्यात्तेन ह्रस्वान्तिककवर्गाभावस्य कन्नेरेवोपलक्षणेन ग्रहणात् प्रयाणप्रवाणयोः तत्र णत्वयोरगौरवेकदेशेशति सूत्रे उच्चारणमत्र मास्त्वं सर्वग्रहणं सोक्तार्थोपलक्षणत्वेमात्रम् णत्वनिपातनकल्पनापेक्षया काकार्यतालाघवात् ह्रस्वकत्वे चित्या दितिभाव स्तद्वदनुच्चनयनोक्तवार्त्तिकोपसंग्रहस्येति = ९ धातोश्चेदुगित्कार्यस्यान्यत्र हि च तेर्वेति सामान्यापेक्षो नियमः तेन परसोध त्वगोमत्यतेः शिवियोगमानित्यादावुगितश्चेति ङीब्वपि नेति दिक् ॥ स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये उगितश्चेति सूत्रे चैतत् = ६

इत्येव व्याख्यातत्वादिति दिक् माधवेनोक्तमिति इत्यं हि तदीयो ग्रन्थः भसंज्ञायामल्लोपे ऽन्तरङ्गत्वेन कृत्स्थानिवद्भावः स्यात् विधित्वाल्लोपस्य कार्यत्वाभावात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रहणेति किं चाल्विधित्वेन त्वसंगतम् कुमति चेति सूत्रस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र विधेयम् अल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्निमस्यारम्भात् तस्याप्रवृत्तौ युक्तमत्रास्येव वाच्यत्वाद्धि कल्पितं तस्यासंगतम् कुमति चेति सूत्रस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र विधेयम् मतुवा बहुलम् अर्वणस्त्रसावनञ इति सूत्रात् तृत्व वर्जनेनाइदं पदत्याचम् श्रुतेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा मतुबाहमवत्त्वा शाहस्येति अधातोरिति अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अत्वनिग्रहणं हि नियमार्थं धातोश्चेदुगिति इत्येवेति एवं च गोमानित्यादौ संबन्धितात्वेपि विधर्थमधातुग्रहणम् एतच्च मूलवस्फुटीभविष्यति ननु ऊर्दन्त्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशंकायाह इत्येति बहुलग्रहणादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थ कादित्यर्थः निपातनादिति मद्रेईकारस्यवकारः अतुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य निपातनादित्यर्थः प्रत्याख्यानमिति ।
तथा च छन्दसीवनिपौ इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् वावाबहुलमित्येनत्र कर्त्तव्यम् अत्र तन्निति निपातनात्मघशब्दान्नतथा च भाषायामपि शहदयस्य सिद्धत्वादिति एतच्च वार्त्तिककृतोक्तम् अर्वणस्तमवोनञ इत्यतश्छन्दसीति न मवर्णान्तो विधानाच्च छन्दस्यभयदर्शनादिति के यटेन भाषायामसाधुत्वे सूत्रैः कृतदहनिवन्नमधोदात्तमघवन्शब्द विषयकं छन्दस्येव वनिब्विधानात् प्रत्येतोनकैयटस्य पूर्वापरविरोधः इति धनयत्राह छन्दसीत्यादि अर्वणस्त्रानं त्विति यद्यपि स्वन्नन्तत्वमत्र कनिन्नन्नापत्तरामन्नवत्तदत्राह यस्य मद्रिक्तापुदात्तत्वं लभ्यते न त्वापि उक्तस्य समशोमरुणस्वपर्णः स्वरितत्वेनोनयत्र अग्निमीळे इति सेज्ञानं न पर्वलोनभार त्वमर्थमा भवसियत इत्यादौ नलस्रो पात्तानाम्नत्वादीनाम् नोदात्तस्वनिर्दिवार तथा कनिप्रत्ययएवोचित इति भावः मघवा बहुलमिति सूत्रे मघोनः इति प्रतीकमवपादाय मघवशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमाशंक्यानेनेत्युक्तं अत्पदेव हीदमघुरत्वन्त्र प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगोहएवन्तरतिवदन्त्यासकारोपिमघवन् शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः एवं स्थिते मघवन्प्रातिपदिकं प्रत्याख्यातौ भाष्यवार्त्तिककृतोर्मघवन्नित्यत्र प्रादेशएव तेपिद्वी हि वत्वीकरुतएव फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवः अतो बहुलग्रहणं त्वासिद्धत्वमिति यद्यक्तं तत्त्राधादिसमानमेव यदाहुः मतप्रत्ययैपिच्छान्दसत्वान्मघीदंरत्वेव भाष्य ।

नसाध्यमितिप्रत्याख्यानाशयः लोकेत्वमत्वन्नेरी दीर्घो भवत्येवेति परास्तम् वार्त्तिकान्तरस्वारस्येन तथा ऽप्रतीतेः मघवान्नजीवीमादोवेदे पिदीर्वस्यपगुमानत्वाच्च तदेतत्कैयटेनोक्तं भाषायामसाधुत्वेति के शाहदति सूत्रस्य उक्तकैयटस्तत्तदन्नस्य वार्त्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेयएवेति ध्येयम् यत्तु छान्दसात्रपिक विज्ञाषायामित्यास्थित्यप्रयोगइति तन्न तज्ज्ञापकस्यवघसामसङ्गो मत्वविति सूत्रप्रयोगसाक्ष्ये दोवन्नात्तेति भाष्ये कारस्याऽन्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः = ५ = ५ तथा च नेति ... प्रातिपदिकमिति = ५

अर्वणोमघोनः अत्र नञि छन्दसि सामान्योनाधिकतावपि केवलत्वं यथा दादिविनियतविषयत्वादित्यर्थः पर्यवदन्तसिद्धत्वाच्च विधिरिति न त दर्थःशास्त्रारम्भ इति ... = ५ तहनिवन्निति इत्यत्रायं नञि छन्दसि तद्धि तसामान्यप्रहणत्वार्त्तिकस्य संकोचे मानाभावात् अविप्रयोगणत्वबहुशः प्रातिका नान्तरीनेनत्रैवामार्थवचनसंकोचे न मानमिति दिक् = ५

अस्थिदधीत्यत्रादन्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेनं शास्त्रे विनायत्नं स्वरूपेणोच्चारितग एस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञापनादिति भावः अनुनासिकव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादनुनासि
कविवक्षितमिति सर्वेषां समानम् भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्याऽनणि विध्यर्थत्वाद्दोषः तत्राऽप्रत्ययग्रहणान्नुदात्तैरोमानाभावादित्यपि बोध्यम् =१

मनो
३८

स्याशय इति तन्न मत्ववन्तस्य बाल्वसत्वेमानाभावात् उदाहृतमहिकेयरविरोधाच्चेतिदिक् एतेनप्लुतस्याप्यसिद्धत्वनि
पातितसप्तमहृवन्निरूपस्थानादेशे दीर्घाभावान्महृवन्निति नित्यसिद्धः प्रयुक्तः तथा च कालत्रयसूत्रम् सोमह्वत्
वान्महृवावेति विचारचिन्तामणावपि महृवानेवमहृवेत्यक्रमं काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यते नप्लुतबहूना
मुक्तेः स्वरूपधातोर्विश्चि पुलोकेनैर्वितिरूपं तस्यानडपि प्रवृत्तेर्न्नावि न्यादि सेत्स्यति लुन्तसी वनिपाविति वनिपि वे
देमूर्वेति लोकेनस्वधामोरेववनिपि सेत्स्यति नुदिग्गह्वायें वाजिवासार्वेगत्र्यवर्हयसेत्त्यवसत्र्ययंरमरकोशात्
मूत्रेर्थ्योपि निमिषने तथापि नान्तान्तयोः सर्वत्र प्रयोगेगाप्रे क्षव स्यार्थमिदं सत्र्वं रक्षको गुप्तिविसत्रीवरप
न्नहरदेत्रोक्रम् अर्वन्मघवच्छब्दयोर्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्त्रसावनञ्मादिभाषायामिति
तदापातनः भाषास्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात् तथा च श्रीहर्षः वाहैरलुष्पनसहस्रहर्वगर्वरतिप्र
घुक्त्रै नत्रुगुणामभेदकत्वेतिसूत्रे अनुनासिकोच्चारणेपि प्राग्न्तरतम्यादनुनासिकःस्यादित्याशंकायाः अचादि
ति यथाहुः इहानुनासिकोनत्ववेनत्ववर्णग्रहणाभावात् न च तपरस्तत्कालस्यानणिविध्यर्थमिति वाच्यम्
भाव्यमानः सवर्णान्नगृह्णातीति निषेधात् गुणानामभेदकत्वेपि स्थेहेकथमक्षेत्तत्तेनिर्देशान्नातिप्रसंग इति अत्रेदं
वक्तव्यम् अनणि विध्यर्थमिति शंकायां भाव्यमानत्वाद्यत्नरमसंगतम् तस्याणविषयत्वात् यदाहुः भाव्यमानेनेति
न्यादि अन्यथाचोःकुरित्यादावपि निषेधापत्तेः तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्किमनेनचकवयन ग्रयासे
न तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेऽप्यमयद्गृहणस्य भाष्यकृता नत्रुवर्त्तितत्वाच्च किं च स्थेहेकथमक्षेरित्यसंगतम् अभेदकत्वे
दोषस्य दुरुद्धरत्वात् एकाच्क्रियेत्ते रत्नन्याहि कथमन्तरं न निर्द्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानांभेदकत्वेस
त्येव संगच्छतेनान्यथेत्यास्तांतावत् एतेन भाव्यमानोणसवर्णान्नगृह्णातीति निषेधादाकारान्तत्वनासिक इति प्र
सादस्थ्योपि प्रत्युक्तः हीहस्यानएवेनमूलत्वोपिल्यात् योन्यः स्थानादेशो हि द्वावप्यनच्को येन्त्यरश्नेव सिद्धेरनो
हूवनेस्रघ्नस्त्रिमर्थम् न्यादेश इति केचित्तमन्यादेशमाहुः तत्राऽकारप्रश्लेषो वाध्यर्थः पकार यत्तन्यासकृतापाचोमञ्ज
नेकाल्त्वेपि थकारमात्रस्याय मादेशः निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति नत्रु तदिशिरहस्याप्रसंगेनोक्तपरि
भाषायारहविषयाभावात् प्रसंगादाह स्त्रियामिति सपत्नीति इतः स्त्रियामिति कमन्नहते:समासान्तविधेरनित्य

एवं च तत्रसूत्रेतत्संबन्धे मानाभावः एवं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्याऽनणि विध्यर्थत्वाद्दोष इति भावः =

एवं च गुणानामभेदकत्वेपीमुपक्रम्य तादृप्युक्तिरसंगतेति भावः =
सवर्णग्रहणप्राप्तेः =

अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् =

तपरोपि तत्कालस्यैत्तान्यान् अणभिन्नस्तपर आदित्यादिःसवर्णसंज्ञास्यादिति =१

यइति स्थानिअवर्णान्तरत्वविध्याद्यभावादिति भावः ३८

= नयलीति नन्वत्र दभावेपीयङुर्लभः सन्निधावन्नवर्णविधि निमित्ताश्रय नलोपस्यासिद्धत्वेनर्वर्णोन्माङा भावादिति वाच्यम् सन्नातद्धायमर्म निमित्तकस्यसन्निधेरेवग्रहणात् अतएव रण्डेषु त्यादौषत्वे नलोपस्यासिद्धत्वेन नचस्यादेशङ्कन्तपरिभाषयानेयङ् तस्याश्रनित्यत्वात् नचेयङि कृतेः लंदर्वार सन्निपातपरिभाषयास्वातिरिक्तत्वदिवालकस्यबाधेनादोषादिति भावः ननप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षस्यापेतयानुरङ् त्वाद्यलेवस्यादि तिवाच्यम् प्रातिपदिकस्याप्यप्रकृतित्वेहलादेरपि निमित्तत्वेनयएप्रकृतितन्निमित्तव्याप्यताभावात् तदोःसः सावितिसूत्रे उनन्त्ययोरितिसमानत्वात्वोनायभाष्यकृताः दसइति योगविभागकरणेन चलाहरणाम् रङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणं सूचितिबोधनात् = ६

रनः स्त्रियामित्येषः एवंचसङ्कारिस्येषतेन निषेधेनापिवारयितुंशक्यइति भावः = १

= ६ परत्वादियम्प्राप्तः नत्राभियाकपरत्वेवाद्विनिषेधा येनकयमत्रामताहीनाग्रह तिःनस्यायस्यपरकार्यं विषयत्वेनतपरकरणात् तिसत्वेनेवहापरत्वेः नचनके वलःपपिशङ्कः स्त्रियामस्ती तित्रपुंवोरनाकावितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेपःक्वज त्ययः किंतीतिनिवायम् स्त्रीयप्रत्यय प्रत्यातदण्ड्रीका रेणततेः विभक्तौलिङ्ग विशि छ्यत्रपूलमित्येतत्प्रयोजनक यनावरोरितिभ्रमेनङ्कत्वम् ६ स्यादेशस्याप्यपूलत्वम्:

= २ ननतिनोपोरविभ क्तिनिमित्तकोमस्यास्वितन्न हनेति वाच्यम् प्रकृतौरात लेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेन त्रहणेः अतएवत्रपुंवोरना का विनिरत्राभाष्यात्तुवे नादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः सङ्गच्छते = २

त्वात् त्रपुंवोरनाकावितिसूत्रेस्तपथ्यीतिभाष्याच्च नपुंसकनादितिनिषेधस्यानवकाशत्वं विषयः यद्वःप्राचीनेष्वेवमुक्त इति वस्यमाण त्वात्पथिमथ्यत्वात्तवोर्स्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तेर्विभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नभवति एवावित्ति यत्तुप्राचा इतोत्सर्वनामस्थानेयेत्यत्रततस्त्रइद्ये स्त्रपीतिवाक्यानेतदसत् निर्बीजलक्षणं पदे च क्षीवे जेउः पंसस्त्रपथ्यीत्यत्राति ब्राह्मेः स्त्रपथ्यानीत्येवेतिशम्भिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेतिभावः अत्रेदमवधेयम् पन्थानमात्म नइच्छतिपथीयतितनः क्विप् अल्लोपः यलोपः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथ्यात्मनेम् स्यः पन्थाः इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यात्वं नभवति इनइतितपरकरणात् एरनेकाचइतियणं बाधित्वा परत्वान्निमतात्वं चपोम्स्यः संयोगपूर्वकत्वान्न यण् पन्थियौ पन्थियः पन्थियम् पन्थियौ भस्यटेर्लोपः पथः पथा पथीभ्याम् पथीभिरित्यादि एतेन इतो सर्वनामस्थानेइत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति दृष्टव्यम् प्रमतः यत्तुन्यासकारस्तदनुसारिणौचसुखीः सुतीरितिवत्पथीः पथ्यौ पथ्यः इत्याद्युदाजङ्गस्तच्चिन्त्यम् सावानस्त्रयुवोरत्वात् यत्तुपथिमथ्यभुक्षामितिनान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदि तितद्युक्तपाठक्रम एकदेशविकृतस्यापस्त्रयुवोरत्वात् पन्थारसत्रापि नित्यत्वाद्विशेसविहितत्वाच्च सर्वमात्वेकृतेः नान्तत्वेनस्थादेशाप्रसङ्गाच्च यद्यपाङः अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात्रात्वादि क्वौलुप्तंनस्थानिवदितितन्नेदापथीयतेरतिनद पिविनाम नवासतिपरप्रसङ्गात् व्यवस्थादितिसूत्रेसखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहायक्वौलुप्तंनस्थानिवदितिसक्षैयरा दिभिराश्रितत्वात् इतोदित्वतपरकरणंकुर्वतः सूत्रकृतोपीहासुन्नतत्वाच्च तस्मादात्वंस्यादेशाश्रयाप्रवृत्तेति स्थितम् एतेनमथीः मथ्यौ मथ्यः इत्याद्यपिप्रयुक्तम् मन्थाः मन्थियौ मन्थियः इत्यादेरेवन्याय्यत्वात् यदपि ऋभुक्षी ऋभुक्ष्यौ ऋभुक्ष्यः इत्यादितन्नसो वानस्त्रयुवोरमित्यमम् मेवड्योऽदिद्युपएणाङ्रलभः संयोगपूर्वकत्वात् तस्मादृभुक्षाः ऋभुक्षियौ इत्यादिबोध्यम् स्यान्नायङ् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्याविशेषणत्वेनतस्यामर्थ्यात्तु पुंवत्संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिदंसं ज्ञिपरं सप्रहानतस्याशयेनाह संख्येति यत्तुप्राचोपदेशकालेषान्ताना न्नाचेन्नकृतेत्स्येचत्वञ्चनलोपेकृतेपीत्यादिसूत्रा न्यविरुद्धं संप्रसनानान्तेषुपदेशेनान्नत्वमासीदितिकिमसिद्धत्वेन नन्वेवं सर्वापरविरोधः काशिकायामपितुत्सरति चेत् किंततः बाधिते हृदेन्यासाम्पा किंहृदेनापि वाध्यतामितिन्यापात यत्तुव्याचक्षुः उपदेशकालेषौषकारनकारौत्तेददर्थ्ये तार्थः देवदत्तस्यगुरुकुलमितिवत्समुदायेनसंबन्धात्तनासमर्थसमासइतितदापाततः अवयवेनसंबन्धंस्याख्यायसमु

यदिवेजात्यान्नातिदेश इतिवद्रत्नाप्याह पन्थाः तीति = १९

नचनपदान्तेतिनिषेधः अनान्नत्वया नःकोरति नियमस्त्राप्ति विधेनत्लो पासिद्धत्वेनचेकाराङेप दलाभावात् एतेनपरत्व त्वादिकं सवर्णइति अस्य वेदुक्तं भिन्यपाल मितिभाक् ॥ विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्सं तिभावः = ५ ग्रात्रेसनेनाति पोषणसामर्थ्यात् संख्या पादितेतदन्तासंभवादिति भावः = ५ अन्त्राभिधि तः = ५ नलोपेकृतेपीत्यादिग्र च्छतिपादनेनेतिभावः = २ साक्षत्पदाङवयवेनषकार नकारेरोरर्थः = १

नतत्कृतिकसम्प्रीति रूपेऽस्तिमित्रेनोपयत्सूत्र कारनिमित्तकत्वेदितिङिनि मित्तकत्वेनापरुतिः ङस्तिमि त्तकत्वस्त्वदिङ्गलेना सिद्धकैनात्लोपेन अल्लोप स्यस्थानिवत्त्वेदित्ववधाना ङ्स्तिमित्तकोपिपरत्यात् = ८ अत्रादिप्रवृत्तिरित्वन्यः कत्याद्याना माखितत्वैर्नेतद्धि षये प्रवृत्तिबोधकत्वयेतिभा वः = ८ = ४ यद्यपि संति षुवङ्गणवत्तदुत्तिषुपित दृसंभवस्तथापित्वोकेस त्वात् प्रकारकबोधजनकाः पद्याद्युपूरुत्वेनविवक्षि तारितिबोध्यम् = ४

स्त्रो
३९
स्वादिकल्प ३

द्वायेन संबन्धादित्यर्थः परस्परत्वाभावात् किंच यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबन्धिकस्तत्र द्वयी विधा सापेक्षोपि समस्यते र
थका प्रधानपदार्थस्ये बकुला देर्गुर्वादिन वदेवदत्तादिनापि संबन्धः सच गुरुकुलं सदोत्पन्निगर्भः देवदत्तेन सरतु नदी
यगुरुकुलं पोगुरुकुलादिनर त्विद्वितीयाविधा उक्तं च हरिणा संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा
हि वृत्तावपि न हीयत इति समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना संस्पृष्टावयवास्ते युक्ता नेते द्वनासदेति च अत्र तेषां सं
ज्ञेन न ससंबन्धिकं येन द्वयी विधावकाशमासादयेत् न त्विदानीमत्र शब्दः ससंबन्धिकार्थो स्तीति चेत् उपदेशकाले योषका
रनकारावितिवदभ्रिरुद्ध त्वयस्यमकृतत्वात् अन्यथा हि उपदेशकाले यो यस्येति वक्तव्यं स्यात् वस्तुतस्तु तदपि न अन्
शाखोहि भ्रवयवि निमित्तकात्वः न त्वयमकृतत्वाच्चिन्त्य अन्यथा स्य समाज पुरुष रतिस्यात् राजो पि देशिताशीतिताश्रितमा
कान्तत्वात् राजाश्रीभौत्येव च न्द्रेयसे त्वविषयकयोरितिकोपमात् यदि तत्रस्तंद्रप्रत्यनाकांक्षेते तिस्त्रष्टतरं हि समंप्रकतेपि।
सन्निपातेति नव्याचोपदेशकालरतिव्याख्याने निष्फलमेवीतिभावः यत्त्वाहुः परिभाषायाश्च नित्यत्वात्लक्षकस्यादिति
साहसमात्रम् रहस्य लेप्यश्नसोपरिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेः किंचोपदेशइति निर्मूलमपि यत्तवुदन्ति अन्यत्र
गासामर्थ्याद्दोपदेशि क्वचित्सत्वमत इति नदपि न संयोगमस्याकर्षणेन संतिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपहतयान्नोप
धायाः नेतिलप्तषष्ठीकमंगस्येतिविशेषणम् गोणत्वेनिति बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः श्रियप
त्त्रामितिज्ञकारहयमध्ये चकारः अत्र नत्रा हलादावित्ति रायोहलीत्यत्र तस्याहलीत्यपकृष्यतेन तत्र विभक्तेर्विशेषण
त्वमितिभावः तेनाष्टानामित्यत्रनुट्प्रश्नादेवसन्निपातपरिभाषायाश्च नित्यत्वाद्वा नेनन्दपाक अन्यथात्र षट्नत्रामिति
स्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्चात्वेकृते नान्तत्वेषड्भ्योलुगभावाच्चलुक् स्यात् न च यथोद्देशपक्षे त्वरंगत्वात्पूर्वमेवकृतात्र षट्संज्ञाप
कदेशविकृतन्यायेनकृतात्वेपि सत्वमेवेति वाच्यम् अल्विधावप्रकृत्यावयोगादितिभावः अत्र षट्भ्य कृतात्वा कारादि
ति न नु हलीत्यपकृष्यतरस्तु अंत कथं कृतात्वाकारे नमतथा अष्टभ्य इति कृतात्वे सेटमहूकरणं न तत्रता वृश संप्र
त्नमात्रम् तथाहि सति वत्समाप्तापकेनास वैकल्पिक तथा लाभाद्वाच्यमप्रश्न रेपवद्यादितिभावः इदमिति अ
नमेवमिनेचत्यर्थः अष्टनोदीर्घादिति दीर्घान्नाद्दनःपराश्रसर्वनामस्थानेविभक्तिरुदात्तास्यात् अष्टाभिः दीर्घान्नि
अष्टभिः मध्योदात्तमिदम् षट्त्रिचतुर्भ्यो यास्फलादिर्विभक्तिः

अनित्यत्वादिति नचनुट्रिनोपधायारतिदीर्घेनलोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेन नचनलोपस्यापि संनिपातपरिभाषाहोषनिरूपणात्वसरेगौरीस्यादेसंबुद्धिलोपवि
स्थानिवत्वेन हस्वनिमित्तसन्निपातविघातेभावात्तत्रातिव्याप्रिरभाष्यासंगतेः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वात्रस्थानिवत्वमिति चेत्तत्रासिद्धतेमानाभावः =७
षट्संज्ञायाश्चाल्विधित्वेन तन्न्यलकार्यत्वमप्यल्विधित्वमित्यभिमानः यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्स्थानिवत्वाभावेनतत्वयुक्त
कार्यस्य तु उत्तरेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्वेनेकदेशविकृतन्यायेन ... दीर्घलीतनुदृतः फलमिति बोध्यम् =५

Marginal notes:

ह्रस्वपदेन

नित्यसंबन्ध्यपेक्षापेक्षः यथा युर्वादिः

सापेक्षस्य समासे हित तोबोधाभावोपीतिनवनित्यसापेक्षेतद्दीअमत्ती — नितिभावः =

नि त्र — काला

नित्य — पकर्ष — तद्वारकत्वं — त्वेन — सपद

तृसंबन्ध्यशेनित्यसाकांक्षं =५

जाम्बे — स्वादि

नित्यसाकांक्षः

अत्रत्वत्वाद्वस्योपदेशकालेप्रतिनित्यसाकांक्षेतिभावः =

हलीत्यपयोःशेषइति भाष्यो क्तेरितिभावः = हलीत्यपकर्षे

सात्वत्वप्रयुक्तषत्वंसक सन्निपातेनजातम्यनुदस्य दविघातकत्वमितिनस्याः

अबद्धावे

हलादौ

३९

लदन्ते परेत्रेण कम शुदात्स्यात् रतित स्यार्थः एवं स्थिते कृत्स्ना याद् स्यर्थ क्रियमा ना दीर्घ ग्रहणमात्वस्य निमन्ते स्वर्थ स्यादि
त्यिर्थः एवं स्यादणीति एवं च प्रियाङ्कृ इतिहरदत्तोदाहृतेषु त्वं न संभवतीति भावः न च पूर्वत्रा सिद्धीयेन स्यानिवदिति निषे
धः तस्य दोष इति स पवादत्वात् ननु रक्षा भ्यामिति प्रतिपदोक्तं तत्र ग्रहीष्यामः नतु पूर्वविधिलभ्यमिति चेन्नैवम् भा
ष्यमते तत्र दयोगात् तथादि रघाभ्यामिति सूत्रे पराग्नुसमर्ध्दं न्यर इति सूत्र मन्त्र वर्णगा ग्रहणं पटात् स्येति निषेध सूत्रं च
भाष्ये प्रत्याख्यातम् न च मर्द्दं स्पष्टेन तुष्णेन वा निर्वर्म मानेत्ता कारैर्वेषम्यं स्तु वचं यथोक्तरेचश्च नीनाप्रामाण्य मिति।
स्यानिवद्भावप्रवोचितः शङ्कोस्तु मेतस्य दोषरस्त्रणत्वग्रहणं मात्रैर्विति निकर्षः कृतस्तद्रीत्याप्याह कार्यकालपक्ष
इति न च यथोद्देशमाश्रिय कृतमस्विति वाच्यम् फलभेदेष्यस्या संभवेन कार्यकालपक्ष स्यैवेह न्याय्यत्वादिति भा
वः अत एव पंचमी समासप्रत्याख्यानोपपन्नेनापि पूर्व प्रत्याख्यान कार्या फलेवायं कार्यकाले स्यैव न्याय्यत्वेना सिद्ध
त्वस्य तुवीरत्वात् निष्ठायां सेटीति सेडुग्रहणं ज्ञापकात् सर्वस्मादपि स्यानिवद्भाव स्यानिमत्तया नेद्दशद्दिति तिर
सम्भवद्भुत्वेत्वाघ दित्वेषु त्वम मितं स्यात् लतवीक वचनत्वाघो निम वत्र रस्कारोतु विन एवं मात्ता वन् जसष
सोरिति जो एवं दित्वम्नु राति वगीणा ते न भवति गुणाभ्यरति बहुवचन निर्देशात् गुणाद्भवता ना मकरणेपि एकव
चने नैव निर्दिष्टोत त्राजो शिति गुरु इत्ति वा एतच्च स्मात्रे तिसूत्रे भाष्ये कैयरयोः स्पष्टम् तथा चोशत्वविधौ कृता त्वनिर्दे
शावलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यादेव विनम् तथा च जसि प्रियाष्टा रत्ती त्यार्वाय्यो कं भाष्ये यथालवत्व मष्टा
इति न भवत्येवात्व मित्यर्थ इति कैयटः नीमेनी च डव ओणि तिसूत्रे त्व दत्त्र हणात् रमाष्टा विसूक्ता प्रियाष्टान रत्राता
स्याभावादीशं एवमेव तिरस्मात् हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टा नरम्यत्रेतिरति गम्य प्रपादा यथाप्युनुगीणात्वा घामात्वं न भवति न
त्याल दि षा वेव वदन्यत रति प्रतिलाघश्च हनद्याविभक्ता वि तिसूत्रे एकवचन निर्देशात् उपसर्जनेप्यात्वं भविष्य इत्यत्रोलो
पः प्रियाष्टः पष्टेण त्यादि वद दूर्ध्वं प्रतिज्ञानार्पं विपरीतं भाष्य स्मादि विरुद्धं कथमिति तत्त्वाविति स एव प्रष्टव्यः हलाद
वेवेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते तेन त्यापि तस्यापरितो षष्ठस्तत्व प्रपञ्चित मन्यत्रेति भा
वः उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्ट इति। नाना:। भदिति तुथनेः क्विप धाता:। अतिसष्टकं किं चिदिति सुजाद्युपपदेय
जेः क्विन् एसोरिति हि वचनमत्रोदाहत्वं च सृजेः कर्मणि क्विन्मागमस्य दिशेः कर्मणि उष्णदीक्ष्णि हेः क्विन् उपसर्गान्तलो

मनो॰
५.

पः षत्वम् ग्रहेः सप्तम्पदे किन्त्वे त्यर्थः युजेरिति कुञ्चेश्चैवम् नलोपाभावस्त्वधिकः कन्नाविति रेफान्तश्चारणार्थः ।

तिभावः सन्निहितेरति यत्तु प्राचः स्वीयेषात्वधिकारेइति तन्न सन्निपोधात् ग्रहणस्यान्तरंगान्तरेणभावेनाधिका

त्वघाभावात् युजेरसमासे स्वैति यत्तु प्राचोक्तं स्वरीति तन्न सर्वनामस्थानेरस्यैवप्रकृतत्वात् लक्षणाद्यो बीजा

भावात् क्लीबेयुजीतिद्विवचने तिद्यामेव यत्तु वदन्ति नपुंसकेयाबियुञ्जीमत्रवक्षस्यादिति तन्न नपुंसकस्य झलच

इतिनुमः संभवात् स्वलोपइति कर्तव्यस्यासिद्धत्वात् परत्वादी दीर्घेनवतो हल्ङ्याद्दिलोपइतिभावः क्विन्नस्यपत्कः ।

पदान्तेइति यत्तु प्राचोक्तं फलीति तन्न फलीत्यस्यासन्निहितत्वान्निष्फलत्वाच्च यत्तन्नोत्रेणव्याख्यानं फलोफली

यत्तोमत्ककलस्याफली त्यस्मिन्नपिवर्तमाने विनकश्चिद्दोषइति तन्न स्पष्टत्वादावतिभावेः खविति खंजतीति खन्

खेजिनतिरेतदेव परोन्वजेः दीर्घश्चेति यत्तु प्राचा व्याख्यातम् विपः तिन्तादुपधायाइद्दिति तन्न पंचपादीचानेन ।

क्किपदीर्घयोरेवविधानात् स्कोः संयोगेति लपदपदी कर्म फलत्वाभावविशेष्यतेरति याचष्टे पदान्तरस्यादिना भज्जती

ति भड् क्किप् सत्येति जवत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वत्र भूतमित्यर्थः एतेनप्राचोविपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता करिति ऊर्जं वलप्राण

योः ग्रस्मात्तुरासिचप्रत्ययाजभावेस्यादिना क्किप् तिलोपः सचकोःकुत्वेनस्यानिवत्वपदान्तविधित्वात् अर्वणस्तिसदत्वा

इरजानेत्त्ववधारति नोदाहृतं यद्येस्तेनवहो केवलिमकमत्त्वेयजतीतिविहितस्यादिवनः तेदपवादसंपदाच्चेउसम्भ्व ।

त्वादसत्वात् यत्तुमेनवादुकत्वेणासम्प्रतो उपवादयज्ञाउसितिप्राचोक्तं तन्न अपवादस्यउसो विषयेउत्सर्गस्यादिनो

प्रवृत्तेः इस्मः पकतिभनयोर्वहृदिपत्नोदीर्घाभावात् यदपिग्रहपादतिप्रतीकमुपादायत्वितितिप्राचाव्याख्यातं तन्न ।

अपवादस्यउसोविषयेउत्सर्गस्याविनोऽप्रवृत्तेः नदोः ससावनन्नयोः अनन्नयोः किं हेसपरत्वादशादेशत्वेवाधितास्तत्वं

स्यात् ततोरत्वग्रादिलोपेरुत्वविसर्गे स्यानाम किंचलियांसेतिनस्यात् वस्तुतस्तु नन्मग्रहणाशक्यमकर्तुम् नचो

क्तदोषः पुनःप्रसंगविज्ञानेनसदाद्यत्वसंभवात् सकृद्गतविप्रतिषेधेपिनदोः ससानित्यस्यानन्तरं ग्रदस इति योगं वि

भज्यारसएवस्यसत्वेनाभसप्तदत्स्येतिव्याख्यातं तथाकृतत्वात् न तु यथान्यासे दोषतेः क्किपि स्वइति प्राप्नोति नियमेनद

इतिस्यादितिचेन्नैवम् गौणत्वसत्वयोरसंभवे नहीतिसत्येव याच्यत्वात् उः प्रथमयोरम् उ इति एच कृदं त्वञ्चभी क

म् प्रथमाशसोः प्रथमाद्वितीयायोः समुदायेगोणारतियाचष्टे उः इत्यस्यस्यादिना उसतोरमितिसवचनम् अधिकरणत्व ।

नच प्रत्ययविशेषाद्वेत्वात्वेत्वयान्तरकृत्वात् तेरूपसिद्धो दंत्वार्थम् तारुपान्तरकुत्वसप्रत्ययेनाश्रयणाश्रपनार्थत्वात् ग्रन्तवमाश्रित्येदृशमन्तरकु त्वेनक्रा

हेलाकृतप्रसंगितमात्रेणनियतायाश्चापिस्त्ववशादाहान्तरप्राप्याग्नियतमभ्युपेयप्रवृत्तेभाष्योकसमाप्तिमाह सुकृदिति ग्रनन्तयोरिन्यतदेवसकृद

मितिनतदाया: =४ =२ वस्तुतस्तुवामनानिमानमेव पतदाकायच्चालक्षणमप्रसुक्तेदितियोन्तः अस्याचश्चाप्रनशेषुक्तः द्विवचनोपपन्नयेश्राह एयक

रवंभत्वाप्रकाशान्तरमाह प्रथमाश इति पञ्च

तस्यापीति तस्यैवेत्यर्थः अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः अनेनाग्रेयमेवपक्षः सूत्रसंमतरतिसूचितम् किंच शेषस्य लोपस्त्वर्थे फलाभावः अन्त्यलोपे यस्यविभक्तिसन्निपात
निमित्तकत्वात् सन्निपातपरिभाषयाद्युक्षाविप्रत्वेवरापानिवृत्तेः शेषग्रहणं तु भाष्यप्रत्याख्यातमेव सप्तम्यर्थे निर्देशाप्रत्याख्यानापेक्षयाऽस्यप्रत्याख्यानमे
वज्यायः त्यदादीनामरतिसूत्रभाष्ये क्रोष्ट्वग्रपक्षस्तत्रैवाद्युरित्युक्त्यावोधितारुचिकरत्वप्रत्वनिरूपितम्॥२

विवक्षायेति यदित्वशेषेरतिविभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि त्वत्पर्थमेवनतः आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यांस्वविषयेलोपस्यबा
धसंभवात् नचैवमन्त्यलोपरतिपक्षस्यनिरालम्बनत्वापत्तिः सामस्त्यकमितिसप्तम्यर्थे निर्देशेनतस्यापित्वापित्वादितिभा
वः युववयस्त्रागीति शेषेलोपः यत्तुकाशिकायां शकम् पञ्चम्याश्चचतुर्थ्याश्चषष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनान्यत्र
शेषेलोपो विधीयतरतितन्नभाष्यपेक्षया छन्दसितप्रथमेद्विवचनमपिशेषेलोपस्याविषयएवेति बोध्यम् मपर्यन्तस्यकि
मिति अधिकारस्सत्वंकिमर्थमितिप्रश्नः अङ्गकार्येरति एतेनाङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरितिपरिभाषार्थतउपनिबद्धा अङ्गे
ङ्गाधिकारेवृत्तंवर्तनं यस्यतस्मिन्वृत्तेपुनरस्तस्मिन्वृत्तेसतिपुनर्वृत्तेसतिपुनरपि तस्मिन्नेवाङ्गेयामविधिरितिहितत्र्यर्थः प
वाचपरिभाषाप्याराशीयसः राजजेनोरुतिसूत्रेद्वयेपिस्थापितेतिभाष्येस्थितम् अन्यथाद्विजपादादितिग्राकारमत्रैवयात्
वृहोर्लोपूर्वस्यन्तोलोपमेवानुवर्त्यघेत् अन्तस्यार्थेनिर्दिष्टेसिद्धमस्यायामिति राजजेनोरुतंविरुध्यात् अन्तोदीर्घोयुजीति
दीर्घोभविष्यतीति नचैवंद्वाभ्यामित्यत्रत्यदाद्यत्वेकनेत्रपिचेतिदीर्घोनस्यादितिवाच्यम् द्वयोरेकस्यत्वादिनिर्देशेनो
क्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात् यत्तुकेचित्यादिनिष्ठितस्यनिपतन्ति द्वाभ्यामितित्वदीर्घेविनानपरिनिष्ठितमितिचवदन्ति
तन्नभाष्यविरुद्धम् अयाधान् जानातिजायतेरत्येषामपिदीर्घेविनापरिनिष्ठितत्वेनभाष्योक्तापकद्वयस्यापिशिथिलत्व
त्वापत्तेः यदित्वभ्यासोभ्यमितिसूत्रेभाष्योपिपरिनिष्ठितस्यैवत्वपावस्तर्हिवाचनिकत्वमेवाश्रित्यपक्षान्तरपरतयायोऽयः
अनित्यत्वबलकल्पितार्थकथनं तन्नतत्वायामापवित्तिमितिवास्तव एवंतकाशिकादिग्रन्थोपिकथंचिन्नेतव्यःररतिदिक्
मकारान्तरमित्यपलक्षणम् जसः शीत्यत्रजसः सत्वमितिसकारस्यविधिष्यमाणत्वाज्जसरतिव्याख्यानादृतोमितिसूत्रादमपूहण
मत्रवर्ततेऽस्यमन्त्रेवेतिव्याख्यानादितिवोध्यम् अविभक्तिकमिति तथाचैङ्प्रथमयोरितिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यामःप्रतिषेधो
यमितिभाष्यमशंकितं नचतथैवकिंनस्यादितिवाच्यम् स्त्रीनपुंसकयोर्नताप्राप्तेर्युष्मान्नामारतीःकुलानिवाअलिङ्गत्वेयु
ष्मानामलगातिन्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगाच्चयोति अविकिम् युवाभ्याम् यदित्वयुष्मदस्मदोरनादेशेरत्यत्रयोहलीत्यनु
वर्त्यतेनतदाऽचीतिमास्तुपरिशेषादेवसिद्धेः युष्मदस्मदोर्हलादाविति योचीत्यत्रहणमस्यविशेषसिद्धमिदंहलीत्य
तोत्रहणालब्धंवा नन्वेवंकिमनादेशग्रहणेनत्वादेशेहलादिरस्तिमैवम् भ्यसःसत्वात् अस्मदे तयोचीयत्राग्रहणम
र्थमनादेशायहणं बोध्यम् पक्षद्वयेपीति नचान्त्यलोपपक्षेपररूपवाधित्वासवर्णदीर्घःस्यात्कारोच्चारणसामर्थ्यादिति

अभ्यमितिवेदसेवस्युर्वात्वंधनयत्नंशंकते नचेति अतएवयुष्मदस्मदोरिति
सूत्रेनचारश्पोहलादिरस्तीतिभाष्यसंगच्छते॥१

वाचनिकत्वेगौरवंज्ञाप
कद्वयशैथिल्यंचाऽपरि
हृतमित्यनत्याह अनित्ये ति
अङ्गवृत्तपरिभाषायाः

अन्यथा यदाद्यलोपे तं स्यादिति भावः॥
परिनिष्ठित स्यद्भनर्ह
त्वाद् विधिः॥

भ्य॰

अकृत्स्नपरिभाषानिमित्तबोधनद्वारेति भावः एवं चपररूपेण बाधानवकाशदीर्घस्येति तात्पर्यम् =१ वैयर्थ्यमिति अकारस्याकारविधिवैयर्थ्यं नाम्नस्येवाकार इत्युपलक्षणं सिद्धं नवेत्यासीत्

यर्थमेव शिक्षमित्यर्थः नचपररूपस्य बाधनार्थमेवादेरकारस्यापि विधानं स्यादिति वाच्यम् विधिवाधापेक्षया आदेः परस्येति परिभाषा बाधस्याप्यन्याय्यत्वात् =२ आदेशेति आदेर्विधानेनापादेशत्वं संपा

द्येनैव लविरूपस्य शेषेलोपार्थमकारविधानं चरितार्थमिति आदेः परस्येत्यस्य बाधेमानाभावेन सर्वादेशत्वमित्युक्तमिति भावः =२ अनादेशेति दिसंगुरु लाघवात् एवं चैतत्सरूपस्य

विभक्त्यादेशेयत्वाभावसंपादकमनादेशत्वमिति प्रकृत्यैव त्यदादेव नत्वेवमादेरकारस्य विधानं वार्थमिति सामर्थ्यादन्तादेशत्वात् तत्रचानो गुणत्वापरं रूपमादेशस्य विभक्तिमित्य

प्राप्तिः नचवार्णाद [illegible]

वाच्यम् पत्वनिवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् अष्टादशसङ्ख्या उ-सोश इति सर्वादेशार्थम् अन्यथा हि आदेः परस्येति स्या

त् नचवैयर्थ्यम् आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् नचावयवस्यादेशे समपि विभक्तेरनादेशत्वात्स्वेवेति वाच्यम् सर्वे

सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् इदमेव शिक्षं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति अर्थवत्स्येवस्यात्स्यादेशभावविधानमित्यर्थः सि

द्धः उरयत्त्ववचने सामर्थ्यादनर्थकस्यापि वोध्याः इदं त्ववधेयम् अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तः अकृत्स्नपरिभाषया

वारणीयः यदित्वकृत्स्नयत्क्वा येनद्विषयेणपवसापरिभाषानत्वकृताधिकारमात्रपरेति तु या अदस्तहिं अप्रशिल्पन्नातो गुणार२

तिपररूपेण अकारान्ताश्रयशिष्य आकाररूपमेवात्र भवति न विक्रियते इति व्याख्येयम् यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽशिति तन्न।

अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविनस्तु कृते हि शेषे लोपे कारोत्तल्लोपः सृष्टस्य

त्वेन निर्दिष्टस्याचर्थ्यान्निवर्त्तन इति भावः शेषे लोप इति लोपइति पक्षे तस्य दृग्रहणं व्यर्थमेव आकमिदीर्हीच्चारणसवर्णदीर्घ

र्थम् अन्यथा पररूपस्यात् नचाकारोच्चारणसामर्थ्यम् पत्वनिवृत्त्याभ्यव चरितार्थत्वात् इदमुवावेहिव चनेत्वमावकव

चन इति सूत्रद्वये हि वचनैकवचन शहौ न प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपराविति व्याख्यानतत्फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादिना एक

वेति पंचकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे संख्यायाअपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः त्रिकपक्षेत्वद्ये कार्यं वाचिनी इति पाठम्

संख्या या विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् समासार्थो युष्मद्विशेष्यम् अन्यसंख्येयुष्मदस्मदर्थगतसं

ख्यैव संख्या युष्मदोर्विशेष्यं स्वरति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भुक्ते सर्वगतेरपि स्वीकारात् प्रत्ययपरत्वेन तस्या नामिय

व्याप्तिः स्यादित्यर्थः एवं च त्वर्थश्लोकेपि नयुवावौ न मौ च नेत्यन्वयप्रत्ययपरेः तिव्याप्तिर्द्धनिता एवं व्याप्यतिव्याप्तिपरि

हारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् नचकृतिमाकृत्रिमन्यायविरोधः वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तदाधानात् अन्यथा हि

द्वित्वैकत्वेस्त्वेव ब्रूयात् द्वित्वैकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसंभवादिति भावः अतित्वाकमतिमाकमिति।

यत्तु वदन्ति सामग्र्याकमित्यत्र यद्यपि सकृद्ग्रहणेन स्यानिविशेषणं बाधात्तथाप्युपलक्षणं भवति तेन यसामस्तु अ।

भावीनसे वामकाकमामविनस्याम् नचेतद्ग्रहणे संभवती स्याकमश्व वर्त्तते न वस न्नशघनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा।

विहायतृतीयः प्रकारोस्ति नचसुजमोः इष्टकस्यानित्वमिहनिर्दिश्यते च शाहसुपादिवचनस्यचाभावात् यदिहसच्यापेतिस

माद्यादन्द्वामाव्याये तयोग्यतावलान्नसशद्वेनस्वेड्वगन्धेतन्नापि सकृद्ग्रहणं यदिमत्वाचयश्चिह्नेनतः समासोनस्यात् अ।

=११ किंतयपरताविति व्याख्यानमशरणम् द्वयोरेकस्यवक्तनेबोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरितिवाच्योर्थः =९ =८ जरत्वार्थत्वत्वमिमानेनेद

मू =८ =६ अयगतिरिदृप्ताभवती ति संख्या संज्ञा सत्वस्थभाष्यकेश्वतिलम् अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्निषु अर्थेयुष्मदादिविशेषणतया

सिद्धेवचनग्रहणसार्थकाउहृयपादमिति [illegible] =४

अयसम भिवाहारेयुष्मदस्मयोस्त्वेवसंभवादितिभावः =१

=९ एवं च एवं मामश्याकमितनतः स्वटितद्विशि ए[illegible]पुन[illegible]कस्स्वखे गौणे त्वामयत्र स्त्रैसकारप्रकरणेन स्वद्विशिष्टपरमितिभावः ॥ एवं परोक्त समासार
द्वन्द्वे विगीतो ले आकममुपपाद्य स्वपदस्यस्व द्विशिष्टे त्वस्यगम सरूमाने [illegible] एवरूक्तं प्रकारान्तरम पि स्वरूपत्वात् क्रियैव परान्त्रियेति न्यायेन दु
इमिति बोध्य यत्र नुवदति वस्तु तस्मिन् मादिना =५

इतरेतरयोग

न च तत्सादिन्यविवक्षया केवलस्य मोः प्रसक्तेरिति अत्रेदं वक्तव्यम् यस्यामस्ववृत्त्ये भावी न्यादिनाव द्वाधिनम् आकमाय
त्वस्यस्वतन्त्वपाभावात् आकमः स्वज्ञावीति चेन्न रहितमेवोपलक्षयेत आटेषाद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्यानि न उपल
क्षयतीति चेत् इत्थं तत्र [illegible] आकमित्यादो स्वइच्छयेन सामरतिनिर्देश सामर्थ्यान्न्यूयनदर्शनाति चेन्न निर्देशस्य गोणत्वात् समा
चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् यदपि समाहारद्वन्द्वेक्रमात्वाचयशिष्टत्वेद्वत्वाभिधानं ततद्यसंभवइति कस्मादि
त्यविवक्षया केवलस्य प्रसक्तिरिति पर मवशिष्यते तदपि क्रियाद्दशायां स्थितस्याम उत्तरकालभावित्वेनाप्रसिद्धस्य
दृश्यक तुल्यपाटादेहे गौवसोहिमाभ्युपगमात् अतीता नागतयोर्थयंद्वेहे तिवत् तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शने संबन्धः रतिचेदि
द्धाण्याक मित्यादेपरतिलक्ष्यम् तथा च द्वयोरेतिसत्रे रप्रेश्चात्सो धात्नो उस्मरे चित्र आनेलोपेरे भावेनसमकेसर्वप्रभृतिषु
चरितार्थत्वन्यायाश्रित्कतेतरयोरितिद्विवचननिर्देशात्त्वान्तरणि कस्यापि रेभावः पुनः क्रियनरति स्थितमाकरे रम्यो रित्येकशो
बः सामरतिनुद्वन्द्वः सद विवक्षात्वमयत्र तत्त्वेव वस्तुतस्तु सामश्या कमितिसत्रे केवलो प्याम्तं त्रैणनिर्दिष्टः तस्य आक
मित्यादि वस्त्रावेनाख्यात्सस्व न्यायसमरति प्रवर्तते गौणत्वेनप्रथमसप्तमेवपर्यवसानम् अतएव शेषे लोपइति लोप
रतिप दे मा एव हफले कमपि सिद्ध्यति सर्वत्राप्यति त्वयाम तिमयामितिकेश्वितु स्मेति तं समर्थयितं ताममितिवक्ष्याम अति
त्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकेतेवारा इतत्वादितिदिक् प्रष्ठ्यादिविधिविधयोरिति एतच्च सर्वस्य परस्पेलाधिकारात्त्वभ्यते
स्यग्रहणंतत्त्व विभक्तोऽस्य यमात्मयामेव यथास्यानत्वतत्वमा याभिस्येनद एवंवस्यति वृद्धेरेशेषेरिति प्रष्टान्त्रतत्वणो विरुद्धइति
आयः पाठस्य तः अस्मानित्यस्य समानता कस्य त्वाभावादेवा प्रवेः स्यग्रहणादिति निष्ठितिरस्तानो वर्तते यथासमयेतिषु
त्वश्रीवेति समयं मा हासीरितिमम्यते तेन वक्ष्यत्वादीनविजहतोरेवादेशास्मर्थः युष्मस्तत्रइति युवयोर्युष्माकंवाञ्जयतीतिविग्र
हः पदान्तरत्वे सेणादयितमितिशाहः प्राचातानासौ प्रयुक्तः तत्रपदान्तरत्वाभावादादेशोन भविष्यतीति किंस्य ग्रहणेन नच
बा वादिवंवकेति पंचानामपोः न्तसेनयो गरस्यार्थः प्रकेशति तत्संसकेभावे तः पश्यार्थे अतएव निपातानान्माशः दर्श
नेप्रयः तस्रेहत्सानमात्रम अदर्शनं लोपस्तत्र यथा नत्वात्सपश्यानमेवग्रनालोचनरतिनिषेधान्नदेनदात्र अनवाद्यपत्ताना
इतिरिति भक्तस्यादि ग्रन्थाचनुः पेनहरेस्तंभक्त स्तेनेवकारणो नाहमपि भक्तरतियोज्यम् यदितत्वेनैमनेन भक्तं तत्राणो
त्वर्थिदिशेतततः सापेक्षविधानेत्वमेवतदिमपि निवरन्त्वादेशोन स्यादिति अत्रेदं वक्तव्यम् सापेक्षविधानेऽन्यादेशत्वं(

वादेशेन दुष्टत्वस्य ये दोषात् तद्दत्तु वादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनेन ते तत्त्वकलं धनयन्त्र परमत दूषणानुपसंहरति सर्वथेति अत्रत्वरो निहितिस्त्वपूर्वमुपपादितेतिदिक् =११ =१२ ननु पद
सधिकारेषु यादादि स्वपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्या पिभामादो संभवाद्विशिष्टयो रित्यर्थो लाभः षष्ठीद्विनीययोः संभवेन पदावयवयो रित्यर्थलाभेपि तदुक्तौ येनमानम् न च पदावयवत्वं
स्वमिच्छादित्वेनतदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः तदनुवृत्तेरुक्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगात् सर्वस्येति न सामर्थ्यं युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः अतएव युवाभ्यामित्यादेः
कतिभागस्यान्त्र [illegible] वयवदेशिवद्भाव [illegible] युष्मदाद्यवयवकत्वाभावात् [illegible] अतित वेत्यादीनानत्वं नेनेत्मादेशाः सत्पादेः प्रकृत्या कातायां प्रमासन्ता
स्य मात्ययुष्मदादि प्रकृतिकस्येव ग्रहणं तोदेशात् =१२

प्रतित्वाकं मतिप्रयाक [illegible]

श्रोक स्य[illegible]ते [illegible] केत[illegible]स्तन [illegible] तिनद्भावः =२

मनो
८२

नास्तीति लावद्रसंगतम् आदेशो हि विधिः किं चिद्दिधायमपश्यादितरविधिश्चान्यादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः अपराधार्थता
न शास्त्रेन तथा परिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्पनं रतिवाच्यम् वनादिपेनोपस्थितानात् असू अर्थेन मद्वे
स्तन याप्युशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपि पनादेशदर्शनात् तत्र हेतुत्वं न शक्नोपात्तमिति चेन्न तदेन पूर्वलक्षितं तथा समं विधेविधे
हि कीनाश निकेतनानिष्ठिमित्यादि प्रयोगविरोधात् न तं भीरु रथमिति तु न विधिः किं तर्हि वादः अतस्तदिममिति नवि
रूपात एवं स्थिते येन त्वं भक्तरतियज्ञहेतात्याहारं ज्ञोमार्थः किं तते न त्राय तरत्वे व संबन्धः प्रकान्तार्थत्वाच्च नृपत्वं वा
पेक्षेति दिक् अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं परं तत्रोह रितिस्तम्य माम् तनः परस्यादेशः तथात्राय तरस्यामन्त्रसरतिम
थमात्रं नवन्नापुतरति भिन्नवाक्यस्थमिति श्वमितनायम् इरिस्तं माचाय तरतितत्वेपाने ककारकसंबन्धात् अन्त्यप
न्याभ्युपगमेप्येकतिङ् वाक्यमिति परिभाषितेक वाक्यत्वानपायाच्च सामन्त्रितम् संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसाम
र्थ्यान्तरत्र प्रहरणम् आमंत्रणमामन्त्रितम् उपचारात्तत्साधनेहरिः विभक्त्यन्तेन चाम अत्रेतेन तत्केवलया विभक्त्याशये
नाह तदन्तमिति आमन्त्रितं एवं मविद्यमानवत् यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वं संबोधनेत्तरपूर्वं च संबोधनं हि त्वान्यस्मात् संबोध
नात्परयोनैतेयादेशा इति केचिदिति तन्न केचिदित्यत्र चिन्त्यम् उक्तार्थस्य प्रकृतदिसत्रीसिद्धत्वात् यत्तु व्याचख्युः त्रिसूत्रा
उयमर्थ इति तन्न तत्तीयस्यार्थस्य तेनासंस्पर्शात् पादःपत् तद्वत्पत्स्येति निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते
। दान्ताः । अग्निं मन्थनीति मथ्यातेर्मन्थनेश्च क्विपि परतदेवरूपम् इति तस्य नलोपाभावान्नग्निमन् अग्निमन्थौ अग्निमन्थः ।
पान्ताः । उ कार इति आत्वरत्वम्यादितिभावः क्रुसमुद्रनयोरिति मद्रनस्य हि कृसर्वेषस्तरशः दीर्घत्वविसर्गाविति भावः
उक्तं चेति वार्त्तिक कृतेतिशेषः केचित्तत्सर्वं सेव अन्यादृशग्रिजि त्वदाद इति तद्व्याख्यायेनोक्तमित्युपेक्षितम् उदर्चन उच्चेर
स्यापवादः वान्ताः । अतसन्न्यस्यचाधातोः इत्याधातोरिति यो गोविभज्यतेनन्तस्य मर्थ्या इत्यन्नरस्यात्र संप्रेषमतिषे
धः नात्रत्र स्य तिकेपट हरतस्यात्यः नदेतद्वीर्यति धातु मिति सन्न स्यचेति उभयप्रभृत्याम् देहमन्तु त्वमेव सिद्धेऽभेग्द
[प्रत्येकं संज्ञा यति]
णासमुदायप्रतिपत्त्यर्थमितिमाचष्टे उभेसमुदितेत्वशति अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं सं
ज्ञायेतस्यात् जक्षित्यादयः षट् जक्षरति एघत्वद्मू इति शहेनजक्षिरेवपरामृश्यते इति प्राहिहेषामित्यतद्गुणसंवि
ज्ञानो बहुव्रीहिः तदेतदाह बद्धधातवोभ्यस्तेति नान्ताः ॥ गोपायनीति गुपू किंपि विवक्षिते आयादयः आर्द्धधातुके वे

अनिदिअजादीत्सार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरुदात्त इति तदर्थः = ३
अन्तरनं च सर्वाभ्यासदिमादाविवानुवाद्यमितिभावः = ४

अदसो देः पृथक् सूत्रमिति पृथक् वाक्ये तेनैकवाचित्वे ऽपि तिलदशवाः = ९
उभिदं तामिति सेत्रे त्रिं नेदमुत्कर्म् = ४ ...नन्दग्राह्यन्तामिति तेव्रे त्रिभावः अन्यथा ब्राह्मणभोजनम्यायेन प्रत्येकसंज्ञास्यादिति भावः = ३

केचित्तु पाठ सेव ... नोर्थ तोप्नीपते ... पिबाच्य सू = ९ तन्त्र चान्नं नमस्ये तके देशिनति ... तु ... संबद्धनाम्... सीकाव्य ... = ५
८२

तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं सरवटश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तम् तत्राथारोपितप्रेक्षणापत्तेकर्म कर्तृत्वं पश्यतीत्यस्य च दृशेर्यती
त्यर्थ इति स्पष्टमेव तत्राधिकार्थत्वादर्शनार्थत्वबोधम् निवृत्तप्रेक्षणकर्मकर्तर्यपिसोकर्याय सुत्वमिति दर्शयति तमिवेममित्यादि अत्र पदेकर्मती
त्यधिकारवाधः सामर्थ्यादिति बोध्यम् =२

तिप्राप्याभावः । पान्ताः । पश्यादिष्व अनालोचनेकिम् तत्पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण् तादृशात्पश्यतस्तदहिशद्वत्वात् सना
पावपायेन सुमायत्ते अतएवात्मानात्पश्यतीत्यर्थे रिति संगच्छते भाष्ये तु कर्मकर्तरि सुत्वमिति दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः
सरवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो तत्र विषयत्वापत्तिमात्रेऽपि विविषयीकरणावृत्तित्वात् ज्ञानार्थादिति स
गच्छते नशेर्वा अत्र रूपाणि नापाणिनीयं तष्टमित्यादावतिप्रसक्तं च नगिति षड्गन्ताः प्राग्वत् । पान्ताः । तृपिस
र्जनी यथा दृशी वाचेपि कृत्वेनेति सनःसः सस्य तु विसर्गयोः कृतयोर्ना शारीति विकल्पान्त्वेसकारः तेन शरायवायस्य
पः सस्य वत्वप्रत्ययस्य कृत्वं तत्वादेशाप्रत्यययोरिति षः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः एवंस्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे
षार्थं ग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् व्याख्यानादिति असंभवादिति निरुद्धरस्नोक्तिस्तु नादर्तव्या सहिरस्त्रत्यत्र संभवादिति
भावः संयोगान्तेति नगासिन्कर्मयोर्बहिरङ्गत्वेनान्तलोपस्यासिद्धत्वं ... संज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्ये
वबहिरङ्गत्वात् कथं तर्हि काकं कलत्रं पाल्वं चत्वाणे संयोगान्तलोपो नेति प्राप्ते उक्तमिति चेन्न न तत्र हि पूर्णः श्रुति
षेधो नवा कलोलोपादिति पदत्वे यद्यपि लोपाभावे निर्णीते नतदेकरूपायपर्वपरं संन्तरङ्गमिति प्रदीनं तद्युक्तम् । नित्यत्वेन
लभ्यस्य पदत्वस्य तत्र कुत्लोपस्य च लुप्तपूर्वभागे निष्पन्ने स्पष्टत्वात् द्वितन्त्राद्यपदत्वे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा
न्तरेकरूपापवबहिरङ्गनिमित्तापेक्षबहिरङ्गमित्यस्येवन्यायत्वादितिदिक् तत्तिदित्याभामित्यादि षत्ववदन्तिश्च हंचात्
क्रंश्चक्रवाचत्वात् कलोपः श्चल श्चङ्को श्चल्भाम वः चङ्को चर्भाम श्चः श्चङ्को श्चभ्याँ नत्स र्वमनेनप्रत्यक्तम् अयं तु विशेषः
नकार रूपस्य संयोगान्तलोपानिर्विवादः तत्र सोपिद्धत्वं भवति दिधगिति षत्वद्रहेर्हेः षढोरिति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगा
न्तलोपे दृष्टे संभवे दिधडिति नेमिषेयेणोक्तं तत्रामादिकम् दादेर्हरेति घत्वस्य तत्वापवादस्य जागरूकत्वात् (षान्ताः) स
सञ्जुषेरिति रुत्वमिति षत्वमुक्तं षत्वस्यासिद्धत्वादिति तत्र विषयभेदात् परान्तस्य रुत्वं अपदान्तस्य मूर्धन्यइति प
तेनषत्वस्यासिद्धत्वात् सजुषो रुत्वमिति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थः कैयटोपि प्रमाणम्) विद्वानिति विदेः शतुर्वसुः
अदादित्वाल्लुगेभल्कस्येदिवातिति भाषायां सदवसश्रुवस्तिकृसः सेऽसुपरेति नतु नस्त्वनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धक
स्येतिपरिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्येव वसोः संप्रसारणं युक्तं नतु क्वसोः सम्म वसोरुकारानुकरणंवा क्वसोः सामान्यग्र
हणार्थम् उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः रहगपिप्रभृतिभिः क्वसुर्नोदाहृतः छान्दसत्वात् कवयस्तथयतोने योषि

विदेः शतुर्वसुरित्यत्र वसोः शतृवद्भावेनोगित्वम्
विद्वषीत्यत्र दित्व वदितिभावः =९

विसर्गस्थानिक सस्य

संयोगान्तलोपे ह्र
र्वसूर्वसन्तोरङ्गमा
श्रित्येतिभावः =८

लोपादिपदत्वे पूर्वल
क्षस्य पूर्वभागे यावा
नेऽस्यार्थः=

षत्वादरुत्वा
देतिभावः =७

प्राप्तमिति पूर्वं पूर्व
मन्तरङ्गमित्याश्रित्या
लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः

विभक्त्याश्रयस्य पदत्वस्यै
कदेशविकृतन्यायेन ल
भ्यत्वमित्यर्थः =

तेनपदत्वं इति स्वं वेद्वन्दसीतिनिष्टः कल्पनया
तस्य चारितार्थ्ये नेतदर्थज्ञापकत्वासंभवदर्शनाय चितम् २

अत्रत्यङ्त्वादितिभावः = ३

मनो· ४३

सर्वा एव धिजस्य घस्लेत्वं नत स्थिवांसं न गरोयक एते रत्नादिक्रान्दसा अपि कचिद्भाषायां भवन्तीति मा स्थ छन्दसीति सामान्यापेक्षं
ज्ञापकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयम् पुंसोसुङ् विवक्षितत्वादिति नेनपरमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोऽन्नत्वे
भवेदसुङ् पक्षे वाकारस्य भवति परसप्तम्यां तु नैन लिखेत सर्वनामस्थानो त्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दादोकारस्यादन्तत्वेऽसंभवद्धर्मत्वो
हलः स्थाने तद्भ्रमणो नेदान्तस्यैकादेशप्रसंगात् नचोकारस्यकतोपिस्वरो ऽन्तत्वात्तु निवर्तते पिच्चे नेत्यसुङ् प्रातिपदिकत्वात्करि
घातरतिवाच्यम् अत्रत्यङः स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वासुङोसिद्धत्वादितिभावः एतच्चैके परत्वादटनादीनामतुत्वेनोक्तम् व
स्वस्त्रपरसप्तमीपक्षेपि स्वपादः अकृतव्यूहपरिभाषायाश्चात्र प्रत्यङः परिभाषापवादत्वादिदं स्थवधेयम् नन्वेवमसमासे
पि असुङि कृतेप्रातिपदिकस्वरेण सन्निपातेन मन्यूय स्वरस्य बाधात् असुङ उदात्तत्वस्यादिघातेत्कारस्य पुमान् अत्रापि
रिपावित्यादौ नचैवं यादादितिचेत् सत्यम् उभयस्तु नोनिलकरणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तः नन्वेवं तद्यु
क्तम् प्रकृतिप्रत्ययविभागमत्रेण स्थिवपि यद्यसत्यपि नेतिचेत् सत्यम् क्वचित्स्वरत्वेप्यपि प्रवृत्तावदिदं लिङ्ग यद्यपि सि
द्धवहिरङ्गमित्येवेदं सिद्धं तथापि बहिरङ्गपरिभाषायामनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं निलकरणमितिनिष्कर्षः उच्चारणार्थं इति
यत्र प्रश्लेष इत्युक्तौ भवितेति यत्र तु नकारेण ग्रहणं तत्र स्वकारयोगिन्यकार्यार्थं इति तत्संगतमितिभावः हे उशनन्निति अत्र संबुद्धावि
त्यङो नेदीर्घः पुंस्विति संयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारः नमस्यानुस्वारे सोपि वानुस्वारः सोपत्तेत्वमनुस्विसर्जनीयेतिनत्वम् अ
स संबुद्धाविति पतञ्चवाचनिकम् यत्तु हरदत्तादयग्राहः सो ऽङेतिवाच्यो ऽनङ् सावितिवचनेनक्वचिदनङ् एवं अत्र वणस्सा
न्तापि नत्वादेत्व सिद्धमिति तत्र प्रागेव दूषितम् अनङ्वज्ञ परिभाषया वा समाधेयम् अदसेगे स्वलोपस्य नतु सोरेवोकारे
विधीयतां मदादित्वे न सावितिसिद्धं किंसुलोपविधानेन मेवम् असको स्त्रीत्यत्राऽपि प्रत्ययस्यादित्वप्रसंगात् ।
अमुकरति गेत्वाभावे मदाद्यत्वं साडुत्वं अमुकरतित्वसाधुः सत्वेन मुत्वस्य बाधात् एवं हि अमुकी अमुक शर्मा इत्याद
यो ऽप्यसाधवएव अमुकका अमुक्कः शर्मेत्यादेरेवत्वाच्यत्वात् एतरेदुद्वचने पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे मी
मिरित्यादि सिद्धावपि जस्सि अमीरितिन सिध्येत् नह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याख्याने बहुर्थोक्ताविति नच ने
नेतिविषयसप्तमी स्यादनाभावेकर्तव्ये इति अन्यथा चेः परत्वाभावात्राभावो न स्यादितिभावः नन्वेवमपि कृतेनाभावे
त्वपि वीतिदीर्घः स्याद्धिहेयं प्रति असत्त्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह कृतेचेति सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम् अत्रेद्वयेयम्

न्नादेशगुणैर्वस्यातामित्यपि बोध्यम् = २

२८ अत्रत्यङः इति अकृतव्यूहपरिभा षाच्चन्त्यसेतिभा वः नदेवादह कीयद् स्वादि भाषाप्रयूहति दप्तव्यू वसवनक्रिय मित्युक्तम् = ४

लोपे तरे तत्प्रथम् आकार्यार्थमितिभा वः तत्तु तदयं तल्या खोवाद उगित्का योर्थइति = ११

स्वेचित्वान्तरे बेनमु ज्ञापिते कृचित्सतेन वापादितिभावः = ४

अकृतव्यूहपरिभा षया सर्वमेवं न प्र नेयमित्यरतिभावः = ४

अजोराप्तत्व कारण यनिरुक्तगत्या मध्या प्रायत्वमित्यर्थः फिट् स्वरस्यैकाग्रादेरितिभावः

न चेत्तत्र विधायके आ आपीति प्रश्लि ष्टनिर्देशात् त्रेत्वमका रिके इत्यादावपीत्य नापत्तेः तस्मात्प्रश्लि ष्टनिर्देशो नात्रेत्येव भाष्यस्य पक्षम् एतेन दिमकाविनस्यात दादी नामदत्वत्र विषयस प्तमीत्वमित्यपास्तम् प दवितिविषयं भवस्य तत्तेः पूर्वं मदाद्यत्वे दापिसा वदस्य मस्यत्वापि स्यादितिवनेना स्थादित्वा पत्तेः निर्दिष्टपरिभा षायां विषयसप्तमी वत्वमस्य कालवादि दिक् = ६

=१८ तदाद्यते नेति नचयेन ना प्रातिन्या येन नदस्य दाद्यातापवादे नेन तत्कृते कार्यं तदाद्यम् नचोपसर्जनेप्यनुवृत्तिरर्थः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंमतापत्तेः प्रत्ययोपसर्जने च तदस्त्र सर्वमितिसाम्बच्छेणप्रत्ययः स्त्रीकारान्त नन्वन्पुंसके ऽमितन्त्यादितार्थस्तु द्वितीयादिषु सर्वमेवमप्रहणं सिद्धमिति विषये सर्वमेव प्रवर्त्तते भाष्योक्तं तत्कृतेन ऽम्याद्येकदेशस्त्वाधिनिवत्तम् =१८

त्यदाद्यत्वे

अपृक्तत्वे नेति वृत्तौ धोगेन सत्त्वं हस्वक्षिर्नेति योगविभागार्थ्यां लेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिद्ध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धत्वाऽक्ता रस्य संज्ञा लोपो कथं स्यात् नचानुनासिक निर्देशसामर्थ्यादि संज्ञा लोपो ऽप्रवृत्तिसिद्धत्वे नेति वाच्यम् तद्समत्वमित्यादेरुः पिचेत्यस्य व्याहृतयेः नो रो रित्यत्राग्यानुनासिकस्यैव निर्देशेनु तन्त्रैव चरितार्थत्वात् नचानोरोरित्यत्र मासत्तनुनासिकना निर्देशः कुर्वन्तोनैव निर्वाहादिति वाच्यम् एवमपि देवरूहीत्यत्र रूपानोईर्घत्वात् रामरित्यादावपि अननुनासिकस्य रोःश्रव णस्यापाद्यमानस्य चरितार्थत्वम् सत्त्वात्त्वं एवं चस्या नित्त्वस्त्र्यस्यापि प्र हे ऽधो पदत्वा दि सर्गीऽपि लभ्यते प्रत्ययः प्रत्ययश्च मादिनिर्देशा घत्वविधावपस्यरहणं चे हलिङ्गमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः । नहो धः इस्त्येव नो ऽकं तथाहि सतिनहि मित्यत्र रस्याभ्यासितिन त्वे स्यात् रूपं स्यात्योरिति चनस्यात् अप्रेरमवधेयम् सत्पुमन्वस्यावयस्यापि तिबहुव्रीहौ स्वनुहानि त्यादि धुंवदेवरूपम् यत्वगोग्रादिरू डिकृत्वा स्वनङ्गहीस्यदा ऽनडुहः तच्चिन्त्यम् अत्रोपसर्जनाधिकार विरोधात् गौरिति गवृति गरखेति प्रकृतत्वस्त्वम् वोरुपधाया दीर्घः स्यादिति पूणालनस्य रणयोः उरोऽप्युपर्वस्येत्तनस्त्वम् आशिषा विति आशास्तः का त्रुपसंख्यानमित्युपधायारत्वम् शासिवसी तिषत्वम् ... इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ अन्वादेशइति अयं च अत्वेवे तिवा व्याख्यातः तस्य लकारत्वमन्वेपि वचनसामर्थ्यात्त्रस्य यलनाणामिलाडः वस्त्वेनस्त्वसन्वप्येन द्वारूवाः पुनरपुनोरस्या दित्वात् दाद्यत्वेन सिद्धस्त्रीवेः मिलकाल्लनुपेपिलकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः नचैव मेवलक्षितरत्यन्यापि तदापत्तिः । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमोत्सुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके त्वकि नदेशवते : रोऽस्यपि अग्रहभोतीति आचार्यानम हल्लिसपनास्तनदिरा न वितम् अहोभ्यामित्यादौ यथा कथंचिद्योज्यम् अस्ट कशहल्लिति एतच्च तीरस्यामित्यत्रेयाह म बहूनीति अत्वादितिचवाचनिकम् तथा च वार्त्तिकम् बहूर्जिप्रतिषेधः अस्मात्सर्वनुमसेकेरति आद्यत्वचः परोऽयो ऽन्त्यत्वदन्नसप्तमितार्थमाप्त्यित्य अथमं वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् एवं तर्हि मानेगत्रहीया पामिपिस्यादीनामपि किवन्नानां समान भावमेव यथोत्तरं हि पुनीनां प्रमाणप्रमितिदिक् अल्लोपस्येति कौनलसनस्यानिवदि निलने ह्यश्वीयतेनस्यकाचिकत्वान् कौ विधिं प्रति तस्यानिवदित्स्येव सावर्णिकत्वादिति स्पष्टमाकरे अस्थादिभिः तानीति सप्तविंशत्यधिकापंचशत्यर्थः तथा हि सोनवानामन्नास्य द्वित्वेऽष्टादश जैजि चत्वारीणाम्मधोरजार्याणां नत्यतं नवद्वित्वे सम अननुनासिकत्वनास्ति प्रत्याह्यत्वात् जेस्मिन्दित्वस्याऽनुनासिकस्य चविकल्पाद्वादशसंकलनयासप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपि दाष्विवत्र्दिशाभ्यामिन्नपेचत्वा

=१९ अचः परइति नपुंसकस्यजलत्वरूतिसत्रेऽन्यतरण सामर्थ्येनारम्यावत्सस्पत्व लविशेषणत्वम् अन्यपेगन्नानामि कोचीत्येवसिद्धापर्ज्ञे नपुंसकद् सत्वे न चा कारग्रहणमेव... स्याद्वजो मोन चदाऽऽन्नायमेतिस्सन्वे हिरण्मयानीति निर्देशेऽपव कासं तदीपादोरूल्लजाते रच: परत्वाद्ववस्वम् ऊर्क्षत्वादोन्नेनिभावस्तद्दाह एवमिति एतेनपुजतादा... नपुंसकस्योति पुजेरितिचत्त्यय मित्यपासम पुंजेरित्यनिन्यपनात्सुर्वे प्रहतो अचःपरऊ लोभावेनपुंसकस्यसाप्राप्तेः वस्तुतः कचौदेः किमिपरपुंसकेऽत्रापिद्ये :नजिपानमेव वा निकानुरोपात अन्यथाभाष्यवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेः ... इति प्रत्ययाः =२ ... रयाङ्गा ना सिकविकल्पात् =१

अप्राग्वर्त्तिनोऽङः यवो विसर्गस्य च हित्वात् विसर्गेत्वनानुनासिकः
अप्रग्रह्य स्येतिपर्युदसेनात्र समाम्नायिकेषु वर्णेषु चतुः =१

मनो· ८४

शितान् अप्राग्वर्त्तियमानां हित्वा तेभिः सिध्यति त्रिंशतिः उ. प्रिसम अननुनासिकस्त्वनास्ति एकारस्थानत्वात् अपि सिध्यान्त्यत उ.
सो उ. सात् इषिं चकेचु प्रत्येकं चत्वारिंशत् स्पर्शेषु त्रयाणां ककारघकारयोर्हित्वेन उकारस्यानुनासिकेन च चतुर्विंशतिः।
एवं ऋकारत्वे षष्ठोऽ ङ. षयोर्हित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् ऋ. ग भावे त्रयाणां ङ. कारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश स.१९ ओ
१ जस १।२। अम् १९। ओ १। शस २।३। टा ४ भ्याम ४८। भिस २४। ङे १ भ्याम ४८। भ्यस ४८। ङ सि ङ. सो सम्या मङि ओस प्रत्येकं
२४। सुप ८४। अत्रेदमवधेयम् एजाद्यां जसि नुमागमे कृते तस्य पालिके द्वित्वे नकारत्रयस हितेन रूपषट्कम् एवं शस्यपीति सं
कलनया द्वादश तथा च रूपं अहा अभ्युतो ऐमिति नुमागमातिरिक्तमिति दिक् यत्तु वदन्ति ऋत्स्यमेवं द्वित्वे पुनर्हित्वलोप
विकल्पनैः अप्रपञ्चापरानो इत्यादि सम्यग्धिकशतमिति तच्चिन्त्यम् पुनर्हित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपान्तरप्रसंजकत्वाच्च अ
रूपं चापरानो रूपो उपपत्त्यभावाच्चेति दिक् निरस्यइति भत्वात् चरत्यलोपः अलोपेरति वचनात्प्रियादेशः स्वइति शोभनाम्
पे। स्मिन्सरसी ति बहुव्रीहिः अकारिति समासान्ते प्राप्ते न सजनादिति निषेधः यत्वनित्यत्वादितिप्राचोक्तं तत्सामादिक अ
ह्यन्तरूपस ंभवइति न भवति तत्रापरलिङ्गत्व समासान्तस्यानुकरणमिति वस्यमाणत्वात् सुपमांसीति पुंसोमसुङिति
सन्त्रेस्रहीति ग्याचताणस्य प्राचो मतेपुंसि नैतत्सिध्येत् ऊङिचादि व्याप्तिः अस्मात्कंतसर्वनामस्थाने इति यथा सन्त्रैवेत्
सर्वैषां सिद्धिरिति भावः ॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः
स्वरिति स्वर्गेपरलोके च अन्तरिति मध्ये प्रातरित्येष पुनरित्यप्रथमे विशेषेच सनुतरन्तर्हीने स्वरादयः पञ्चरेफान्ताः उ
च्चैरुच्चैरिति नीचैस्त्वल्पे शनैः सक्रियामान्द्ये ऋधक्सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋते वर्जने युगपदित्येक
काले आराद्दूरसमीपयोः पृथग्भिन्ने ह्यः अतीतेऽह्नि श्वोनागतेऽह्नि दिवादिवसे रात्राविति निशि सायमिति निशामुखे चि
रमिति बहुकाले मनागीषदित्यल्पे जोषं सुखे मौने च तूष्णीमिति मौने बहिरवसरमोबाह्ये समयेति समीपमध्येच।
निकषेत्यन्तिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे नक्तमिति रात्रौ नञ् निषेधे हेतौ वितिनिमित्ते इद्धेति प्राकाश्ये अद्धेति
स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्येके सामीत्यर्ध जुगुप्सितयोः वत् तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः यत्ना
सूर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः सनेदृग्ह्याने पद्वदतो निवतोयासि सनासनत्सनात् एते नित्ये उपधेति भेदे तिरसन्तर्धौ ति
र्यगर्थे परिभवेच अन्तरेति मध्ये विनार्थे च अन्तरेणेति वर्जने ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारिम ८४

वयोर्द्वयोरित्यस्य स्वोदयेन =
आस्वामनेऽङ्गः परो योफलिसंज्ञकः कृते प्रत्ययः परस्परं जातेर भावान्नमोऽप्रत्येवं चतुर्त्थ साधूत्येवेति भावः =६
मियमेमानाभावादिति भावः =
पूर्वसङ्गोत्त्व सिद्धेरिति भावः =९
अतः

इत्येके इति अग्रादि विवीतं तु कि मे त्रिरु इति विहितस्य तद्धितस्य अनेन सिद्धिः
कास्मत्ययादिति विहितात्परस्यामइत्यनेन नत्वं कृत्सिद्धात तस्य तन्त्रे फलाभाव इति ॥ ८

हूं निन्दास्तवेषु शंसने सद इत्याकस्मिका विमर्शयोः विनेति वर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति मंगले स्वधा पि
तृदाने अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषड्वौषट्श्रौषडेते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायाम्
उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः तमेतिन्द्रान्तो विहायसेति वियदर्थे दोषेति रात्रौ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे मुधेति व्य
र्थे पुरेत्युपरिते चिरातीते भविष्यदासन्ने च मिथोमिथ इत्येतौ रहःसहार्थयोः प्रायस इति बाहुल्ये मुहुरिति पुनरर्थे प्र
वाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च प्रवाहिकेति पाठान्तरम् आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्तु आर्यमिति प्रति
बन्धे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये साकं सार्धमेतौ सहार्थे नमस्त्येतौ हिरुग्वर्ज
ने धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः अथ शब्दो मंगले च आम् अङ्गीकारे किमेति प्रश्ने व्यथेति कासम्प्रत्ययादिस्यादिविहितः प्रत्ययो
पीहस्य नेत्येके पचाचकार पाचयांकारयामास प्रतामित्यतो प्रताम समानार्थे प्रतान विस्तारे मामारुः एतौ निषेधाशङ्कन
योः आकुचितगल इति नेनान्येपित्येषाः तथाहि कामं स्वाकुन्ते शकामम् इत्यनिश्चये भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्या
य्ये परमिति किंत्वर्थे सातात्वत्ते साचिति तिर्यगर्थे सत्यमिमर्धाङ्गीकारे मंत्वआशुपतोशीघ्रे सवहदर्थे अवश्यं निश्च
ये सपदि शीघ्रे बलवदित्यतिशये प्रादुरित्याविस्तरिति प्रकाशे मुनिशं नित्य दासदात् अजस्रं संततं एते सातत्ये उषेति रा
त्रौ रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूरित्येतद्भूम्याम् पुरस्तादिति पुरतः फटिति फणिति त्वरया तीक्ष्णे ।
साधुप्रशंसायाम् कुत्सिते स्वजनायाम् अदयाश्वर्थे कृतिकालिते वदत्ययोः अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः मिथुरितिद्वा
विमर्शे भाजकशीघ्रे चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरात् इत्येते चिरार्थकाः अस्तमिति विनाशे आनुषगानुपूर्व्ये
अनुषगः नुमाने अग्रस्यहीह सांप्रतिकयोः स्थाने इति युक्ते वरमिति ईषदर्थे अभित्युक्तपदे बहिः स्वपद इत्यादि वे
तिसमुच्चयादिषु वा स्वाहादिकल्पोपमयोः वार्थे पिसमुच्चये हेति प्रसिद्धौ अहेति एजायाम् एवेत्यवधारणे नवल्लकौ च
एवमितिरूपरामर्शे ननमिति निश्चयेन तर्के च पापदिति पौनःपुन्ये निमेसहार्थे च युगपदिति एककाले भूयस्तुनर
र्थे आधिक्ये च रूपस्व पदिति प्रश्ने प्रशंसायां च कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च नेहिमिशंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चये
पु च चेदिति यद्यर्थे चणं चेदर्थे एते सम्प्रवादे ननु च वन्धः कच्चिदिति हर्षप्रश्ने पदवेत्यन्नवल्लमम गर्हाश्चर्येषु ना
वकल्पयामि न मर्षगर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् नहेति प्रत्यारंभे हन्तेति हर्षे विषादे अनुकम्पायां वाक्यारंभे च ।

प्रतरमायुः प्र
तरं वर्तमः

आदिनामत्रनसेव तर हिः ॥
अम् आम्

अथ चादीन् दाहरति ॥

मनो॰
५५

माकिः माकीं नकिरिति त्रयोऽपि वर्जने माङः ङकारोऽस्वरादिषु ङको इत्यपाठस्तु निपातनार्थः तेना स्युहन्नन्तं सिध्यतीति प्राञ्चः।
तच्चिन्त्यम् किट्ठत्वेनापीष्टसिद्धेः यदप्याहुः सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति तदपि चिन्त्यम् स\
त्त्ववाचकमात्रस्याव्ययत्वापत्तेः तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम् यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु।
साकल्ये यावत्कार्यं तावत्कृतम् अवधौ यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् अवधारणे यावदमत्रं ब्रा
ह्मणानामन्त्रयस्व तैविशेषविकल्पयोः हैविन्तके नैरविप्राठान्तरम् रैदानेऽप्यनादरेऽत्र रैकरोति दत्तानामर्थः त्वं रै
किं करिष्यसि श्रौषट् वौषट् वषट् एतौ हविर्दाने स्वाहा देवतामोदाने स्वधे पितृभ्यः श्रौषडादीनां मन्त्रे काचामभ्यय
त्रयाणां स्वरभेदार्थः नमि तिलकारे प्रहुतेकुम्भङ्कृत व नयाहीति तिरस्कारे खल्विति निषेधे वा क्वालङ्कारे निश्च
ये च किलेति वार्तायामली केच अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारेषु ग्रयेषु अथ स्वरादिरपि तेन\
मङ्गलवाचकस्यास्यत्वार्थत्वेषाम्भ्यतत्वं सिध्यति तथा वश्रीहर्षः उदस्य कुम्भीरथशातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदि
कोदरे यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गैः स्नपयांबभूवतामिति अत्र हि अथस्नपयांबभूवतुरित्यस्य मङ्गलस्नपन
चकारेत्यर्थः निपातस्तु स्वरूपे तोवमङ्गलेऽसत्त्वे ध्वनिवत् स्तुत्स्वरभेदार्थः पाठः सोऽत्यन्तीलेपादपूरणे च अादहेस्म एक
न्नहि साकल्ये न्येषु अवदत्तमिति इहम्यतूपसर्गत्वादच उपसर्गात इति भवति अहिमितिसद्वन्नप्रतिरूपकम् एतेन गो
पैकैनविनीलो वामितिव्याख्यातम् पुत्रामिन्वर्थे हिवामिन्वप्यायम् अत्तीतितिड् प्रतिरूपकम् एवमस्तीमहमर्थे त्वाम
स्मिवचि अाहेत्वा वाचेत्यर्थे अासेतिवभवेत्यर्थे इत्यादि अरतिसंबोधने थिदेपे निषेधे च आरति वाक्यस्मरणयोः इसंबो
धनजुगुप्साविस्मयेषु ईशरूप पेजेडो संबोधने पशुसम्यगर्थे पशुमन्यमानाः अकंशोकम् यथा कथाचेत्यनादरे पा
हृष्याङ्गानेहेरेसोः अयेप तेसंबोधने हेतिहिंसा प्रातितोमायापादपूरणेषु विपुनानार्थे एकपदेरत्यसारिन्यर्थे पुरुषका
याम् अन्तरति तोयापीत्यर्थे आकृतिगणरति तद्यथा यत्रादितिहेतो आहो स्विदिकल्पे सीम सर्वतोभावे कं पादपूरणे।
सकृत्प्रतिषेधे अन्नकं वितर्के शंवहन्नन्तः करणोऽपि मिथुत्वौ वाचपादपूरणे वार्थे च दिष्ट्यानन्दे चट्टुचाटु प्रियेवादे\
कुमितिभर्त्सने रेवेतिसाहश्ये अहानेरतीदानीमित्यर्थे इत्यादि अत्र इमवधेयम् स्वरादिचादयो ह्याकृतिगणत्वा विशेषेपि\
येषां निपातत्वे स्वरादिष्वचादिषु अन्येस्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः यथा नमा हेस्वरादिषु रेवोऽन्ततने रुतेमन्त्रो

अवदत्तं चेत्यादिभाष्ये न कालकर्तोन्नपुत्रभूतो पसर्गत्वबाधो बोध्य इति भावः ८

प्रतिज्ञा^

५५

एकस्यां कृत्य एव प्रवृत्ति
प्रेरणत्वात् न कृत्यानि भवति
दृश्यादिः = ७

सदपि वत्त्वादीनां कारणात्
पद्यान्तरनिकाशिकायाम् = २

= व्यवः स्वरेवस्वरिता विनिकि इत्यत्र ग्रात्स्वरितत्वान
देवानक्षः निरः पूहलिटदमितेनमात्रो मनानिरसा नोदात्तत्वात् अ
आद्युदात्तापवादत्वा
भावादिति भावः = २

दात्तप्रयोगात् यत्र तथा हस्वस्वरादित्वात् कानिपातनस्वरमाप्राप्तं आन्नोदात्तत्व निपातनमात्रित्य समासस्य स्त्वरूपसा
न स्वरादेरनिपातनत्वात् अन्तोदात्तनिपातनं चेत्यस्य ध्यानं यदपिकाशिकायामुक्तं स्वरूपाने सम्प्रधकारिता हयानस्य
मित्यादयोन्तोदात्तास्यति पदसमानाननिरसप्रवमाद्यरत्नाद्युदात्तास्य निनत्सर्वप्रामादिकत्वमपि संवादान्निमित्तत्वाच्चेति
शङ्कोक्तमेव प्रपञ्चितम् । तदिति एषां सर्वविभक्तिः सर्वेति वचनत्रयात्मिके सर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवोपपद्यत इत्य
तिभावः तद्धितः किम् एकः होत्रयः अ सर्वेत्यादिकिम् जोऽगवः कुन्मेजन्तः जीवसेरति तमर्थेत्से सेनितिप्रसेत्प्रत्य
यः पिबध्यैरति तेनैवशाय्यैप्रत्ययः पाडेतिपिवादेशः यत्राङ्कः कृते रित्यविलिनद्वमसात् अप्राप्त कृतोभावे इतिसिद्धो
क्तान् अन्तवहत्वमोपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं तेनेदं न आधये विकीर्षवे लत्वणप्रतिपदोक्तसविधान परिभाषाभ्या वि
हेतयोरनित्यत्वज्ञापनायेदम् कानोस्तकस्वनः इदेतोरिति उत्सर्वादिगणेभ्यावलत्वणोद्धेण कृत्त्वदिर्घेरिद्भूतमिति
निभक्तोत्तव विसर्पदति इषिदयोः कृतं न आद्यग्रहणमिति तथाच वार्त्तिकम् अव्ययादौपोलक्षवचनानर्थक्यम्
लिङ्गाभावादिति सत्रपोक्तिसंभवस्तत्रियापितिसवेस्त्रीसमानाधिकरण्यादिति पदंगृहीत्वा बोध्यः सच नष्ट्यितः ।
भूतैमित्येकत्वात्तलीत्यादावतिव्याप्तेः अलिंगत्वेआपवेऽणाद्यागनष्क्रतिविरोधमापूर्ववात् सहशामिति लिङ्गकारके
ति विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरावितिभावः यथावाचेति परिगणनमिदमित्येके अन्यत्वदाहरणमात्रमित्या
हुः वगाहइति आदिरेवाकारोलप्यतेनान्त्यः अपिना साहचर्यात् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ एवदेति अप्रसुविलदि
त्येकिणिविधिः कृत पञ्चाजीति नचात्र नत्त्वविधिविरहादेवश नेति वाच्यम् अमह सर्वग्रहणनानुपसर्जनाधि
कारेणाचत्वीप्रत्ययेषुनत्त्वविधिज्ञापनात् ममिकेति इषिकृषोः किकन्निमाधिकारेऽन्वेदीर्घ इत्यतिकिकनिरकारस्य
प्रोमषिकराट् यस्तुम् यस्ते येरतिदीर्घोपधा संज्ञायां कुनिम्नषकप्राहामाथ वेनोक्तस्वतोप्यवरात् प्रमयस्यादि ।
तीत्यपितिति विशेषः यत्तकुत्रन्तोसावऽजादिगणपाठेनप्रयुक्तं तस्य जातित्वाणंड्याधनार्थत्वात् संज्ञायाश्चाः
जातित्वादित्याङ्क्तञ्चिन्त्यम् याज्ञीत्यादिव संज्ञात्वेपिजातित्वानेपायात् भस्त्रफलेति भस्त्रेवफला नियस्याइ
तिविग्रहः आपोरिति एतच्चफलनिषद्मन्नाविनिधानेमाधवग्रन्थेस्थितम् आषोत्वप्राचेणदीर्घ एवपठ्यते प्र
त्यक्षेति पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तं तेन सत्प्राक्काण्डेतिपाठो नादर्त्तव्यः आङ्घ्राचे

कुनादिविधौ संज्ञापदेनरहितेवग्टह्यते न तत्र शङ्कप्रहाह्निनिमित्रकत्वरूपं
संज्ञात्वं गृह्यते यतएव व्रः संज्ञायामित्यादिनावाहाद्दिति सिद्धिरितिदिक् = २

अतमिति अतवाहः
पौनःपुन्यविर्निर्मानपुन
कत्वमवर्जनत्वमतत
लापरत्यात्तरूपत्वादु
सः शाशात्प्रसविधा
नोक्तत्वापि लत्वलत
लापदेनित्यायेनपनई
मुसतिभावः = ११

तेनत्वमयेनतय
मितिभावः = ४ कृति
इत्यनुवृत्तेरितिस्पविभा
षाग्रहणेन इति कृतिप्रत्यये
इति निपातनादिनरत
मात्रप्रापकमिति भावः = ७

तमस्तिदकुरुचरादि
कुण्डीवादित्वात् लिङ्क्त
पदचन्त्वबोधे व्यापे
त्रापितेवदविधिरिति
भावः = ७

अनस्त्रयाह सर्वत्रनाः महत्सर्वेतिपरमिति भावः भाष्यवार्त्तिककारैनशूद्रजातिग्रहणेन शूद्राजातित्वाद्योगः शूद्रयोगे तु शूद्रार्थ समवेतस्त्रीत्वस्यसत्त्वादेस्य वदापःप्राप्तिरियमस्त्वेवेति
पाणिनि सन्नेवस्त्री त्वेपि महाशूद्राहृदेवदोष्या ... महत्सर्वे ... विधि ... प्रयोग ... यथाभाष्ये ... विषये ... त्रियविवेषः तद्विधायिवैशब्ध
... अजातिरित्यस्याभावेप्यर्वजातिमात्र ... सत्वविदशायामपि ... इतिनियमार्थमस्य वर्णनस्य विस्तरः = ६
... तिप्रयोग ...

मनोरमा
८६

प्राप्ते ... जातिकस्याय ... भावः ... पाठे ... जातिक ... अनुक्त ... प्राप्त ... इत्यर्थः = ५

तिस्त्रद्‌शाहाह्रापशुमादयतिजातिश्चेत महत्सर्वेसन्नजातिश्चेदिति ङीष्प्रसंबध्यते पुंयोगेत्विति पुंयोगस्य द्वाभ्या।
त्वरूपपवेतिननियमः किंतु जन्यजनकभावोपि तेनवैश्यपश्चोस्तु राजन्या न्यादिष्वोग्रोस्तनोस्तनाविति सिद्धम्।
महाशूद्रीति आभीरीत्वमहाशूद्रीजातिपुंयोगयोः समभवमरः अब्रेदमवधेयम् अजादिगणे शूद्रे त्वपाग्रम्जा
तिरिनिवार्यम् मुख्येकार्यसंप्रत्ययात्जातिलक्षणोङीषेवाधिष्यते पुंयोगादिगौणीवृत्तिः अमहदित्याद्यपिमर्थम्
महाशूद्रशब्दोहिविशिष्टपवजात्यन्तरेवर्ततेतत्रावयवस्यानर्थकतयाशूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावाद्याप्प्र
संगएवनास्ति यात्वमहतीशूद्रात्वमहाशूद्रेतीष्यतएव कुञ्चेत्यादि त्रयोमीहत्वनारत्येके कुञ्चानालभेत इति
हक्कऋभौरत्यादिप्रयोगयुदाहृत्यमूल्यम्यभिभाष्येस्वीकृताः पुंयोगेपीति यदाजोयादयःप्रथमजातादेवर्त्त
न्तेनदाटव्यादेवटापूसिद्धः यदात्वेषत्यस्त्रीत्यादिविवक्षा तदापुंयोगलक्षणोङीषप्राप्तःसोनेनवाध्यतइति।
स्वचयितमपिशाहः स्रत्वायनः ननः किम् श्रुतिमल्ली अमलेति औषधजातिरियम् उगितश्चभवतीति सर्वा
दिभवतश्वस्तदिसवितः भातेर्डवतुरिति भवत्यादिर्भिर्त्वा प्राप्तात्तङीपिपशब्दपनोरितिनिलोपात्मम् वनोरचमत्वात
मिति सुयजोर्ङ्वनिप अतिधीवरीति ध्मातेःकनिप शर्वरीति सृधातोर्वनिप गणेकनेदृशाज्ञात्परत्वेपिहृशब्दा
द्विरित्वाभावाङ्गीबयोर्निषेधेन भवावेति न्यासकारस्तुआपिकोयंनिषेधः तेनभवावरीत्याह नवेतद्गाष्या
दौदृष्टम्पदेडाविति तथाचद्विवचनेवहुधीवर्योबहुधीवानौबहुधीवरेतिरूपत्रयंभवतीतिभावः दाबुचि।
सर्वेनाप्राप्तस्यङीपोयवादः अप्रसिद्धत्वादिति कार्यकालपक्षेणेदम् यद्वित्वयथोद्देशंपदइतिपरिभाषेदेवोपदेश
कालेस्त्याच्चेतिब्याख्यानंतदाऽसिद्धत्वोपवर्णनेनोपयुज्यतइत्याहुः वस्तुतस्तुयथोद्देशपक्षेऽपिसिद्धत्वमस्त्य
युक्तमेवपुकदेशविकृतस्योपसंख्यानंनहिस्यानिवत्सूत्रेपठ्यतेऽत्राऽदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेसर्वपदादेशा र(
ल्वाश्रिताश्चमानिकोप्यादेशःस्थानिवदितिवाञाख्यायतेउभयथाप्यलविधौनतस्यप्रवृत्तिः पतञ्जाकरेस्पष्टम्।
बहुयज्वानाविति नसंयोगादितिनिषेधात्रायमुपधालोपीतिनाऽनउपधालोपिनइतिनप्रवर्त्तते जाबुभाभ्याम्
ननुनिषेधज्ञापोर्वचनसामर्थ्यान्नायंयःसिद्धः सत्यम् अन्यतरस्यामितियोगोविभज्यते तत्रमनइतिनिवृत्तम्।
अनोबहुब्रीहेर्डीप्रवास्यात्ङीपोसहविकल्पत्वाभाष्यमिदम् अनउपधालोपिनइतिसूत्रेतुनियमार्थम् अनोये

टाच्त्लो ... नाम ... तथा पंथ
पुंयोगोत्वभिनमिवा
नेनेदम् सहशब्दात
लिकतमत्राप्रसिद्धम्
गौण्यापूर्व्येत्यत्र प्रवृत्तुदे
कार्यविष्वयःइतिसिद्धा
न्तजातेरिष्यास्वामकम् ४

इत्याद्युदाहृत्यपभ्ययमालि
कमतनभाष्यासंगतेः =

मनोरमानामूलम्‌ =

शाब्द्कृतायापबहुलत्व
यात्वन्येत्वादेनलोपश्चक
देवाविकृतस्यादेन ...
गमात = ७

अवनादिविबीजन्तस्य
दिनात्कर्मणि तद्
व्युविधीनांनालविधि
त्वमिति =
८६

वनोनस्यावानि वार्त्तिके
विहितविषये प्रसक्ते दक्षे
चफलमितिभावः = ५

उपदेशइति चदतोवा
र्त्तिककारस्य =

पदरिभाषेनेत्तारेर
स्वानात्र =

अन्त्रेभ्यइतिविहितेनन = १ पाठभाष्यानप्रकारदृश्येत ४
एवंचात्रस्यायहणं किमर्थमितिभावः = २

सोऽविकल्पः स उपधालोपिनः पूर्वेति तथा च सर्वं यत्वादावनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम् बहुराजीत्यादौ तु सत्त्वे

अन्नेष्वेव ङीप् तेन बहुधीवरीं सिध्यति अन्नेभ्य इति ङीप मन्नत्वात् तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्नस्य

न ङीपि कृते न सिध्येत् ननु वनो र चेति सूत्र एव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किं चैवमपि ङीपि निमि

त्तेऽपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् बहुव्रीहौ वेति तन्न सूत्रमतम् भाष्ये तत्सूत्रभङ्गेन समाहितम् तथा अनो

बहुव्रीहेरित्यस्मान्नस्य अनुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादिप्रदेशान्तरास्थसूत्रे अन्तरस्याग्रहणं

चेमास्त्विति अन उपधा बहुव्रीहेरुपसोऽङीबिपमनो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीब्ग्रानुवर्तते तस्याश

येनाह अचतुरादित्याहि नियमार्थमिदमित्युक्तम् नचैवं द्वैविध्यैर्ववविकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वा

च्यम् असतिहि तस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य कादित्यकार उच्चारणार्थः क

ञ्नमात्रं विशिष्ट विवक्षायामिके विनस्मादित्यार्शुयेनाह ककारादिति वर्णनिर्देशे हिकारप्रत्ययो विहितः क

चित्सगुदाया त्वयोगस्तु उभे स्तरां वा बहुकार इत्यादि निर्देश उपपन्नतीत्यर्थ इतिभावः आपि परइति पतञ्जाकारस्यावि

शेषणं तत्सामर्थ्यात्ककारादाकारा भ्यामवायेऽपि भवति न त्वरथकेऽत्यादौ त्रिचत्वरीदिमवाये अत एव सविकारो

वाद्याकारस्य न भवति तेदेतङ्कन्मकारे स्यकारः स्यादापि परइति ककारविशेषणेन त्वविवक्षिते आप्परात्ककारस्य

देयान्तरमवसूत्र यत्प्राञ्चः आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ विकादिश स्यस्यानिवङ्गावाद्कारेण व्यवधाने पि

वचनसामर्थ्याद्व विधास्यतीति तन्न रथ्यकड़ादावतिप्रसंगात् नच निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः अनेनवादे परिभाषाया अ

नुपस्थिते रन्त्यमानस्य विशेषणेति विहितदर्थः अत्र चोदीचामातर इति सूत्रेऽस्यानेग्रहणं लिङ्गम् फलं त्वहदसेनाया

इत्यत्र परिभाषानुपस्थाना दुत्तीत्यादिसिद्धिः यदप्याहुः आपीति विधीयमानस्येत्तो विशेषणमिति तस्य त्वीयः आपीत्यस्य

अविशेषणत्वे नाम्नामेवे वैयर्थ्यकङ्डापित्रकास्येत्यत्रातिप्रसंगात् शकेति पचाद्यच स्य ग्रहणं विसर्गार्थम् कका

रमात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तस्य लाभात् सर्वस्य किं सर्विकेत्यादौ रावेकादेशबाधित्वाकान्तरसाम्भवात् तस्मादि

सूत्रस्येतिपरिभाषणात् यत्त्ववार्तातराङ्क्षितिपरिभाषयैकादेशो बाध्येते साङ्कः तन्न अपवादे परत्वस्यैवोक्तपरि

भाषायाम् अपि निष्फलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययेकेरति सप्तमीनिर्देशादपवादोऽपि तेः सर्वग्रहणं च सामजम् अत इतिपरः किम्

दक्षिणादाच्

कृदाधारार्विकल्पिभ्यः कः धाकाराकाः मामिकेति केवलमामकेत्यादिनासंज्ञात्वेन्नसोरेवेतिनियमाच्चऊीश् त्यक्तापोरिति
उदीचामातइतिविकल्पस्यापवादः दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्यामहृदे दक्षिणा आजन्तः दक्षिणाभवेतिविग्रहः यत्तुदक्षि
णस्यां दिशि भवेति प्राचां लिङ्गदीनं तन्न स्त्र्यभिधानवयसादर्चयादाजन्तस्येव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रेइति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्तु समासे एव पुंवदितितन्नेति वक्ष्यते त्यकि किमिति चेत्यादिहेदौ टाप् ततो ज्ञातादार्थेकः के
णइतिह्रस्वः टाप् इदंत्यकेति अत्र्ययादसुप् तयासयोः अत्रन्यासकारः यात्रत्यस्य उदीचामातः स्थानेइति विकल्पप्राप्ते निषे
धोयमिति तन्न आतः स्थानेइत्यंशस्येहाभावात यासेति यत्तदो रूपलक्षणमित्याशयेनाह यत्तदोरिति स्वरूपस्याविवक्षा
याः फलमुदाहरति यकामिति यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येववक्तुमुचितम् उपत्यकेति उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारू
ढयोः क्षिपकादीनां च नेत्यनुवर्त्यते क्षिपकेति क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततो ज्ञातादौ कः चरभेदने पचाद्यच् ततः कः
तारकेति तरतेर्ण्वुल् ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनिकाच वर्णिका भागुरिविशेषः तन्त्रोविकारस्तत्त्वम् ओरञ् अन्यत्र वर्णिकेति
ग्रन्थविशेषस्य व्याख्यात्रीवर्णयित्री च वर्णयतीति वर्णिका शकटौ इत्वं वा अन्यत्रानित्यमेव पितृस्याद्देवतास्यापितृदेवताः तदर्थं
कर्मपितृदेवत्यं देवतान्तात्तादर्थ्ये इति यत् अष्टाविंशत्यां ड्डणा यस्यां साष्टका श्वश्रूभ्यां तु कन् अष्टिकास्येति अष्टौपरिमाणमस्याः
संख्यायाअतिशदन्तायाः कन् अर्थानतेस्त्रीत्वमाकारस्यारोप्य यक्षबीयार इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तेनस्त्रीप्रत्ययोलभ्यतइत्याह स्त्री
प्रत्ययाकारस्येति सांकाशिपकेति संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छणादिसूत्रेण संकाशादिभ्योण्यः ततोभवार्थेधन्वयोपा
धाद्वुञ् अकादेशः सचसांकाश्यमवां स्त्रियमाहेतितदकारस्यापीत्वविकल्पे ततस्माहात्तरसूत्रम् ननुयथायमकारोनाकारः
स्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोनेतिवद्भ्वविकल्पमेतत् अत्राहुः सतियानस्येतस्मिन्स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात्स्त्रीवाचकस्य आ
कारः स्त्रीप्रत्ययएवेतिलभ्यते असतितु तस्मिं स्त्रीवाचकस्ययोः कारस्येतावल्लभ्यते ततः सांकाशिपकेत्यत्रापिप्रसज्येतेति अत्रे
दं वक्तव्यम् यकपूर्वीयाः स्थानेइति स्थानेशब्देनागरकेकस्थमवयवषष्ठीतं गम्यते नचवुञः स्थानेयमितिवाच्यम् अकेतिसमुदा
यस्यतत्स्थानेष्यकारस्यावयवस्यांतथात्वात वुञोयकस्यैवत्वाभावाच्च नहितस्यामवस्थायां यस्येतिलोपोलभ्यते किंच प्रतिप
दोक्तस्यस्त्रीप्रत्ययस्यलाभेभवार्थेविहितस्यवुञादेः प्रसङ्गएववास्तितस्मादुत्तरमितिस्पष्टार्थमेव अष्टिकेति कौमारात्त भस्त्रादि
त्वात् अस्यशाहम पिपठन्तोऽस्यापीत्वविकल्पमिच्छन्ति अभंयातीतिअभंयाः विच् ततः कः केणः अभमितिमान्तो निपातः स्वञ्छन्

तत्राष्याद्दर्शना
दप्युक्तम् =

नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादन्तेभ्यः क्विपो नभिधानादिज्युक्तः तत्रहित्वा
त्वाविति पदे आदन्त लदन्तोविज्ञक्तोनतुक्विप्रराङ्कः केयस्तुअभंयातिक्विपमाहु =

म-रमा — left margin notes:
दिक्वाचकस्याप्यवाधेनमोहः केचेन सोहव यस्य गमानाभावः संग्रहीतः =
अकचस्सावादि निभावः
स्थानेयदाभावेष्वस्य सं त्वात्स्थानसंवन्धस्येवला भइत्यपितोध्यम् =
स्त्रियास्त्रिया धिकृत्य विहितस्येत्यर्थः =

Right margin notes:
दिग्वाचकस्यापिग्रहणेः =
दक्षिणपश्चात्पु रसस्यकः =
वर्णयत्यावृत्तादयती तिव्युत्पत्तेः =
येनतुञोयकम्पूर्व त्वस्यातः =

=१८ नचास्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्त्रियोगगृह्यमाणं प्रातिपदिकादिस्त्रर्थेन ताप्रदोषः अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधेः स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणता यावच्छन्नापत्तेनादोषात् अनु एव धीवानमतिक्रान्ता ...
धीवरीमिति प्राधान्येन तद्विशेषणता यावाच्छन्नत्वाच्च अनुपसर्जनादिति तन्नगृह्यमाणस्य वृत्तिविशेषणमतर एवकोऽपि कारस्य सिद्धिः ...
तान्तनोऽसीति कुमारीने कार्यसूत्रस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्य स्त्रीत्वस्य ... विधिनैतीहा कि तिविशेषस्य ...
ननु वेनमानुम समुदाये तेनैकार्थीभावे वय वेनापि तस्यैव सत्त्वात् नवसमुदायात्स्त्रीत्वमपि ग्रहणोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमाभावे
नक दाचित्कारीरा ... पाणिनेवाधीति वाच्यम् एतदधिकारस्यामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यबोधनेन तस्य नस्येत
रोषादिति तदाशयः विस्तरस्त्वन्यत्र बोध्यम् =१४

यद्यप्यस्मात् विशेषणमित्यादिना भवत्
दाहरणमित्यत्रैन ग्रन्थेन =

स्त्रियामिति तस्मात् तस्य चेन्नानुपसर्जनाधिकारेऽत्र न भवति उपसर्जनस्याल
एव स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणत्वात्

अतः

यो यस्याः सुतया ततः कः भस्त्रैषा तरन्नेति ग्राह्यत्वादिति भावः एवं चेति उक्तं च हरदत्तेन अत्रातः स्थानत्वेन तस्य हृस्व

विशेषणम् संभवव्यभिचाराभ्यां हि तत्रेत्तः काककचोः सतोः द्वयोः संभवो नास्ति नाप्यत्र व्यभिचारतः सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेनला

यं विधिर्भवेदिति इह स्वशब्दस्य यस्यानन्तरमनन्तरतिशेषाबोध्यः एतच्चेह मूलेऽपि ध्वनितम् एवं च हरदत्तेनोक्तमिति हि तं चरन्तु नेयं

नेदमिति स्विकायामिति निश्चोहर्षश्लोके भस्त्रैषेति वैकल्पिकमित्वमिति ध्यावत्ताण उपेत्याशतिभावः अजामिति अ

जातिधनेषु तस्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः यत्तत्पतिधनयोः स्वकालिके ति सपद यमाकुरेस्थिनमिम्पाडु स्त्विन्यम् नाहय्य ।

स्वाकरस्याप्रसिद्धेः लिङ्गानुशासनविरोधाच्च यत्तु स्वकालिकेति काशिकायामुक्तं हृतं तत्संज्ञाविषयं केनचित्त्वतातिधनविषयक

म यदपि स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति परिभाषुः तदपि चिन्त्यम् उक्तरीत्या कप्रत्ययान्तादापो भवेदिति

प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गत्वयाऽन्तः स्यान्नेत्यंश स्पष्टरूपपाठत्वात् प्रत्युदाहरणमुक्तोदाहरणान्याह निर्भस्त्रिकेत्यादि निष्क्रान्ताभ

स्त्राया निर्भस्त्रा उपसर्जनहृस्वः टाप् ततो ताताद्येकः कृतमेवेति स्वयं चेति कृतनिर्देशोवित्त्रितविषयोन तु तयास्याप्याश्रितेति

बहुपलक्षणमिति भावः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते तेनेह न सुपुत्रोजोयस्याः सुषाजिका ज्ञानानीतिर्नः प्रि

याज्ञोयस्याः प्रियज्ञकेति अभाषित विहितविशेषणत्वया ... फलमाह बहुव्रीहिरिति नियमिति अस्य विकल्पस्याप्र

वृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्गेण एव प्रवर्तनेऽर्थः परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादिति भावः बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं ते

नातिखट्विकानिःखट्विके स्यासावपि नियमेव ... इकेकपीति अयोन्यूनरस्याभिति तिद्धस्वपदे तिभावः अभिव्याप्येति अन

ववद्यवाशालेव ... उपसर्जनत्वान्नेति प्राञ्चः इदं इह ... सूत्रेऽप्यस्मिन् ... ओसीति अतेभवा उसादिभ्यो

न नचशार्ङ्गरवाद्यञतिङीनासिद्धमिदमिति वाच्यम् तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः अन्यथा श्येयोगेपि स्यात् एतेनेहान्यग्रहणं स्पष्टार्थ

मिति प्राचोक्तम्यः प्रत्युक्तः इहानेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनं अणयोकारस्तदन्तादिग्या त्वानान्नेह अपिशालमधीते आपिशलादि

ब्राह्मणीति अत्र हि प्रोक्तार्थेऽणुपसर्जनम् अध्येत्रणस्तु लुकः वत्ताप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणम् तथा वेव भवति नाहीलिकेति ।

अयं भावः पीलं बद्धाद्विभ्योणः इति योगस्तस्मिन्नयाणकोऽर्थभवति कार्मस्ताङ्गीत्यपरतितापकात् अत्रेनदि अग्निति अणि

विहितं प्रकृतिभावं वाधित्वादिलोपो निपात्यते जौरीति चुरापीतमस्याः हलन्तादिलस्य उपधाभूतस्येति ननु यस्येचेति यकारो

कारलोपे कृतेयकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणेनेत्यत आह नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलोपेतद्विधानात् येवम् य

ति=५ ति=२

स्त्रोदनाना काल निसंनि
धानीयत्वो स्त्रियां धनेउनि
कोपात् =

ज्ञाति धनयोरपित्रूपद्वयं
समादधुः =७ स्वकालिकेति

नस्त्राशाहृसारूचर्यैलांय्या
त्यानेनवंश्यतानुप्रधीकस्ये
वैपाशाहृस्यप्ररूणमतपवेणा
देनस्त्रैवउदाहरणमितिभावो
पर्थेत्येवोऽमनाथापतहींत्व
वदिति भावः

अनेनैवसिद्धेनत्राजूपरु
णांतु उत्सस्यापत्यस्त्रीसत्र
जातिलक्षणङीषवाधनार्थ
मिति बोध्यम् =

अकच मुक्त्वा वैकल्पिके
त्वथावत्ताण: =

संज्ञा यामपि संज्ञापरत्वा
श्रुत्वत्वनिषेधेनभाषितपुंस्के
त्वनेधनादभाषितपुंस्काद्येम
नेनत सिद्धिरितिभावः =

बहुव्रीहे ह्यापितः स्वार्थि
कः कः केलाइनिष्कस्य:

समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वे
पितदवयव खट्वाशब्दस्याऽन
त्वेन ततः परत्वास्य रविशेषणो
पेषः स्यादेवेति भावः =१२

इयाने नवयोगादाख्या
यामित्यनेनङीष् =६

हृस्वपदेरति बहुजसत्त्वद्वाजसित्यवस्थायां कपिस्तु पित्त्वकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य स्वतन्त्रत्वात्समाससंज्ञायां समासान्तादिति शास्त्रबलात्तत्वन्त्रस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तात्समासत्वप्रातिपदिका
भावान्नोत्त्रियोरिति हृस्वत्वाभावे केलारति हृस्वत्वे च न कपीति निविद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति हृस्वे कपः प्रागवर्तिनः स्वेद्वा शब्दस्यापोऽभाषितपुंस्कादिति ते न नस्यानिकाकारस्यायंविकल्पः हृस्वाभावे तु बहुखट्वा
केतीतिभावः =८

हाभ्यां धान्यां भ्यां क्रीता दिश तेनादावुपस्थिते ति त्रिविधश्चरितार्थः द्विशतेनाद्वैशिकेनोक्तः=१

न तत्त्वं चः द्विविति भावः नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तल्लिङ्गं एतत्सूत्रस्थैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनासाः परिभाषायाः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे उपस्थितेः=२

अपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय=३

लोपे कार्ये ऽन्तोपस्थाभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनपत्येति यद्यपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तथाप्यपत्याधिकारविहितप्रत्ययस्य अपत्यग्रहणं गार्ग्यादिषु यञ्ञे तु नुन्तदेवा यञ् तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् अत एव भाष्यकृता कृत्स्न एवो अयञ्ञश्चेति गार्ग्यादिभ्यो
अयञिति च अकारः प्रश्लिष्टः यस्मादिभ्यो गोत्रेऽयञञोश्चेति सूत्रेऽपीवम् प्रोक्तोऽयम् तद्धितः तद्धितग्रहणं अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् नतु
तेनाविनापि सिद्धिः करणसामर्थ्याभेदवसीयभविष्यति एवं तद्धितद्विलुग्रहणमिति तत्त्वादपि तच्चिरस्कृत्य तिष्ठायति यञ्ञेते समसीति वे
णावित्तपसिद्धो यस्थेति लोपस्यानार्थकत्वात् तेनासिद्धेरूपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति आयनेय्फ्लादिषु कारञ्चारा
णार्थः आयनीनोऽनेकारस्याने लुंकिनो विकरणसामर्थ्यात् कौरव्य कथं तर्हि यश्चसो रूपमाद्वकितवेत्ताबनिकः समघस्तिभद्रिः।
अत्राहुः कौरव्यसाहचर्याद्यन्तयत्ययान्तस्यैवमाद्वकस्येहग्रहणम् इत्तुमद्वकस्येयभार्येति तस्येदमित्यण् कुमारीति प्रथमव
योवाचोपयाह्णः तत्त्वन्तत्रप्रक्रमः इहकुमारीति लुगोणः प्रयोगः अनीकेति त्रयाणामनीकानां समाहारः अत्राजादेरकृति
गणत्वाद्दाविति अनीकाधिकरणे मीमांसकाः पचास्येति नत्वत्र द्विगोरिति ङी आश्रेत् वगन्तत्वान्नस्यादेवेति चेन्न एकोयोऽकारस्य
निरुपाख्यानात् दिविलेति सवर्णा विश्लेषस्यतेरत्रमरः आविनोदश्चाभाराः स्युः द्विकं बल्येति द्वाभ्यांकम्बल्याभ्यां क्रीता कंबल्य
मूर्णापलशतं कं बलाद्ध्रसंज्ञायामितियत् क्रीतार्थस्यवर्जनो लुक् द्वाढकीति द्वावाढकोपचमीति आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतर
स्यां द्विगोष्ठंश्चेति ख कञ्चात्मकं प्राग [illegible] तीय ष्ठन्तस्य लुक् एतेन द्वाचितावाख्याता काण्डान्तात् षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डः
म् यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः तथापन्न ग्रहणे सति हेत्वेरस्येत क्षेत्रत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु तदन्तस्य तत्त्वेऽद्वि
पि स्यात् द्वाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डीवडवेति इह तु नस्यात् द्विकाण्डं तेत्रभक्तिरिति अतोऽन्तग्रहणम् मात्रच
इति यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचोऽस्त्रामिति तन्न प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमाने मतौ मम इति सिद्धान्तात् द्विकाण्डी रज्जुरिति नत्विह परिमा
णान्निरादि तिस्रः विद्यावि धेषः स्यात्काण्डशब्दस्यायामपरत्वात् परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्चैव नमीयते तद्धि
परिमाणमाहकारूढवादिन तथा कथं चित्परिच्छेदकमात्रम् यदाहुः ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्या
त्संख्या बाह्या तु सर्वतः इति अतएव द्विहस्ताभित्तिरित्यत्र ङीन्न अत्राहुः नियमार्थमिदं तेन एव निषेधो यथा स्यादिति अतो द्विकाण्डी र
ज्जुरित्यत्र ङीवेव सूत्रस्य फलमिति पुरुषात्प्रमाणे यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि दोष्णो प्रमाणमस्याद्वितीयाद्वा प्रमाणो वा
लदव प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् हेतौ तु नंस्वभावादेव तथात्वसूत्रस्य पञ्चारत्निः पुरुषः इति द्विपुरुषीति अत्रन्यासका

षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थ काण्डशब्दस्तु तिर्यग्ज्ञानमिति तस्यो
र्ध्वमानत्वमिति भावः=६

आतिपदिक लोपी तिभावः=४

असंज्ञानविरोधयाप सङ्कृते तत्त्वर्थः=

अल्पवयस्कहायामपि प्रयोगाद्वितिभावः=८

पुंसाऽसंयोग रूपसा हश्यादिति भावः=५

नेन हु कञ्चादे स सिद्धिः=

अपरिमाणत्वेन योऽपि द्वितयमित्यर्थमन्त्रं न स्य चेद्विसत्कं बल्ययोरेवेति त नास्त्रा गोणिद्विपदी द्विनि ष्कीत्यादि सिद्धिः=

अवयवात्वाकार्यावयवे तत्त्वे येन विधि रित्यत्र तन्स्व कालेऽञ्ञ तदन्तेने तंसंबन्धो ज्ञाते पश्चात्तदन्तविधान प्रिय इत्यापरेमानाभाव इति भावः=६

तिर्यङ्मानम्=

परिच्छेदके=
८६

तस्यायं भावः आयामो दैर्घ्यं तत् हि द्विविधं तिर्यगूर्ध्वं च उन्मानं च तत्र लाटादावारोप्यं येन मीयते तदिदं द्विविधं निगमनाविरल्पा दिति = १

तिर्यक्मानत्वेन प्रसिद्धो ऽस्यार्थः प्रमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेद कत्वेपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोपि परिच्छेदकत्वात्त्वेन प्रसिद्धिरस्ति ना = २

तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात् तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणत्वं तत्र तस्तोऽस्त्वेन ऊर्ध्वमानस्य ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमित्युक्तेरिति भावः द्विगोर्नित्यं द्वयसचो द्विगोर्नित्यं द्विगोर्लुगित्यंशे पि प्रमाणे लःस्यानुवर्तितत्वेनि ना स्यार्थम् = १

र: प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगित्यत्र तत्र पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इत्यप्राप्ते वार्त्तिक स्यावतारः प्रवृत्तेः ये हस्तिमात्रादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तेष्वेव लुग्वचनेन तु पुरुषशब्दे इति अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् तस्माद् द्वे द्विपुरुषहस्तिभ्यामण् चेति सूत्रे पुरुषग्रहणं व्यर्थम् न चैवं द्वयसज्वा चापि नास्माकमिति वाच्यम् ऊर्ध्वमाने मतौ मम इति वचनात् एवं पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति हस्तिग्रन्थस्तु प दायहरदत्तेनोक्तं तस्माद् दशपक्ववाक्लुग्विधीयते तरति तदपि चिन्त्यम् पुनिर्ग्रयाव कस्य विधानोक्तेर्वा इत त्वात् यदपि प्राची न प्रक्रियायां व्याचक्षाणैरुक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्त्तिकानन्तरेण लुगिति तदपि भ्रमोक्तिमात्रम् उदाहृतस्य भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वात् हस्तिभ्यां तावत् वस्तुतस्तु पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यां द्विगोर्नित्यं लुक् द्वितलकीत्यनुवर्तते तत्साम(१) र्थ्याल्लुगपवादविधेर् हरदत्तोक्तिरपि कथंचित् सेयं परन्तु येन येन नेयेति मर्हद्यन्तकलनीयम् प्रमाणे किम् द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः तद्धितलुकीत्येव समाहारे पंचपुरुषी कुषमोऽनङ् नाहेशोनैव सिद्धे ऽनङ्करणं यत्तु षष्ठ्येतत्र र्थे दाम बहुव्री हि विशेषणत्वादेव सिद्धेरन् ग्रहणं साधार्थम् संख्यादेरिति स्वरितत्वबलादेकदेशपवानुवर्ततेऽपि भावः केवलमामक रवपादि ति सुपसंमापदीनन् मित्राकरणयोर्भोगायेयी अनिषष्ठास्तन्तः सन्यापीः उनापतिभोमवा विवित्जिये समानी च अधिकृते ति: अर्थकृती समरुली कीर्तिं हृद्यम भेषजी प्रस्वादाहरणं किति यत्तु प्राच्या अनन्तर्वेतीपतिवती विप्रसूपाहृतं तत्र दृष्टक्रमि(१) तिभावः व्यस्तेकथमिति यत्तु प्राचा समसेप्पुपचारस्तिवर्तितं तत्र स्थेये इति भावः पूर्तकृतोऽस्त्व ऐकाराद्यादेशो नत्वसमयः उभय स्त्रेत्रेदानु रस्तु तेः नविति अन्यथा तृषाकपिशास्त्रोऽलबावन्तेद्वयोरप्रबहुघोरुरितिमध्योदात्तेऽदात्तत्वं प्रयोजयति अनुमादि पु विषु स्याने जरत मरत्येव सिद्धमितिवाचयन्स्याद्विरुद्धेऽवृत्तिभावः उदात्तैकार इति मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः स्त्रियां ङीबादेव न्तेऽहृगन्यपुविपापकेसत्रेधान्यो नि निहितस्याधिकारात् समासनिर्देशेनेत हूयीयतिउदात्तमर्थमनुवर्तमानसंबन्धा नवकारैकारेणैव संबध्यते न तौकारेणापीति ततस्था य उक्तं प्राचा ऐकारौकारौ उदात्तौस्तः इति तदुपेक्ष्यम् वृत्तिपदमसामर्थ्यादिविरोधादिति भावः मनायीतिमध्योदात्तम् ङीलतत्वयमाद्युदात्तम् एताकर्ण वर्णानामिति पतः शुः शितिः पृषतिः एषत् रमदाहरणानि अर्थेषपति ग्रयोमरपरस्योपसर्जनत्वेपि समस्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः संज्ञानामास्य तत्कादन्समवाहा कर्मकेरति अनुग्रहन्दसीतिया छो क्रके लीके गतेगणास्तुर्णमसिक्निकानामित्याद्रियो योगाः प्रामादिकारतियोग्ग्रः वस्तुतस्तु छन्दस्येकेरत्यनयाङ्ग्राह्या यामयी

एतच्छन्द ग्रहणमनुसारेणोक्तं द्विहायणीनिस्याद्यविवाचाविग्रहयमाणाविशेषणत्वमेवेसुपमानानीतिभाष्यसंमतेऽयत्नेत्रिपूषाणीत्र्येणीतिबोध्यम् कादन्सत्वाद्यश्चीय तत्र नयसंज्ञत्वान्डीका ऽत्वा कालवेति द्वीपस्थान्वेति शेषः = २

इदमपि ह्यभ्याशयवर्णन मात्रम् वस्तुतस्तु द्वीप्स्योःप्रमाणमस्यायस्त्वर्थे तदस्य परिमाणमिति विकल्पितो वाऽप्यद्देहित्रिलकिशास्तस्य चारितार्थ्यान्तरा स्ते ये तमानम् तेन हि परिमाणश ब्दैनान्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमि तिततेयम् = ८

विभाषासपूर्वस्येत्यत्रय त्वसंयोगः इत्यस्याऽसंबध्या त् अत एवाऽशायाः पति रापायत्नी सुदाहृतं भाष्ये । अग्राप्रस्कतेनकस्याद्वि त्वयति वमितिभावः = प्रसवतेर्द्विग्राद्युदात्त ऽप्येव सिद्धेतदेयर्थ्यस्पष्टमेवेतिभावः =

ततश्च सत्यानन्तरत्यादनुदा त्तएवेतिभावः = ४

मनावीमनुरित्येतत् =

श्यामद्यादाविवेतिभावः = २

अनुवर्तीत्यत्रमतयोः प्राप्तिरितिभावः

उदात्तादनुदात्तानां उदात्परेषामनुदात्ता नामुदात्तः स्यात् ८

केचरादयस्मर्थः कादन्सेषु सूत्रे पुंवाग्रहणनादि दमेकरन्तपीतितेषां भावः = १

कथं चिदिति श्रुनेनात्रः हवि:स्वचिता तद्धीजमेवा मनभिधानुमन्यथानुपसर्जनादिति
सत्रस्यनदन्तविधिन्नापकता भाषो कामज्येत किंचा चत्वारकन्ना दिरूपार्थस्याविषयापद्य
र्थत्वेनतस्यानुपसर्जनत्वादस्येवङीपःप्राप्तिः = ६

रदंचासिद्धवत्सत्रेभाषोसमह२ = ४

दशपाद्यनुसारेणोदम् तन्नद्विनप्रत्ययप्रकरणोद्वाषिष्ठ्विरसिद्धवे
त्स्वकिंद्विति रलचप्रकरणेकपेश्वतिपठितम् कपिःसोवरतिचोक्तम् प
ञ्चपाद्यात कपेर्वलोरतिनकप्रत्ययः कमेःपश्चेतिरलजिस्तुकम् = ३

मनो॰मा॰
७५

त्रिभाषाभिप्रेतमन्यथैकग्रहणं नकुर्यात् नदिकृदसिपलिकीरिश्ववलयस्यादिप्रयोगेषुकस्मिंश्चिदपि तिपद्यते विश्वद्विवाचीति दैप
शोधनेत्रतिसरणात् अवदातस्सितोगोरसतिकोशोवविश्वदत्वसाधर्म्यात्प्रयोगात्रयतिवद्धरतिभावः लहाविति अत्रेषकसिं
ह्लवोदयोम्रुलन्नुः परतोवह्रूषोवह्रूचकस्यगुरुरुदात्तः स्यात् अपीति अचः प्राचांसंज्ञा कुषम्येतिनप्रत्ययेकपेश्चतिसोग्रादानो
शेणादिकेरलचिचकसलकपिलावन्नादानो सिद्धौ राहित्यश्च सरधाहोत्रपद्युते नेनसन्नेभ्योङीविमन्त्रयत्वाचाश्चनीसुदात्तत्वंतस्मा
मात्विकम् यत्नव्याचष्टे स्थानमात्रवेश्चेवाचरतीतिनिवार्थे तिवः क्रियोवाक्षावुपसर्जनत्वाङीषभावेनिःस्त्रुनीत्यादिवङीविनित्त्र।
शेविसंप्रसारणहिलोपयोरकृतंस्वपमेव्यमतेङुलेभम् अत्रसत्रवार्त्ताकथंचित प्रावपनंचेदिति ज्ञाप्यतेनिदिप्रेतधात्वंयस्मिन् गो।
णमेति यस्याप्रारूढिकंनाम प्रकृतिमिति यथा सेषास्यलीयत्रविचित्रवतानामिति स्थलाम्येति कुत्रिमाप्रहवेत्संसक्तता यथाः
स्थलयोदकंपरिहरन्ति घ्राणायका अग्येविकारेरतिफालरतिप्रसिद्धः कुशाम्येति कुलोगाःस्रोत्रीयागणानार्थानोरुम्परास्या
कृ॰कुणातिव्यवहरन्ति अतःकुकमीतिसत्रेहानोत्पायनेतिव्यासमत्रेकुशावानस्पताःसर्वेनामायातेतिकृतोचप्रसिद्धप्रयाम्।
पतिंवरेति तथाचपाणिग्रहणोत्करणाभिधायित्वाङ्गणावचनोयमितिभावः तदादिभाष्य बहुप्राप्तस्यगुणत्वादित्यानन्देवणसि
द्धेउनरार्थग्रहणमित्याहुः वस्तुतस्तु बहुप्राहःनित्यकृन्दसीतु नरसत्रंचेतिद्वयमपिव्यर्थमेव सर्वविकल्पानांकृन्दसिव्यवस्थि
तत्वात् प्रयोगादिति तथाचगौणीत्वमितितिभावः यदात्वगुर्ख्यां नसेवदमित्यणतदागौणीमेवभवति योगाश्चेदरदस्यातिभावपवे
त्येके वस्तुतस्तु संकोचेमानाभावात जन्यजनकभावोपिवृश्यते तथाचवहिः कौसल्यायनिथात् वयसस्यात्रनद्धोनिलुक् नथाह
मर्गादीतिप्रतिषेधात् तथाचकालिदासः कैकेयिकामाःफलितास्तवेति एतेनदेवकीपाख्यानावा इतुरोयचोयवानीति जामद
रमेवानेनविधीयते अपमेवास्वदोषः यङुनयवत्वजानेरभावेपितस्याकारान्तुकलिः ङीषावारतिरदंचरतीयेभाष्योरङ्गश्चेति।
सत्रेस्थितम् कथमिति यत्तुवदन्ति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आनुकइतिपदंविभज्यतेतत्रेन्द्रादीनामन्तकैवसिद्धेआकारादेश
विधानसामर्थ्यान्काचिदन्यलोपिविधानमनुमीयतेतेनत्रक्ष्या तीसिद्धाति तच्चिन्त्यम् अत्रकिंकृतेःनोग्रणातिपरं रवप्रसक्तात
नन्वकारोच्चारणसामर्थ्याहीर्घोभविष्यतिप्राप्तया दिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न अल्लोपोनरवस्यबाधेनचरितार्थत्वात् पक्षान्तर।
तिवदाद्देशोकर्त्तव्येआगमलिङ्ग ककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्न शर्वशाहेककारस्यचरितार्थ्यात् नहित
न्नलोपोस्ति नसंयोगादिरितिनिषेधात् तस्मात्ककारणकारयोःसामर्थ्यविशेषपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति एतेन।

मानंरूपम् =
भिवन्नोल्वो =

अत्रारुचिबीजंतु आकङार
सूत्रस्यभाष्यविरोधस्तत्रहि
तमसत्कृदन्तंहिनसर्वनाम
ज्ञातिसंख्यासंज्ञाप्राति रिक्त
प्रातिपदिकमात्रस्यगुणवचन
संज्ञाकृता वङ्गाद्यसंख्या।
अत्रार्थेवङ्ग्रहणमपिमानं सत्वे
नित्यविशेष्यादिगुणलक्षणम
पितदेकवाक्यतापन्नमिति = ८
लक्षणेप्यर्थः तत्वेषाणोणीस्वा
हपूर्वसंबन्धलक्षणायाः
वगोत्तीत्वात् = ९

नचेन्द्रादिषाह्यपत्राच
त्वाणानिविशिलोपेरन्द्रा
णीति।सिद्धपर्यन्तत्त्वप्रदत्त
त्वाभावेनतत्राप्राप्तेः = २८

अनुकीतिशेषः = ३

अकारस्य

[illegible]

उत्तरार्थमिति वदतां
मतेइतिशेषः =

अपादानेस्त्रियांहन्न
उपसंख्यानेतदन्ताच्चवा
ङीषितितत्रोक्तम् उपेत्या
धीयतेयस्मादितिविग्रहः = १
तत्रनकारोच्चारणसाम
र्थ्यात्रखतन्नकमाङ्गशेयेन
चेरर्वमाकारस्ततोःहुपि
त्रिबोधम् = ५

७५

अल्लोपोनरवस्तलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाःप्रवृत्तेर्वङ्ग्रीहेरूपसङ्गतिस्त्रभाष्यसंमततयाःकराभावे चपरप्रास्याल्लोपोनदत्वस्यबाधेनाकारोच्चारणस्यचारितार्थ्यादितर्थः = ३
एवंचाल्लोपोनरवस्यबाधार्थतः कोरोच्चारणमित्यकारोच्चारणसामर्थ्याहीर्घएवभविष्यतिनपररूपमितिभावः = २
प्राद्विशहेककारस्याल्लोपबाधःकारस्यचारितार्थ्यात् = [illegible] नरुपारिनार्थस्याःकारस्यपररूपबाधकत्वेमानाभावेनेत्रशाहेपररूपबाधनार्थःऽ
कारोच्चारणस्यावश्यकत्वेनतदुक्तंकल्प्यमानत्वकाशेति भावः = १

दावुत्यतेश्वप्राणिनामपिबोध्यम्=२

मूलकात

अन्तकृद्भ्यस्त्वादिरेवतावतावादिक्यश्च निहरस्त्नो क्रिय विषयत्वका कर्मण्यणीति तदन्तान्ङीपं सर्वपदान्तोपायामिति णत्वम् चस्त्री
तीति वस्तुशिरस्त्रीतस्य माम वस्याधांशक्तावन्ये: समासे दन्ततान्ङीप् कावित्रेति कर्तृकरणेकृते तिसम्त्रेवङ्कलक्षणाका
चिस्तवृन्तेन समासः तत्र वस्तु पःप्राग्वाग्वान्तरङ्गत्वात् तत: दन्तत्वाभावान्ङीबिति भावः नेनबहिरिति अयं भावः बहिर्तिन्त्रङ्गस्य
दूभुम्निन्नत्तन्तरभ्यां जातिका लुक्तातोदिभ्यो नाबाहरनान्को कृते मिति प्रविपत्नार लिङ्गनो दान्ता विधायकानि तत्रजातिस्वर्विही
मुक्केवद्धादिस्वर्वकस्यार्थाद्युदासरेति अस्याङ्गः सर्वपदादिकल्पस्य वस्यमाणत्वादिहस्याङ्गः सर्वपदएवोदाहरणमित्याह ऊरु
स्त्रीवीति जातान्तादिति वर्णादन्तुदात्तादिति बहुङ्कश्रीदेरुदात्तादित्येव सिद्धे तग्रहणं नियमप्रतिपत्त्यर्थम् वाजातेरतित्वेकति
कउदात्तो नत्वनित्यर्थ इति भावः सुमङ्गलाशालेति एवं च फलमङ्गलीकारणाङ्गलीवानवङ्गल्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम् अ
२:क्रोडेति स्त्रीलिङ्गोयमिति हरदत्तादयः तद्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृते: दन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः अमरस्तु न नाक्रोडं भुजान्तरमित्याह र
त्नमति स्तुंश्रुत्वमाह गणे च क्रोडे ति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तदाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः एवं चात्र विशेषालिङ्गः न ये
पुंदाहरणं बोध्यम् आधवेत्रेति तदादिनियमोस्तु इति मज्जनरति धानाखाह क्रोडः उम क्रोडः स्वाभाव्यः द्वावयं स्वभावतो विशेष
विषयः क्रोडादिपुराव वन्त्स्येवपाठाद्गुजातः समानवचनस्य क्रोडस्य ह्रस्वबहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणोङीषिकल्पो भवत्येव कल्याण
क्रोडी कल्याणक्रोड इमस्तरीति डीस्त्रोडी चरति दिक्रंदपदादिति पक्षस्याङ्गीबिति प्रयमायाः बहीकल्पत इति भावः यदि
तस्य त गुङीषा मापगुल्फादावपि प्रसज्येत सर्वकर्षपर्युदासस्य निषेधानां चानवकाशो विगेश्च मिति भावः वृषलीति एकस्यां दिशा
क्रो वृषलत्वे कथितेन तस्यमातृसहोदरादौ कथनं विनाततस्म संग्रहत्वादिति भावः उपगवीति अणन्तलक्षणाङीपं परत्वादयं बाध
ते एवंचापत्याधिकारे औपगवी त्रिपुत्री कंमुदायपरिङ्कपाणितिङ्ङीबिति व्याचक्षाणाउपेक्ष्या इति भावः आ लक्षणित्स्येति एवं प्रा
चोङीपुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः कुरुरिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्वादयः प्राचा तन्त्रादिवच्चेति सम्रवस्य यस्यादिव
ङ्गातत्वादयरसक्रम तद्रेदं चक्रयम् परं प्रत्यादिवङ्गावो विपरीयने तथा चेदमप्रत्ययप्रतिप्रतिषेधपदस्यात् न दृश्यादयः य
त्नयादवपुः आदिः ऊऊ पेतया सर्वः प्रातिपदिकं तत्रद्गावाङ्गव यवत्वेन ग्रहणात्सर्वोन्तवङ्गावादितिषाविति तदपिक्लिष्ट
म् स्यपरग्रन्थविरुद्धम् उभ्रकरीत्यादिकाणेऊङ्योगमात्रावयेकवचनमुत्सर्गतरनिस: प्रवर्तने तदारणायचाङ्गप्रत्ययइति प्रसज्य
प्रतिषेधाश्रयणमेव कृते दोषः श्वश्रूरित्यत्रेकादेशाभावादिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एवावश्यकत्वाच्च पत्नोतरसस्पर: श्वश्रूरिति

न तु समानाधिकरणोच्चेति विभक्तिनिर्देशेन विभज्यैकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधानत्वपक्षे नोङीकालेऽदृष्टादेवतदेशोङ्गत्राह श्वश्रूरिति=१

ततत्पवमतिकारकेसादेरति त्वेनात्प्रहृतिरिति भावः=२

सत्त्वोदयस्य सत्त्वोदिभ्यः कर्तृवेदनायामितत्वपति ता: सुरवेद्युः वेदयन्ति य: २५

अयंयोगोपधादिति= आत्मत्वात्मपायेवेनस्ति आत्मामहादौ सत्त्वहृदिति विशामम् बोध्यम् अयं च जातिनीहे तिप्रहृणं आत्मत्वात्ति यायार्थकरस्य समत्वादि तिबोध्यम्=७ सर्वस्य प्रातिपदिकत्वात्=

सङ्घादाव्योत नियोधेन न्नि हृदिनीयलक्षणं तत्रान्यो त्सुपदेशस्याशयेनाह एकेष नोक्तारित्युतिशेषः=

हस्वादिपठितं

दैशात्स्वादयइति तन्न निर्देशस्यपशब्दपरत्वात् विपराभ्यां जेः ३।१।१९ इति वत् स्वश्रुत्स्येति इंयोगलत्वतलोऽडीविभाषेऽकृ नस्
न्नियोगेनच विधीयमानोलोपः संनिहितत्वात्तन्नस्यैवाकारस्यनत्वादेः एतेन्नवचनेस्वस्रुरः स्वश्रुरिति निर्देशासिद्धार्थ कथनप
रमः तोप्यिप्रत्ययमाकारस्यलोपोनप्रसक्तः उपमानवाचिपूर्वपदमिति धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूरिमात्रत्वन करभशब्दस्यो
पमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात् शफोक्तराविति यद्यपिशफं क्लीवेखुरः प्रमानिमरः तथापिशफशब्दस्यपुंस्त्वम
पिबहुसंमतं शफाविवजंघेयुरातोतिश्च तोग्रामपशुसंघेष्विति स्त्रस्यव्याख्यावसरेन्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादि
निबन्धेषुच प्रचुरप्रयोगदर्शनात् लिङ्गः मपिशब्दलोकाश्रयत्वाहिङ्गः स्येतिभाष्याच्च शफोक्तभुजेतरउदंष्राणोतिगणरत्नमहो
दधौक्तोदाहिगणोपामाच्च शफः खुरेगवादीनांमूलेविटपिनामपीतिहेमचन्द्रकोशाच्च विश्वकोशेचपुंनपुंसकतोक्ता वामो
रूतरतरूयस्याइतिविग्रहः रूरुरसर्वज्ञोपमानाभावाद्यप्राप्तौविधिः कथंतर्हिपीवरोरुपिवतीववहिणद्रतिकुमारःप्र
माद्रएवायम् संज्ञापूर्वकत्वात्संहितशफोनेत्यकेहितेनसहेतिसमोवाहितततयोरितिसूत्यादिनसंहितशब्दसेनेद
गृह्यतेएकदेशविकृतनयासंहितग्रहणादेवसिद्धेरितिभावः अन्ययोऽकारइति अनाअकारविशेषणंकिं परसेनी।
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् अञ्इतितत्किजातितत्तलोऽडीष् शार्ङ्गरवीति सऽकृतशब्दादपत्यार्थेऽण् नृनरयोरिति नृशब्दात् नरशब्दाभ्य
इतिङीपिनरशब्दाज्जातितलक्षणोऽडीविधानार्थवचनम् ननुनरशब्दाःलोन्त्यस्यवृद्धिःस्यात् यमाऽः अन्त्यस्ययस्येतिलोपेनापहारात्
अनन्त्यस्याप्यकारस्यवृद्धिर्भवति आनन्तर्यात् गुणोतत्त्वाच्यकल्पनेतिपरिभाषावाधस्यैवन्याय्यत्वादिति तन्न प्रत्ययसन्नियोग
शिष्टायाहत्स्यन्तस्य नेनुपरमपियस्येतिलोपंवाधित्वाप्रवृत्तौ विसमात् किंच अन्त्यत्वकथंचिलोपस्तथापिरेफस्यैववृद्धिःस्यात्न
नकारस्य अनन्तरतमपरिभाषापेक्षयाऽलोन्त्यपरिभाषायाःपरत्वात् अपिचानन्तरतमपरिभाषाऽसहशमाहेत्यावर्णेयत्वन
वस्थानिनंनियच्छतितत्कथंरेफस्यस्थानित्वप्राप्तिः किंचगुणेत्वनाख्येतिन्यायोपन्यासवेस्थ्यीषएवपरिभाषयोःपरस्य
रंगुणागुणिभावाद्योगात् अत्रेदंतत्त्वम् नरइतिरान्तत्वप्राकारानुकारणम् नरः अः नरः नीचनरश्चनृनरयोरितिव्याख्येयम् यथात
रस्यअः नरः कृतवन्त्वयरस्वं नाचनरश्चनृनरयोर्नरयोः नरस्यचप्रथमएवाऽकारोगृह्यतेनतुहितीयः प्रत्यक्षसामर्थ्यात् अपिके
षाहकोस्त्वभेवोध्यम् पुत्रपाहोत्रयपुत्रे शैलपुत्री पुत्रीवहर्षहृदयेतनोतिं ऊर्वेतत्रुर्वीपतिपुत्रिसर्वम् नचपुत्रपाहःकस्यायांना
स्तीतिभ्रमितव्यम् आत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियांत्वमीआहुहितेतरंसर्वेत्रमरोक्तेः अतएवप्रत्ययस्यादितीत्यप्रकरणे

उपमानत्वेनप्रसक्तो भावा
दित्यर्थः शफोकरित्यत्रा
पिमादृष्यप्रत्ययः शफ
शब्देनतत्सत्वीतिरिति
भावः एवंचकर्मोन्नायो
पादपिविवृत्तयपूर्वभवसे
वएतेनकरोरूमितिनिराकृतो
न्नर॰८ संज्ञापूर्वकत्व
स्येत्यत्वाभाष्येक्त्वात्साधु
त्वेननिपातमकतेतिभावः ५९

ननुवृद्धिविधानसामर्थ्यालो
पवाधोऽस्त्वतआह गुणेति गुणेभ्य
पकल्पनामवलत्वर्थः कल्पना
लोपनरमेस्याभेरमलोपन
रिभाषाया गुणत्वमनुप्रमाणप
रिभाषापादलिवरू ८
स्थानेन्तरतमइतिसप्तम्य
नुपावसभाष्येऽनुमार्यचे
त्यादेयत्वानपसन्तावृषि
त्वादितिभावः ५९

संयोगादिरित्यत्वानङी
कारणात्

अलोन्त्यानन्तरतमपरिभाषयोः
प्रासीनव्याख्याननस्यान्तुश
रेलोदंनेहिं अलोन्त्यासितत्वेत
वायोनत्वन्तरतमपरिभाषा
याइतिव्याख्यानम् ८५

५०

न्नरयोरित्यावर्त्तते एकत्रषष्ठ्यर्थेषष्ठी नरशब्दाभ्यांङीन्
वुर्नरोऽकारस्यवृद्धिरित्यर्थइतिभावः अप्रमद्ववानरशब्दा
निप्रसक्तः ४ यतोनरशब्दात्तङीनदीयुरेफान्तसम्बन्धका
रस्यैववृद्धिविधानात् वार्थरेनरस्यान्तर्यकार्त्तंतोनङीति
त्रिबोध्यमतदाह्यपिकमिति = ३

चिन्ता बीजं तु सत्ता दिशंशास्त्यः परेङीनन्तेत सुरूपे पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशा... स्त्री पुत्र पावा... स्त्ररूपे पुत्र स्यादिरु दान्तः इत्यर्थके नलिङ्ग विशिष्टपरिभाषया... दोकारोदान्तत्वं पुत्र आदेशे तु नन्त स्वहृतिः सा...
वन्धकत्वादतस्त्त्रोदात्त निवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति नादियाकोशोपुत्रस्ये... पुत्रादिनप्रहत्रिस्त्तनफलमिति... परस्य... संभवात् पुत्रदः स्थानिवद्भावेन...
षष्ठिनिषेधेन तस्य ... निकृष्टमात्रवाधकत्वात् ... सामर्थ्याच्च इदं च वार्तिकं तत्सुरूपे... तेकारेसत्येति... उपसंख्यानात् नत्त्वाख्या...
ङीवर्यमिदमित्यफलम् दित्र उपसर्जनत्वेन तद्ङीयो ऽप्राप्तेश्चेति दिक् = २

वासस्तकापुत्रकावृन्दारकाणामिति वार्तिकं तत्त्वाख्यादिकं च संगच्छते यत्त्व हरदत्तेनोक्तम् केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तत इति
तत्त्वाख्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् एतत्प्रकरणस्थस्वग्रन्थविरोधाच्च इदन्तु चिन्त्यम् कारसन्यागदस्येति सूत्रे सूत्रेस्तोयराजभोजकुलमे
रूपोऽदुहितः पुत्रं तिवार्तिकं किमर्थमिति यत्तु वसन्निसरार्थमिति तन्न दित्वान्डीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः ङीनन्तेनतः
सुरूपेपि समासस्वरेणान्तोदात्तत्वप्रवेति स्वरे भेदाभावात् यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः पठ्यते तेन ततुं प्राप्यधिक इति तदपि न उदा
हृतप्रयोगविरोधात् वासस्तकेत्यादिवार्तिके... दृष्टान्तादिकतो कारभस्तैव विरोधाच्चेत्यास्तां तावत् ग्राम्यैवेति वृद्धेकोश
लेतियङ् कारीषगन्ध्येति करीषस्येव गन्धो ऽस्य करीषगन्धिः उपमानाच्चेति गन्धस्येत्त्वादेशः तस्य गोत्रापत्यं स्त्री ग्रहण प्रतिजोति
निष्कारेशः सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि प्रिकरणसामर्थ्यात् दृस्वो दण्ड यचाप योतिमाषशब्देगर्गादिः । तद्धिताः । व
हु वचनमनुकृतानामसुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेनयथाभिधा
न मेवसुः स्यादेतत् तापः प्राग्यपधिकारोस्तु प्रविधीयत इति ग्रहणं यस्येति लोपे ऽदुहलंमास्त्विति चेत् मैवम् पद्धीमग्रङोर्ग्राण
संगात् शवन्नादिति योनिमिश्रीकरोतीयस्येति वृत्यनेः केचित्तु वाहुलकात् योतेर्यौणादिकं कति प्रत्यय वदन्ति उभयथापि
युवतीनां समूहो यौवनम् यन्त्रान्त्रलिङ्गवङ्गावोद्यावनमित्यत्र मित्यादित्यात् सामर्थ्यात् तदवहितं हितं सप्तभाष्यविरुद्धं भाष्येतस्मा
न स्यप्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ मात्रशब्दस्येति तस्य चावधारणमर्थः मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इत्यमरः प्रा
तिपदिकात्स्येव तन्मात्रमित्येवकारेण सुपरविग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः रूढा इति यद्यपि नीलं वेत्तरोयम् नियतलिङ्ग
स्तथापि वाच्यदेवेभगवतिनियतपुंल्लिङ्ग एवेति भावः ज्ञानमिति भावे ल्युट् द्रोण इति न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमास्त्विति
वाच्यम् तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव सूत्रयतेः नत्वा...
द्रोणो व्रीहिरित्यादौ एकार्थीभावाभ्युपगमात् नापि निपातार्थे तथा द्योतकताभ्युपगमात् न च सिद्धान्ते विभक्तिप्रत्ययार्थयोर
भेदान्वयो द्रुमेभोऽस्ति इति दृष्टत्वादिति वाच्यम् देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः वचनं संख्येति नैषचद्ग्राचांश्च वद्वादात ...
हस्तेऽपूर्णेलिङ्गचप्रथमेत्येतावदेव सत्वचम् इतरत्सर्वं त्यक्तं शक्यम् तथाहि पूर्णे प्रथमे लोके स्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मा
त्सादिविधिस्तस्येति न्यायेन प्रथमस्य प्रातिपदिकात्किञ्च प्रत्ययविशिष्टत्वाच्च विपीयते तदर्थत्वं च तत्ता नियतोपस्थितिकत्व
मेव एवं च सत्त्वानीहिमानीयादेः संयोगमहत्त्वादेरपि सङ्ग्रहः न्यिपदभानेन प्रथमासिद्धानीत्यपरमत्रेकालम् यथान्यासे तत्सानस्मात्

स्यकासि च कूर्मकप्रातिकमेप्रमसः
पुत्रषष्ठीपदं सप्रमासग्रसुपल तत्तंवी रः पुरुषाय स्मिन्निमत्राणवमितिवात् एव च प्रातिपदिकार्थातिरिक्तार्थः न च व्यपेक्षावादेपि प्रागवदादिविषयेऽपचतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रत्ययार्थप्राधान्य
स्यहृत्त्रो त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धत्वात् पूर्वकीर्तकर्त्तृद्वकस्याभेदेनैवान्वयान्तव्य भिचारइति वाच्यम् नामजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वे ऽभेदान्वयः स चाभेदेनैवेति पदार्थः प
दार्थेनेत्येतत्सिद्धो नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययो स्तथान्वयनियमस्य व्यभिचारदर्शनाभावात् पचतीत्यादौ निरूपितोद्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेष्यन्तरत्यागेमानाभावदस्याङ्गभेदः
प्राग्प्राप्तेः कस्यकर्त्तृतयान्वयः कस्य कर्मतिलनत्वेति तत्र... सामिभंतं देवतापुत्रांवदसेवेषूतद्धितइतिमीमांसकमते दृष्टिप्रेषः एकार्थीभावादिना
मस्माकं तुविशिष्टोपस्थितान् तद्यमन्योदुर्लभएव → तद्धितप्रकृतिनिमित्तं तदाद्यस्यपरिमाणवप्रातिपदिकाः लिङ्गः प्रत्ययविशिष्टाद्येत लिङ्गं महत्त्वादिकं च तन्नोनियतोपस्थितिकमितितत्सर्वेन्त
...तिपदिकार्था...प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् = ३

यथा प्रत्ययसामान्यग्र हणाद्विवितार्थं द्वित्व... स्वार्थिक प्रत्ययः... ह्रस्वः साधव =

प्रत्ययस्यापितित्त्वे... प्रयोगात्... विशेष्य... साधव ॥ ६

पूर्वचैकैकोपस्थिति... तिविषयाद्भिन्नो... विशेषणविशेष्य... निपातत्वेन... ५

इदं स्वरूपकथनं न तु शक्तोपयोगि पदस्य स्वार्थे प्रत्यान्वीयमानस्य पदान्तरस्य समभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् =१ साहृश्यसंबन्धमूलकलक्षणया एव गौणीवृत्तिरिति भावः =१ त्रिकं स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि एवं
चालिङ्गसंख्याविस्वमोर्न पुंस्त्वकादिमादिया स्वबलेन प्रातिपदिकार्थत्वाभ्युपगमसिद्धिरिति भावः =१ विचित्रत्वेपि क्वचिल्लिङ्गस्य विधमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेप्यर्थः तदाह निय
मांशेति नियतोपस्थितिकत्वं नियमांशोर्थः =२ =५ जात्यादिनारूपमन्तरेति सुत्वमाजात्यादिधर्मविशिष्टमर्थः ननु द्रोणादीनामाधारतावविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धि
रित्यतस्तद्धावेष्टे न लिङ्गेति =५

मनो॰मा
५९

मीमांसकरीत्या

यदि त्वर्थमात्रे इत्यादि विषयपरः इतिस्वशक्तिर्लक्षणा च गौणी च तत्तॊन्नर्थता एवमवस्त्र त्रिकं प्रातिपदिकार्थं स्मादाश्रीयते नदालि
ङ्गसंख्ययोरपिपास्तु लक्षणेत्यविचित्रत्वेपि न क्षतिः नियमांशस्यागात् तथा चार्थं प्रथमे प्रवेस्रारम द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणत्वाद्यपस्थ तस्य
इति मितेश्चवार्यत्वसिद्धम् गौर्वाहीक इति वत् एकोहा विप्राइयपि न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधात्तेन सिद्धम् अन्त्विताथक
प्रयोगापेक्षयान्त्वार्थकमात्रप्रयोगस्यान्यायत्वात् एवं च मात्रग्रहणमपि व्यर्थम् संबोधने चेतिसा एकेनकर्माद्याधिक्यप्रयुक्ता।
यात्रप्रवृत्तेः यत्तु प्राचोक्तम प्रातिपदिकार्थः सत्तेति यत्तु व्याख्यानं योर्थः सन्निमैव केवलं भासते तन्मात्रादित्युपेत लिङ्गसंख्या
कारकयोगी सविवक्षितो यथा यथार्थः अन्ययार्थादि केवलसत्ती लिशकातेव कं तच्चनरी हंपोतीहि शेरते तत्र उच्चैर्नीचैरित्या
दिषु द्वानां सन्निपातकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वत्र विरहत्वात् अरूपादिसामानाधिकरण्यस्याप्यसत्त्वार्थकेषुदुर्लभत्वात्
न लिङ्गसंख्याकारकयोगीतिवदुक्तिविरोधाच्च यदाह त्वेपरस्यापि नस्यादि सामानाधिकरण्यमस्तीति चेत् न तस्याव्ययवर्गक।
त्वात् न च नरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च कृपा स्त्री इत्यादौ स्वार्थमेव च लिङ्गग्रहणात् सिद्धिः मात्रपदेनाधिक्यव्युदासात्
यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् यथोच्चैर्नीचैरि=
ति अलिङ्गसंख्यावैतो केवलं जात्यादि निरपेक्षं स्वार्थमाह तत्रेति तदपि न प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकारीभूयभासते तथाच तन्मात्रबोधो
संभवी यदि सोपी अस्तु हि तुराहेशब्दे शेमापि स्यादिति संख्याकारकार्थेनन्वय एव स्यात यदपि द्रोणपरिमितेव्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सो
पधिपधिसंबन्धान्नवर्तते तद्योगात्र हुव्रामा यावत्प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति तत्र यत्कार्येषु पेन्च योगनप्रातिपदिकार्थ
बुद्धिसिद्धत्वात् अन्यथा सिद्धो मातृकत्वाद्यसिद्धिप्रसंगाच्च यदप्याहुः द्रोणादयः शब्दा लोहे दारुमयं वा परिमाणमेव तु याचि
रन्निपरिमेयं तु अभिचरन्तेव यत्रतस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति तदपि न गौणत्वात् लक्षिकेषु सिद्धोम
लब्धकोमन्त्वाद्वा द्रोणश्चेत्यादिषु व्याख्यापनैः तत्र विशेष्यमात्रकादेर्भेदेपि सिद्धं स हशरत्यर्थो गोपांसि रायोपस्थितिकत्वे ति
यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदे द्रोणपरिमितो नियतत्व एवेति तत्स्यात् ॥ संबोधने च। मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्येप्राप्नोतीत्यारम्भः इ
ह संबोधनं प्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यक्रियाप्रतिविशेषणमिति सिद्धान्तः उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम् व्रजानि
देवदत्तेति निर्वाततो व्रजयाततीति एवं च रामममपाहीति वाक्यस्य रामसंबुद्धिसंबोधनविषयीभूतकर्मकं रक्षणमर्थः ॥ इतिप्र ५९
थमा। कर्त्तरीप्सिततमं कर्म कर्त्तुरिति किमास्य च वर्त्तमानः इति कर्त्तरि षष्ठी अग्योगे सत्याच्या निवृद्धिः नार्थ भवतीति वर्त्तमानेनोः

निर्वाततया मध्य दुदेपाताना वा अमध्युनन्सत्वेति

अत्र तु जनराजः अ व्याख्याने स विशेषणं वा कामिनिवाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति व्याहत्य वीहिनो निघातो न स्यादिति भावः

सान्निध्येन सामाना
धिकरण्ये कारकत्व
स्य दुर्लभत्वादिति भावः =
त तस्य वे लिङ्गादेरपि सं
भवेन तद्विरोध इति भा
वः = ततः सन्निपातकार
कप्रतीतेरभावादिति भावः =
अलिङ्गसंख्यावेतो के
वलमनाश्रितं निरपेक्षं
लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं
जात्याद्यात्मकमित्यर्थः =१
ओत्स इकैः प्रदेशकृत्य मेतत्
इदमेव पुंसि विशिष्टरूपो
पोपादानाभावाद्द्रोणाद्यु
त्पन्नाग्रहः द्रोणा
दिशब्दानां लाक्षणिकत्वे
पि गौणत्वाभावाच्चेत्य
पि वोध्यम् =७

नतु सन्निपातकार
कप्रतीत्यभावेपि स
न्निधाना सामानाधिकरण्यं
स्यादत आह स्त्रा
दीति =
कृपा स्त्रीत्यादेः सन्ना लिङ्ग
स्यापि अधिकस्याभानादि
ति भावः =
प्रकारतया विशेष्य
तानिरूपितत्वात् =

एवंचेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयः ... फलस्याप्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयात्कर्म ... नाधिकरणोपभोग्यं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः = २
= ९ ... कर्मणि तत्समानाधिकरणस्यातिपदिकात् ... द्वितीयेति भावः ... अन्यत्र कर्तुरीप्सिततमस्य ...
भावस्य ... स्वार्थग्राहकमिति बोध्यम् = ११

मतिरिक्ता न त्वबुद्धिः एतर्हि द्विर्ग्रहणात् एवं च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यर्थः कर्ता च धात्वर्थव्यापाराश्रयः स च केना
प्यभिहितोऽस्याकांक्षायां विशेषणीभूते तद्व्यापारे लोऽर्थाल्लभ्यते न देवदत्त क्रियया इति कृत्प्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्व
चेतनविवक्षितम् तेन करणं तद्वाक्यस्य यत्तीत्यादि सिध्यति कारकमिति एतच्च कारके इत्यधिकारसूत्राल्लभ्यते तच्च हि
क्रमयेन प्रथमार्थे सप्तमी प्रति सूत्रं च वाक्यभिन्ना कारकसंज्ञा विधीयते तथा च अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् ततो
पादानम् इत्यं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् पुनः कारकशब्दान्तर्वर्तिसामर्थ्याद्धि क्रियोपसंज्ञाभिः सह समावेशः अन्वर्थाचे
यं संज्ञा करोतीति कारकमिति तेन क्रियान्वयिनो भवति ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति इत्यादिषु ब्राह्मणः पुत्रविशे
षणं न तु क्रियान्वयी यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मणोः पदेष्वीतितिसूत्रमते तथा चापादानादिसंज्ञा वि
धौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयते कारकाहेत्यत्र योरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्थे
नैतदधिकारोक्तं कर्तृद्विविधमेव गृह्यते प्रसिद्धत्वेन ... कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्
तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति ... अनभिहिते तथा च ... पदाद्यात्त्यर्थं यथा कल्पवारयोन एवं क्रियते
करणस्यापादानत्वमिति ... द्वितीयानभविष्यति किंच करं करोतीत्यादौ ... द्वितीया कृतः करणस्य ... प्र
थमयावाधितत्वेनिरवकाशत्वात् ... तत्रापि ... क्रियाप्रतिकर्तृत्वेन ...
यासंगात् ... नीलमित्यं ... तात्पर्यके ... क्रियायामन्वये ...
वकाशं ... एवं चानभिहिताधिकारोऽयमेव संख्याविभक्त्यर्थं ...
तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः ... कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमभिहित
वार्थः ... करणस्य ... कर्मणो ... कर्मधः
करणस्यानेन ... कारकविभक्त्यर्थ ... नमस्करो हरिं भजती
ति भजनक्रियया ... क्रियान्वयित्वेन हरिः कर्म ... भजनेवा ...र्थः हरिः सेव्यत
इति ... क्रियाप्रधानमाख्यातमिति ... क्रियाति ... विशेष्यत्वेन ... विशेष
ण ... पचतीति पचति ... पाचककर्तृकं ... पाचककर्तृकः प

= ७ संख्येति ... कर्मणि ... कर्मणीति ... संख्या विभक्त्यर्थ ...
... संख्यायाः ... विशेषणत्वेन ... कर्मत्वं ... एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्यर्थः = ७
= ८ ... एवं संख्यातिरिक्तं ... संख्यायां
विभक्त्यर्थ ... एवं कारकस्य विभक्त्यर्थ ... द्वितीयेत्यर्थः ... क्रियाकर्मत्व ...
द्वितीयेति भावः

मत्यावेश ... फलं ... कारकत्वात् ... नापदप्रकृतिस्वरूप ... बोध्यम् = ५

तदन्वयप्रयोजककत्वज्ञान कल्पाभाववत्त्वमर्थः = ६

क्रियान्वययोग्यताव ... दक्रियाजनकत्ववत्ता ... र्थः = ३

तदन्वययोग्यतावच्छेदक ... क्रियाजनकत्ववत्त्वमर्थः ... स्वतंत्र ... क्रियाजनकत्व ... प्रयोजक ...

न्यायेन ... = ८

तत्र ... भाव ... विशेषः कर्तृत्व ... विशेषः ... भावः = २

प्रथम ... भावः १

न पि पद जन्य पदार्थोपस्थिति विषयत्वेन प्रकारत्व विशेष्यत्व स्वीकारात् न पदाध्याहारस्यात्रासंभवादिति भावः = ५ अपि नाम वैपत्ते विभक्त्यर्थ संसर्गत्व मिति समर्थ सूत्र भाष्ये स्फुटः सिद्धान्तः ...
... संसर्ग ... स्वी कृतमेव हेतुः = ५ अपि ना पक ... विशेषणत्वात् ६ इत्यमेव कर्मत्व ... ६ ...
निरोधः न द... भावः वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव ... समवायसंबन्धेनोपस्थिति ... अध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादिति ध्येयम् = ९

मनो॰ मा॰
५२

ककर्तृकापचिक्रियागामिक्रियाच पचतिक्रिययोः एष्युगेवार्थः एवं च प्रथमान्त विशेष्यकोबोधः इति नैयायिकोक्तोषो भाष्यात्
सातिमिनोरन्मयः भाष्यकोप्याह भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति पचपचगोधावतीत्यादौ तत्र गकर्तृकं गम
नं तदधीनक्रियायाः कर्मप्रधानं तद्विशिक्रियेव उक्तं च स्वविन्ने हिपयानेकं तिङ् संख्या विशेषणम् तथा तिङ् तत्प्रधानत्कृतिङन्तस्य
विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पाकक्रिया भवतीत्यर्थः अयं तु विशेषः तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं
प्रति विशेषणत्वे विशेष्यतयाऽध्याहारत्वादेः कर्मत्वसंसर्ग एव न तत्प्रकारः अपदार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तत्प्रकारत्वेपीष्टापत्
तिः पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्था ... समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयै
कवचनोत्पत्तिः अग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ ... न च इष्टत्वे विशेष्य समर्पकाद्वितीयान्तिके विशेषणसम
र्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुविभक्तेः प्रयोगो स्यादिति वाच्यम् धातुतिङन्तयोः प्रातिपदिकत्वात् नैयायिकानां तस्या
दृष्टदोषः तथा हि धावन्तं मृगं पश्य पतितं वनं धावति मृगं ... न चाऽप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचौ निवत्याति
व प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेः इत्यपकारत्वात् ... कर्मत्वं तत्प्रकारत्वात् पचति
भवतीत्यादिः तत्पाको भवतीत्याद्यर्थः निषेधेवेति चेत् मैवम् अध्याहारे गौरवात् तस्य तु निवचने विरोधेनाप्रामाणिकत्वा
त् तदीयानिष्ठामात्रस्याकिंचित्करत्वात् अपि चायातीह वदन्नेवेति इत्यादौ तत्राप्रसंग एव नास्ति एकवाक्यत्वं च भाष्य
वार्तिकादिसकलसंमतम् न च तिङन्तस्थले क्रियाविशेषक्रियान्तरबोधो न जायत एवेति वाच्यम् तथैव सुत्सन्नानां तद्दृश
बोधस्यानुभवात् ... साधुत्वेन ... साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तत्स्वीकारात् धातुसंबन्धाधिकारसूत्र
दिलेत्र ... भवत्यादेस्तस्याव्ययकत्वाच्च ननु सिद्धान्ते त्वाख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्याप्यसत्त्व
एवं भज्येदिति चेन्न लिङ्गसंख्ययोः कर्तृकर्मत्वेकारकस्यैवाऽभावमात्रेणत्यात्वोपपत्तेः कर्मत्वस्य प्रकारतया नाभ्युपगमा
द्दोत्तम्य विस्तरः अभिहितेत्विति न त्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् मैवम् ... पचिभुजि निरूपिते
हे कर्मत्व शक्ती तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः उक्तं च हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य
क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ता
पि प्रतीयते इति अत एव पक्वो दनो भुज्यत इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहितेः प्रथमैव पचेः शाब्दत्वात् वस्तुतस्तु पक्वा भुज्यतेति ५२

गुणोऽत्र या गुणक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रधानं प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिः = २ गुणेऽनुक्तापि तद्वदुक्तवत्प्रतीयते तुल्य न्यायात् गुणनिरूपिता ... प्रधाननिरूपिता ... शक्तिव
... अत एव प्रासादे ... सति निरूपिता ... निरूपित ... सिद्धिः एवं सुभयनिरूपितकर्मत्वादिशक्तेरनभिधाने गुणक्रिया
निरूपितशक्तेरपि ... प्रधाननिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणनिरूपिता ... अभिधाने ...
... द्वितीयेति ... कर्मत्वं ... ... एवं च नहि ... तेन चिरस्थायीनेन वस्तु ...
... इति ... सिद्धाः =

नम्र अध्याहारस्यार्थ प्रतीति बलीभवति =

इष्टानां शोभनं पचतीत्यादौ = पचपचगोधा वतिपचति भवतीत्यादौ = सूत्रत्व बोधकात्वादेर्भाष्यादिः =

एवं चतथा प्रयोगविलय एवस्यादिति भावः = ९

पात सत्त्वेन भवतीत्यत्र त्वेन च = ९ एवं च न द्वितीया इत्यादौ इत्यादि सत्त्वे भाष्ये पठात् यः क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवन्तीत्यर्थः

अवयोगमेकवाक्यतया साधुत्वप्रयोजकत्वे = ... विषयकस्य

क्रियान्तरनिरूपितत्व स्वीकारे = ६

क्रियाविशिष्टक्रियाबोध सत्त्वे ...
... ममेचे तदंशंपादिया
... योन
क्रियाकारकभावेनैव तिनरोधः =
तिङादिभिः कर्माद्दिशक्तेरभि
धाने प्रातिपदिकत्वोक्तत्वाल्लि
ङ्गेर्थवर्तमानत्वाभावाद् द्वितीया
दे कर्मादिपदार्थस्य वाचा प्राप्ति
रिति भावः = ८

पचधातुनिरूपिता शक्ति अधानापीति भावः = ४

५२

ईप्सिततमत्वमित्यस्य कोऽर्थः ईप्सितमात्रे सावकाशस्य बाधकत्वात् तमबर्थानामिति मम वृत्तस्य कर्तुरीप्सिततममित्यनेनेत्यत्र तद्बाधः ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् अत्र
एवाग्नेर्देशत्वप्रतीतिः तत्र आमंगच्छतीत्यादावीप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एवं तत्र बोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यत्वसमानाधिकरणत्वादिति भावः = ८

इत्यादौ कर्मणः पचिमुख्यार्थान्वयप्रयोज्यान्वयः किं त्वनुमानेन ज्ञात्वा अपरेणार्थः न त्वत्र प्रथमा हि तृतीयेयत्वं स्थितेनैव न
गच्छा पक्वान्नं इत्यादिः किं पक्वाः यादेहनम् यदान्नादेर्न पक्वान्नमिति प्रयुज्यते न तद्धात्वर्थान्वयव्याख्यादेरहनरति
गम्यत एवं चाविवक्षाभेदेन योजयितव्यमित्यत्र इह इदं वस्तु भयसाधु आप्नानन्दरति आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभिन्नत्वमर्थः
घटकं प्राप्नोतीति तस्य फलमाह कचिदिति विषयत्वरति यदित्र वर्धितक्रियारम्भात्तेनास्य कर्मत्वया न्याय्यो विवक्षितनेन
हि तीयास्यादेवेति ध्येयम् तस्यैव प्रतीतिः यथा तस्य गमनस्यग्रामादेरीप्सितत्वं हि यथा योगः तज्जन्यसंयोगादिफल
धारत्वान्नैवानीप्सितस्य इत्यादेरपीति भावः स्यादेतत् यत्तस्य फलशालि कर्मत्वं वास्तु किमीप्सितानीप्सितयोः
एव कृयनेनेति चेन्न मैवम् अत्रैवं मालव कं वारयती त्यत्र वारणार्थानामिति तत्र तेन माणवकस्यापादानत्वप्राप्तेस्तद्बाध
यकर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् अनीप्सितग्रह
णस्यार्थमेवतत्त्वाच्चकम् इदं तत्त्वं ध्येयम् ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधे कर्मत्वमेव ईप्सानीप्सादेरधिशीङादिवत्
नान्नाग्रहणानुपयोगे विहितानि यावाच्यकोऽत्र प्रवृत्ततान् एतत्तुल्यमस्ये वशहार्थत्वात् कर्मणि हितीयेति सूत्रे दितत्
त्वेनैव वक्तुं कर्मसंज्ञाविहितात्वे सर्वं तेनैतत्तत्रपेणोपस्थितात्मत्वेत्र विधीयमाना हि तीया यथार्था विकल्पाह्वानात् कि
याधायात्तना कर्त्त्वं श्रेवरनारिशाह्नेतीभावात् इयत्तमुत्वारेत्तुमानाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गः
तस्याच हर्याधारिकायामीति तत्त्वरूपतोत्पन्नाणापापेवावार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तरि युधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीना
माधारोऽर्थ इति तत्त्वं तथापि तु स्विरूपकेपलेद्यापारः स्वाश्रयहारानुभयं चेतिफलीभृतेशाब्दबोधे वेलत्वं संगच्छते न चाया
स्तैववाचोक्तिमन्त्रयम तत्विक्यार्थस्यवाच्यत्वात् वेद्र कलायमानिगौरवात् कर्मणि हि तीयेत्यादिसूत्रे स्वरसभङ्गापत्तेश्च अतएव
भाष्यकारमाह सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति नच विह्वपि धर्ममात्रमर्थः कर्मादिकं तत्त्वं कर्मादिकं त्वेव
कत्वात्वेत्यत्रति तत्रा त्वं तेनैव तु प्यापवे: पाच को रे इदः पक्वो रन्तस्योदिसमानाधिकरण्यान्वयो धर्मिवाचकेनासीका
राच्च तस्मादिह हरादिस्थानानामिव विशिष्टमेव वाच्यम् अत्र कर्माधिकरणेऽभ्युपगतेन तत्स्वापिधर्ममात्रम् सर्वथापि नैयायिकमी
मांसकाद्यभ्युपगमनमर्थं जहतीयं देयमेव नहि निरूढत्वेन वलक्षणं सप्रकारं प्रपञ्चितं नैतच्च कोऽपि सत्तमेषामभिनिवेशनमिव
परिगणनमिति तेनैनदेसेयसस्तोतीत्यादौ नानि प्रसंगादिति भावः गां दोग्धीति गोसम्बन्धि पयः कर्मकं दोहनमर्थः स्यादेतत्क

देषसंग्रहोदासीनसंग्रहा
नादेयमविषयीति भावः
तस्यापीप्सिततममिच्छत्व
दि = ९ स्वरूपतः सत्त्वात्
तद्दुपलक्षितसम्बन्धस्य दिक
भासतदवतयाद्वाप्रयमेति भास
मानोऽहमपूरुषत्वतदभावाभ्यामर्थ
नरक्वा विषयत्वादित्यादिति
भावः = ९ आदिनातिङ् ९

आधारे तत्रावृत्तिं त्वे सतिस
केत्याधारवृत्तित्वे वा धारता
नामसाचनिरूपकाश्रयसंव
न्धमेदेन भिन्ना आश्रयता
त्वं मरवेऽपि न गौरवम
तत्राह कर्मणीति = आधा
रस्यधामन्त्वेन त्वाधारता
नामाधारतात्वेनात्वसम्ब
म्मेलात्वगमाऽवगाहनान्न
मितिभावः =

=४ कृद्विषयेऽधर्मिपरत्वात् तिङ् विषये धर्मपरत्वेति =४ ९ अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिरवम विवक्षा
सर्वथाऽप्रसक्तस्याऽविवक्षाचेत्युभयविधा पि...हातेप्रत्येते चाङ्गामी तदाहाच तत्र स्थान्यो यथा इति शक्तिरूपक्रियाजनकत्वं ९

ईप्साविषयत्वानिच्छा
विषयत्वाभावकत्वेन द्वेष्य
स्वरहितं स्वार्थः = ९
इच्छाविषयत्वानिच्छावि
षयत्वयोरादिनाईप्सा ग
तप्रकर्षस्यार्थः =

विशेष्यविशेषणभाव
इत्यर्थः =
पदजोपस्थितायाविशेषोप
स्थितस्य तत्वेन शाब्दबोधे
इदन्तु पलत्वंसंस्थयार्थ
स्यनिमित्तत्वेन तत्संज्ञाप्रका
रिके वा पस्थितिरिति कर्म
त्वादिनोपस्थितेस्तत्रादि
वेलत्वरूपमात्वमनन्वयविदित्युः

त्वादेणपाद्यादेशसिडं चैव
धर्मसर्वथा तु रूपमारम्भि
त्यादीतिभावः = २

गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः

गोप्यस्य जतिगवाप यस्या जयनीति प्रतीतेरिति भावः =१ व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतये ऽयमर्थः =२ हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृता =३ ग्रामादायाती सा
द्येसंज्ञा न्तरापाप्राप्तावपादानत्वे सावकाशा कर्मसंज्ञानुशासनगच्छतीत्यादौ =४ एतच्च भाष्यमकथितं चेत्येतद्विषयं न भवति सूत्रस्य सूत्रस्थ प्रादानत्वाविवक्षायां प्राप्ते पर
त्वादिसूत्रसंगतेः तद्दूनयन्नाह एवकमित्यादि =५ =६ शक्तापुत्र तत्रयाहेत्येवप्रतीतेः पक्रमातिशयद्योतनाय जहारेत्युक्तमित्यस्यैवोचितत्वादिति भावः =७
तथाहि ।

प्राचां ग्रन्थे इति शेषः अग्रामाद्विवीतं तद्यदायपोनिह विभागानुकूलो व्यापारपद्धधात्वर्थस्तदा पादानत्वाविवक्षायामन्येनाःसिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एवमन्येष्वपि =८ विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायां =९ अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबन्धिनः कर्मत्वमस्त्वनेनास्तीति भावः द्विकर्मकत्वं तु पदीवृत्तद्वयापारद्वयार्थतया वोध्यम =१०

प्राचीरदद्धार्थे रथः पथः तस्मादेवकाशोषा रिरर्थः =११

नेदीप्सिततमं कर्म तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत् अपि तु नोपसर्जनं त्याजनं तु हेतुः दानमङ्गीकारं च याचेः ।
विश्लेषं च पचेरित्यादि एवं च यत्र तदानत्व्यापारविषयीभूतं यत्प्रकृतमानोङ्गीकारादि तदाश्रयत्वेन गवादीनां तस्यैव अत एव ब्रह्मणोऽक
लं ते ऽकथितं तु यत्साध्यसिद्धं तथा गत्यादि सूत्रे लिङ्गमार्थमिति शब्दार्थसिद्धान्तः अत एव बाकञ्जारस्तत्र अपादानत्वत्रमाणि गाहोपिय
ग्रन्थान्तरपरत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यसंगच्छते एवं केषाञ्चित्पदिकार्थः कर्तेति पक्षेः अधिकफलाश्रयत्वं यथा यो गण एव विवक्षायां चेदं अकथितं
त्वाद्योगे सत्प्रिक्षेपः दुहः सतत्त्वात् ह्यस्मिन्नो व्यापारस्तद्विषयीभूतो पविशदेशत्वेन यथा तथा च कथितं चेति सूत्रे यथेष्टमिति चेत् अत्रो
च्यते कर्मत्वः शेषत्वेन विवक्षायां तत्वानुमाणामात्मनीय एव इति विवक्षा ग्रामादीनां वाधितमिति रस्तु नेत् तथा चेदं षष्ठी वसंबन्धमात्रे हि ती
यार्थे इतिस्थितम् अपादानत्वमात्र विवक्षायां तु पञ्चम्येव गोः क्षीरं विशेषणत्वेन षष्ठी नेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव
एवमग्रेऽपि अत्र दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् नीहृकृष्वहां च कर्मभाक्ति अत्रेद
वक्तव्यम् ग्रहः पाणिनिर्मितः न ग्रामादय इतरे ऽन्यत्राभिनव राहूरणमध्यमकम् रसेरेषां तद्विकर्मकत्वे यद्यपि ग्रामाणि कृत्वा प्तिसन्
श्रीमद्गुरुः तथाहि दुह्यादीनामेवोद्देश्यत्वेन परिगणनमावश्यकमप्रक्रियापाषेणकथमवगतार्थाः किं हि द्विकर्मकेष्वाप्तानुकर्मतासु गौ
णे वेत्यस्मात् कांतायां तस्य यथावत् पविलब्ध्या द्वयो एवत्वविकर्मगतयोत्वाप्यकर्मणि प्रयत्नं यथाभिद्रुत्यादि गौणे गोस्तु यथा स्यादिति एवं
नृशतीः इमन्त्रिभ्याम पिसुरवस्यात् तथा च गर्गः शतं दण्ड्यन्ते मितिगाच्छविस्थले न पार्थक्यप्रधाने न गर्गाः शतं यिनसराजानोहिर
रोपेन भवतीति वाक्यशेषात् इतिदेदहरणार्थोन तन्निग्रहार्थः अत एव सूत्रसमभद्रायेवाक्यसमाप्तिः गुणात्रयेधनप्रधाना इत्थं
रसंभवात् तथा मन्त्रैरपि प्रधाने स्यादिषा ते गौणे तथा च वारदिः येनापविष्टसलिलः स्फुरन्नागसद्याद्देवासुरैरमृतमम्बुनिधि
र्ममन्थेरतिसुत्रामते गुणपूते उद्देश्यत्वात् अम्बुनिधिस्तु गौणः यदपि अाख्याताः स्युः [अकथितस्य विवक्षा] द्विकर्मके पञ्चषेषाप्रामाणिकः स्यादिति
तदसमानात् तथाहि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिके तद्भाष्ये च पचेर्हि कर्मकता लभ्यते केयं
दुरहन्नामात्वतैजेव सङ्गृहीता माषवो पाकर जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि उदाजहार चत एतु तानोदहेनपचनी
ति यत्र कथितं चेति सूत्रे हरतेनोक्तं अकथितं तथा होयद्यप्रधानार्थो गृह्यते तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पयः सत्यपाणिक
स्य पाणावपि स्यात् करणाधिकरणयोस्तत्पक्षत्यादिरवकाशः नहि तत्रास्य प्रसंगो दुहादिपरिगणनादिति तत्सूत्रान्तराभिप्राये
णोक्तं या अपराहन्तस्य परस्याविरोधादिस्यात्संगाव वल पातेनयनीति निमितभिवे यत्र नियपरतियाखानं तत्र तस्याकर्मकता

न च क्रियान्वये विशेषत्वविवक्षायां सेतिका च म्पूष्टान्नार्थस्य तत्त्वान्वयेत्वार्थकनाम समभिव्याहारेतत्रैगावयवसुत्यतेः अनएव ब्रह्मणो नामादन्ने पचतीत्यादौ हार्थे षष्ठ्युपपत्तिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारस्येत्यं नेपाकेन निर्वर्त्यतिरस्कृतो भक्षेत तत्पाकान्वयेषष्ठी स्यात् =१२ अकथितं सूत्रविषयत्वे ऽप्यर्थः केषराधानादि संगतत्वादिति भावः =१३ अत एव षष्ठी सेव दुहपर्णार्हत एवं चेत्यादि...
उद्देश्यत्वात् = उद्देश्यत्वे मानमाह
एवं देश्यामालिकत्वाद्दूषकं केयदाहाथ द्योपेनेति धनयुक्ताः केयदेति अग्रामाद्विवीजनपद्धेव्यापारद्वयार्थत्वे कर्त्रीप्सिततममिति कर्मता हतस्यैव व्यापारपविभागेन कर्तृत्वविदेयाविभाषसम्पदाद्रूपेन तत्र विषयत्वेनमानमिति =१४ एवं वैयाकरणेभाष्यसंमतत्वात्रेत्यर्थः भाष्याद्युक्तानांस्पष्टम् ५३ गुणमधानास्मित्रेन तत्र च येनिर्देशः यथाक्तेनेकेयदाहुमादौ ते निचधानेन मू =१५

=१६ स्यादिति किं च कर्तुरीप्सिततममित्यविषुक्षपरागदवत्वं तत्स्वभावे तद्विषये विषयात्पवसायेरतः षष्ठ्यपवादत्वमित्रेणानसंबन्धत्वेन बोधकतोचिता तस्माद्वापिक्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्मत्वपाक्षिमत्वेनैव बोधस्त्वोचितम्
व्यापारद्वयार्थत्वे कर्त्रीप्सिततममित्येनाविद्धिकर्मकत्वमस्त्वेव यथा प्रयोगे बहूनां धात्वनाम् तत्रये व्यापारद्वयार्थत्वे नहि कर्मकात्वेवाप्रधानकर्मणि लादयः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति सूत्रः प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययस
मभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानार्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वं एवमवेशेषे हृष्टासाधान्यस्ये वयाश्रयत्वात् गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गाणामेव तत्रेमितित्वेवकर्मणि लादयः उद्देश्यत्वत्वमर्थाधारा सूत्रतात्संसंगतेहेश्यत्वेनाप्रधानगति
नु शेषाने शतात्वादिति तिरद्धि सूत्रस्य भाष्याविशेषः एक व्यापारार्थे कर्तृता दियोगे तु प्रधान... नामेव फलाश्रयत्वाभावात् एवं च भाष्यात्कारानां परिगणनेन पाठेऽप्युक्तः सर्वप्रिवचनयंसं
तेन्नियम्... एवं दुहार्थत्वे नहि द्विकर्मकतादि संगत्तत्वनिधानेन वारणीयमिति दिक् =१७

तावदेवः

मुख्ये निबन्धने यं संज्ञेति वदन्तोऽकैयटादीनामिमादिः हि कर्मकत्वं तद्व्यापारहयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ॥ ९ ॥ ७८ व्याख्यानान्तरेथे तभाषोदाहरणानां च ८ ॥ ७५ क्रियायाः कालेनापि तमेव प्रसिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥ नेनेति
देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः यत्र मासादेरेव ग्रहणं नेत्यर्थः तत्र जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वे विकालत्वाभावात् यदि तज्जन्ममात्रस्य कालत्वमपि विमतमस्ति तदा हत्वा शिवान तस्य कालत्वात् किं तमासमादिने वेति भावः

सूत्रारुचिरीत्युक्तम्

न यद्यपि तद्यथा मासदेयो भाष्ये नपठितास्तथापि चकारेणासंगृह्यन्त इति बोध्यम्: मुख्ये निबन्धनेति नन्वस्य रूपाख्यया मुख्यमपीदं चो
द्यचोत्तेरित्यत्र ज्ञापकस्य भाष्ये पठितपर्यायस्य प्रत्युदाहरणत्वे विधिरकर्मकत्वरक्षणादिति भावः तथा च भट्टिः स्यात्स्त्रैणोसमस्तुलोपाजगाहसारी
चमूर्वेदवचनमहार्थम् कालिदासोपि शिलोच्चयो पि दिदिगतालपत्रैः श्रीमानमर्थमाश्रितेव भारविश्व उरसस्तेनाभिमिसुदा
तेहेतोपायेनाभिरुध्येन्द्रः इति एवं वनाश्यमासरेयावरसत्वादिकर्मकाविघ्नाः देश इति कुरूपाञ्चालादिरेव गृह्यते नेनाधिशीरूत्यासा
भिमादेर्वैयर्थ्यम् गोदोहमिति नवेरकालत्वासिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् तेन हस्मास्त्वरस्मादितभव
ति यत्र घोषाक्रम ग्रकर्मकधातवस्थिते गोदेशकालाध्वभावेभ्यो हितीयेति केचित् नदीमास्त इत्यादि ग्रन्थेरेव कर्म कर्मसंज्ञायाश्च
कत्वात्कर्मणि लादयोनस्युः ग्रामस्तेनामसहतेत्यादिवत् केचित् इमाससंगतम् द्वितीया याया भाष्ये मतत्वात् नदीमिमुदाहरणम् संग
तम् ग्रामः समतः कुर्वादिरेवदेशः नतु प्रदेशमात्रे तेन ग्रामेस्वपितीति तिनभवतीत्याकरात् मुख्येतिचस्मरणम् प्रधानेस्वपितीतिश्रम
गात् मूलपवाकरे ग्रागतस्यत्वे नविशेषितः गत्वत्वेन प्रसिद्धेति परिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यानम् गतिबुद्धि प्रत्य
वसानेभवत्यम शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थः ननु कर्मेतिकर्मव्याप्तिरास्वतिव कर्मशब्दः क्रि
यापरः कृत्रिमकार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च ग्रन्थाहिगतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवास्तु ननि
यमार्थं चेन्न तत्र णिचीति शाब्दः णिजर्थनाप्यमानस्य यदिभवति तर्हि गमयति हीनामेवकर्तृरिति तेनपाचयतिदेवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्य
त्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनानुष्ठानात्तृतीया सिद्धा इति अन्यच्च गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यप्रेषणे कर्मतां गतः नि
यमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति कर्तृः स्वधर्मेणाहतृतीयेत्यर्थः नन्वणिजर्थप्रतिकर्मत्वेनाधिकाप्रकृत्यर्थं प्रतिकर्तृत्वे
परत्वादेवसिद्धम् अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रियाणिजर्थेन संबध्यते हेतुमतीति णिजविधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वा
त् मूलपवोपजीव्याणिकर्तृसंज्ञा एवंच परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वात्पि च प्रयोज्यस्यात्मकर्तृत्वं गम्यादेर्विधिनोचितेनेति तेन मू
लेवम लक्ष्यस्य निर्वाहत्वात् नियमस्तत्र मिति ग्रन्थानांका गतिरिति चेत् शृणु णिजर्थस्य प्रशास्य प्रधानत्वे प्रकृत्यर्थस्य प्रधानतागौ
णिमाः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात्हि प्रतिषेध एव नास्ति अन्तरङ्गोपजीव्यत्वेनापि प्रधाने प्रतिनप्राबल्यं प्रयोजकस्य प्राधान्येन ग्रन्थान्त
रसंभवः प्राधान्यात्कारके विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम् शब्दनिति स्वर्गकर्मके यत्र नियन्ता कर्ता ननु
प्रियो व्यापारः सस्त्रीहर्षमितिगतिरित्यर्थः ननु द्विकर्मकं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तृरीप्सिततमं हि कर्म नच शब्दे कर्मारः तेषांगमनादि स्वतेन क

प्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारनिरूप्य

त्वनाः रुचिः स्वरूपता प्रयोजकव्यापारेण्यानधीनत्वेन तत्वगणार्थप्राधान्यस्यगणाह प्राधान्यस्य च सत्त्वेनोहेयप्रत्यत्वलक्षणार्थः परस्कारेणनमुक्करणि किंचकर्तृत्वहरणपालनार्थप्रधानीभूतव्याप
राश्रयरूपस्वतन्त्रोपलक्षणं न तु तत्संज्ञकपरमः तदुपजीव्यत्वेतद्रूपपादम् ॥ २ ॥ तथापुरुकमिश्रनेनापि तस्यानीप्सितत्वाभावात्कापिकर्तृत्वमितिनवुद्ध्येश्च ॥ ८ ॥

कार्यसंप्रत्ययस्योचितत्वात् ॥ ९ ॥
न तु कर्तृरिकर्मेति सू
त्रे क्रियायामान्तेरुद्विम
कर्म स्नोकेरिद्धम संगतमत
ग्राह कर्मेति ॥ ११ ॥
हेतुमतिचेत्यत्र भाष्यकृ
ताराचष्टः ॥ १२ ॥

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्य
मर्थक्रियायां स्वातन्त्र्यादि
स्तस्य स्वधर्मेणाभिधानेहेत्व
होमः कर्मसंज्ञानियमस्यच
प्रेषणेत्यर्थः ॥

कर्तृरिति वचनम्

कर्तृपदस्य स्वतन्त्रेण लक्षणं विनेत्यर्थः [illegible] ... सिद्धिः = ३

[illegible] ... निरूप्यते वा = ५

[illegible] ... भावः = ४

मेवादिविति चेन्न मैवम् कर्मसंज्ञायां दिकर्त्रे ग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव तच्च प्रयोजक
सन्निधाने विप्रयोज्यस्यास्त्येव तत्रोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः प्रधानकर्मत्वाद्येयेनादीनामुद्दिष्टकर्मणाम् अप्रधाने दुहादीनामपि
स्वव्यापारे कर्तृत्वकर्मत्वे [illegible] प्रमाणत्वात् न हि लक्षणं विना [illegible] दिकर्मकत्वालम्भने येनापत्वेक
शेरिति वचनं सावकाशं स्यात् तस्य तत्र संकेतिनस्यते चैवलक्षणकथमिति चेत् संज्ञासूत्रत्वं पदिते संकेतिनस्य [illegible]
स्वतन्त्रमात्रे [illegible] जीवयोरिति यदाप्यनयोः प्रयोगसामर्थ्येन गतिसंज्ञापि [illegible] विशेषणीभूत [illegible]
न्मात्रत्वाणि [illegible] निपातिति नियमात् [illegible] सारथिरेव [illegible] वलीवर्दान्यवाचि [illegible] सिध्यति सुनि
वेधरति प्रयोज्यकर्तृत्व [illegible] फलितोऽर्थः सत इति नियमप्राप्ति [illegible] स्मारयतीति अकर्तृमिथ
योफलेशेषा कर्तरीति परस्मैपदे कर्त्रभिप्राये [illegible] परस्मैपदमेव [illegible] प्रतिषेधर
तिनिषिद्धत्वात् [illegible] स्मारयतीति [illegible]
[illegible] प्रयोगादेव कर्मत्वबोधः [illegible]
[illegible]
[illegible] संभावना [illegible]
[illegible] कर्मत्व [illegible]
[illegible]
[illegible] कर्म
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] कार्यं इति भावः [illegible]

[illegible]

[illegible] © Dharmartha Trust [illegible] Digitized [illegible] = ७

[illegible] = १

मनोरमा

[illegible] = १०

[illegible] = ११

[illegible] = १२

५४

=१ उभसर्वयोस्तस्माविति उभांशो उभशब्दस्य द्विवचनसमुदायोद्देश्यकत्वसंख्यार्थं इति बोध्यम् उभशब्दस्य शब्दपरत्वात् द्विविषये यिनापत्त्यर्थिके उदाहरणोक्तं उभशब्दस्य सर्वमेवायचितनतउभयशब्दान्तस्यापि तद्धितसमुदायो
द्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः =१ कृष्णेऽन्नाद्याम् प्राचीनैर्द्वित्वो सामानाधिकरण्येति निर्देशे न द्विकिन्नु दके परतरवाग्यजिति व्याख्यानं तदा होभशब्दादित्यादि एवं च नेषां लक्षणमभ्युपगतं व्यर्थमिति भावः =२

शेषोऽगाद्बुद्ध्यमानम् उपपदविभक्तिमाह उभसर्वतसोः तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। मुख्यप्राप्तः उभयशब्देनोभयशब्दोऽल।
ह्यते। त्यप्रत्ययान्तस्यासंभवादित्याहुः वस्तुतस्तु वृत्तिविषये उभशब्दस्यापि उभयशब्दार्थहि द्विनोयस्तत्स्वदन्तस्येति निपाताच्चान्तस्य धि
गित्यधिक्षिप्तिकौ निर्देशः गतिस्यपमादेर्निवृत्तिरिति प्राञ्चः तन्न तेषां सतिप्रदा तथाहि केतनोपक्रमात् कल्पस्येतरस्येव दशानिकेज
प्रसङ्गात् नत्वायं गकारान्तपदवेनिर्धृमितन्यम् कस्मात् तरानितस्यैव किन्तिसप्रमाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् तथाहि।
त्यतिविभक्त्यन्तमेव प्रकृतिवस्तुकरणमित्यनिर्देशानामपोलक उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः ग्रामादिस्वाननि:
षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवमुपपदविभक्तेः सर्वत्र बोध्यम् नाम्नो द्विधैव संबन्धः सर्ववान्येषु व्यवस्थितः सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा पिकचि
द्वेवेतिरिति हेतो षष्ठीग्रहणं तस्यापवादविभक्तेरप्युपलक्षणम् द्वितीये विभक्तिः सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्याभ्यां निर्वाहो षष्ठ्येव वा।
वारयेरेककोरित्यस्य धिकृष्णमभक्तमिति तस्यापि निन्दा इत्यर्थः कथं धिग्देवदत्तेति संबोधनपदस्य क्रियान्वयरतिप्रयोगे वाक्यत्वायोग्यः
प्रयोगाभावात् क्रियापदं च कल्पितं विदात्तिमस्मिन्नप्यदेतन् तथा चमर्त्वं संबोधकं निषिद्धाचरणादिनिन्दार्थमिति तात्पर्यः।
एतेन हानानदारेविधीरा भवेत्यादिव्याख्यानम् यत्नाहुः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबो
धनपदस्य कर्तृकारकत्वाविश्लादिति तन्नत्यम् संबोधनस्य कर्तृकारकत्वेऽक्ते संभवाभावात् देवप्रसीदेत्यादौ देवपदकर्मत्वे चेन।
नेनाववनाकारकविभक्तित्वं लभ्यते किं च देवत्वां भजन्त्वीत्यादौ संबोधनस्यावाक्यत्वमपि न कर्तृत्वमित्यालनावत् उपर्युपरीति कथं
नर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः इत्यत्र उपरिबुद्धीनामत्र बुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः एवं चाम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया।
यद्वा प्रतिपरोऽतस्मोपर्यध्यधसः सामीप्ये इति कृतद्वित्वस्याग्रहणम् तेन वीप्सादिद्विवचने सति नास्य प्रवृत्तिः मन्यतापि
कैला हृदये अभितः परितः प्रति भातीति एवं निशाहः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गेन न तु कर्मप्रवचनीयः यत्र तालाम्... ति।
तवचनमवयस्येत्यर्थः सामर्थ्यादिति मनः एवं वदेत पर्यन्तमपि पश्चाद्बोधे विषयत्वात् क्रियतमन्तिभावः नदीमन्वितिद्विती
यायाः संबन्धोऽर्थः स चेहसादिरस्यापरस्य नुनाशोऽस्य ने लतलोऽयं वृक्षं प्रतीति हतसंबन्धिहेतोतन अर्थः संबन्धश्च लक्षणलक्षणभा
वरतिप्रभ्यारयोग्यान् यन्मि भक्तो विष्णुं प्रतीति विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादियोगः लक्ष्मीति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य।
हरिणा सह स्वस्वामिभावः इत्थंभूतमिति स्वरेश्च्या द्विवचनेनैव योगमेव परिशब्दस्तु क्रियया संबन्धेन कर्मत्वेति द्वितीया कर्मप्रवच
नीयसंयोगे परं संज्ञाया बाधास्तेन पतदर्थमेव लक्ष्यतःसयो विषयत्वेऽपि आख्यानमाकरे पश्चाद्यतापादि तिरीमिति निद्येनम

नाम्नो रिमानेन क्रियाका
रकयोः क्रियाकारकभा
वरूपकारकविभक्त्यर्थ
संबन्धेनान्वयरतिमिच्छिन्नु
=६

=४ संबोधनस्य याक्रि
यान्विक्रियायेव पिकृताद्
योगान संबोधनेनादीति
भावः =४ =१ गानेमाद
हेशाहेनन योगरतिभावः
हापरस्यबाधारू तेनाति
स्येन मा मित्पनेनवान्वय
इति तात्पर्यम् =१
=१२ कर्तृकारकविभक्ति
त्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थ
स्यादेवस्यत्वमित्येनेन सहा
भेदे विशत्रुः क्रियाप्रय
त्वादिस्नी मेरूपपादनस्या
शक्यतया कर्तृत्वेऽनुलभेवा
स्य क्रियाश्रयत्वमादाय
कर्तृत्वेऽन्वरूपस्यावरति
भावः =१२

=५ कृष्णसंबन्धिपार्श्व
द्वयाभ्यामागताद्यर्थप
श्च्यात्सतिसितिन्ये =५
=६ विनापि संबन्धं वि
शेषाविशेषणभावेन =६
भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्य
विशेषणभावेनेत्यर्थः =६
=७ षष्ठ्या वेत्येन द्वैयधिकर
ण्येपलक्षणमिति भावः =७

बोधनीयक्रियान्वयः =८

=१४ अन्नपदसर्वेषामप
मस्तानमुपर्युपरिवर्तनेन
त्यादेन द्वितीया मत्रमुप
र्युपरीत्यस्य निशयोयोन
सामीप्यं वीप्सा द्विवचनेना
त्रेति बोध्यम् =१४

बुद्धिता विनप्रमयार्थ
संबन्धस्य क्रियागतत्वात
दभूदि नस्य नभातीत्यन्व
यः =६

हदप्रकाशेन विष्णुद्वितो
नताना हुतो लतलं विष्णु
द्वित्तो नमेतत्सं =४ एवं
पदार्थस्य सेचनं प्रति कर्म
त्वादनपवृहलस्यवृत्तिस्यप्र
तिसेचनमित्यादिष्षष्ठीतिभा
वः =२

अन्यत्रोक्ताया अपि वीप्सायाः संज्ञां प्रतिनिमित्तत्वादिति भावः =१ विशिष्टक्रियासंबन्धे विशेषणेनापि संबन्धात् प्राप्तिरिति भावः एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीया
र्थसंज्ञाया अनवकाशत्वात् किं च परेः क्रियाविशेषकत्वेऽनर्थकेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवाभावात् निरर्थकविस्तरः =१

मनो
५५

55

वेद्यांकारककालीनमध्ये:८ प्राधान्यंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित
प्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम् =६

वतिवर्जनार्थेनापेक्ष्यतेनसास्वर्थात मयामिश्राद्वादिति ययभागः स्यादित्यर्थः मामामिश्राद्वादिदिति सिद्धान्तः प्रत्यहादहरन्ति तत्रमां
प्राप्नुयादित्यर्थः उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मासमितिद्वितीया अत्रचययभागइत्यर्थतः पिं वसीनाति अभोगइतिकर्मप्रव
चनीयत्वेनिषिद्धेउपसर्गप्राद्युर्भावामितिनिषत्वम् प्रजायामितिपूर्वसूत्रात्प्रजायहणमनुकृष्यते कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे इति
द्वोः अत्यन्तःसम्बन्धोसंयोगोनिरन्तरसन्निकर्षइत्यर्थः द्वितीयास्यादिति अत्रसकालाध्वहेतिभ्यामेव मासमेति कर्तृर्थप्रयोग
कालेधिकरणेइतिसप्तमीप्राप्तः तत्र तत्रशेषग्रहणात्तत्रमादिहेत्वोजनुमितिकुरन्तेनसहसमासनिहन्तेरेवफलत्वात् तेस्मादिहे
षष्ठीशेषइतिसूत्रेशेषषष्ठीविवक्षतम् ॥ इतिद्वितीया ॥ स्वतन्त्रःकर्ता प्रधानीभूतधात्वर्थप्रत्याश्रयत्वंस्वातन्त्र्यं अत्रच धात्वनो
क्तक्रियेनिमित्तं कारकेकर्तृ तत्त्वात्वेइति साधकतमंकरणम् प्रकर्षेति यद्व्यापारानन्तरंक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् अंतच क्रियायाःपरि
निष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् विवक्ष्यतेयदायत्रकरणंतत्तदास्मृतमिति विवक्ष्यतइत्यनेनस्थाल्यादीनामपिचैववक्तिकंकरणत्वम्
स्तीतिध्वनयति आहच वस्तुतस्तन्निर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्यापच्यतइत्येषा विवक्षादृश्यतेयतइति अयंभावः का
रकत्वतद्व्याख्याकर्तृत्वादिघटकंचवस्तुविशेषेविशेषणविशेष्यभावव्यवतिष्ठते नहिगोस्सर्वप्रतियोगीवतत्कृविशेष्यगोरि
निवद्विशेषणंविशेषणमेवेतिसम्भवम् तथाचकथाविवक्षाधीनपस्यापिनैर्थेकिंकर्त्रादिकमितिप्रश्नेप्रकृतेत्वमनुपात्तव्या
पाराश्रयतयाविवक्षितःकर्ता व्यापारस्याधिकरणपक्षाश्रयःकर्म कर्तृकर्महारकसम्बन्धेनाश्रयोधिकरणम् पच्यर्थोव्यापार
स्यानेकधा एवंचपचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिरात्मार्थकत्वेनदास्थूणोदेवदत्तःकर्ता ज्वलनमात्रार्थकत्वेएधाः
कर्तारः तण्डुलधारणादिपरत्वेस्थालीकर्त्री अवयवविभागादिपरत्वेतण्डुलाःकर्मारः स्थाल्यापचतीत्यत्रतृतीयापात्रव्या
पाराश्रयोपिस्थालीकरणमेवनतुकर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्येवतद्वानुपात्तत्वात् तथादित्वोदिभ्याधुपोस्तृत्वप्रयोज्यःक
र्मी नस्मिन्नेवार्थेभवत्यनिनोपात्तेकर्म अपिसर्वेश्रोत्रादिनिरूपातेश्रोत्रायाःकर्म केवलैरूपातेःपिकरणमित्यादि एतेनसा
नस्यस्वप्रकाशत्वेकर्तृकर्मविरोधस्तथाहिपरास्तम् प्राहविशेषोपाधिकेसकर्तृत्वादेःप्रमातावाचिकिसंभवाभावात्।
एतेनपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वंकर्मत्वंचेत् पारानेतित्याप्तिरित्यापसाधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वंतदि
तिपरिष्कृतेत्यापिप्रत्युक्ताःयामंगमयतिदेवदत्तमित्यादौगत्यर्थव्याप्तेः तत्स्वेतामंनस्यप्रकृत्यर्थत्वपित्वात्वानवच्छेद
कत्वात् तत्त्वेवापाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः तत्रपारिभाषिकमचशासनोपयोगिकर्मत्वंवचनबलाद्वास्थि

=४ यद्वातत्पाद्यक्रियायांयदाश्रयत्वातत्रविवक्ष्यतेतदातत्क्रियायांसकर्त्री यद्वापाचयतःकर्तृःक्रियायाःयदाश्रयमिदमतेनयदिवक्ष्यतेतदातत्कारकंतत्क्रियायांकर्मेत्येवंशङ्कविरोधोपाधिकसकर्तृत्वादेः =८ कर्तृ
कर्मशहयोराश्रयविषयत्वतत्तकत्वंस्वप्रकाशतेस्यप्रकाशपरत्वबहार्थंत्वमर्थबालतत्त्वैवदोषरतिबोध्यम् =४ श्यागताकाशीगच्छतीत्यादेतत्सापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः=२

वस्तुतः वस्तुनीमर्थःसा इति अभिप्रेतलक्षणमितिः न कर्तृत्वादिकमनिर्देश्य इदंवस्तुकर्तृत्वेनादिकं नेत्याननिर्देश्यमित्यर्थः इ यंविवक्षानाननतत्रेदानत अवस्थितम् =५ =९ विषयतानाविषया स्वेनतत्क्रियाव्यवस्थिते एवं कारकत्वतद्व्याप्यमध्य करणत्वादिकंचेत्यर्थः न तण्डुलानाहेतवद्वन्धिगकृता रकस्यापितण्डुलानामोह नेपचतीत्यादावोदनप्र योज्यत्वेनदसम्तेनादर्शना लोरकत्वमध्यविवक्षितोद यः =९ अादिनाऽप्रि कसमानाधिकरणत्वम् =

अभेदेआधाराधेयभाव सविषयविषयभावयो चाभावादितिभावः =८ कर्मत्वाभिमतापेक्षया रेमर्यः गम्यादिकर्तृयति याधिकारणोदम्=२ एतत्रधात्वर्थतावच्छेदकत्वे=१

ज्ञानादिनापरिच्छेदादव वच्छेदनं संप्रदानादा नयोस्तत्त्वनकर्तृत्वविवक्षा वृत्तिकसम्बन्धाद्वाआपार भानेरकृतेरितिबोध्यम् =

संयोगस्यैवतथात्वंनत विभागस्येतिभावः =२ एतत्रथात्वर्थतावच्छेद कत्वे=

नत्र विभागस्य गम्यादिपक्ले कर्तृरिति तस्य मुक्तमिति च शक्नोति अपादान प्रकरणे वृक्षस्य पिनो विभागस्य धात्वर्थतया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह एकसंज्ञेति ॥ विषयं स्वरूप्तम् स्यादीत्यावकाशायास्यर्थः -
कर्तृरिति कर्मसंज्ञातः पारतन्त्र्यपरत्वाद्वाधिकाः तत्र यथा मेयजनीत्यादौ द्वितीया सिद्धिरिति तत्त्वार्थः अपादान निष्ठविभागीयस्य बन्धस्य फलत्वात् नवकाशकत्वाद्दोषस्य पिवोध्यम ॥ १ एकसंज्ञाधिकारे
॥४ तदूयसर्वे नैवधात्वर्थत्तदुपस्थितिरित्यर्थः तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इतिभावः ॥६

॥७ यत्र भवतिक्रियायां प्रथमत्वात्तेन तत्र हिम [illegible]

तमिति चेत् पादावेन तर्हि नेत्यत्ती मध्ये ॥ एकसंज्ञाधिकारे नवकाशयाभावकाशापवाधात् ॥ यतएवास्मान् भात्सुनारस्त्रीत्या
दीपरयाकर्तृ संज्ञयाकर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्याह करोतिरिति भिन्नमभेदमाश्रित्यसमाहितं भाष्ये गमेरणेति इदयंभवस्थितानां
कारकाणां क्रियांप्रतिविशेषणानैव तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यनैव मतत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धात्वस्यार्थयोः फल
व्यापारयोरपि कर्मकतृसम्भिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाववत्सामान्यः तथाचगमनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतवाणव्यापारसा
ध्यप्राणवियोगाश्रयो बालीतितात्पर्यार्थः पचत्यजेत्याद्यपि करणेमीमांसकैरुक्तम् काष्ठैः पाकस्यापिस्याद्दितिनदिष्टापत्तिरुक्तम्।
कर्तृकरणेकृत्तावहुलेकर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कन्नकमर्थेन कारकान्वयं विना लक्ष्मिसंभवस्ये वाभावादिति स्वपीमि
ण कलनीयम् यत्र भिदितेनकिम् हरिः करोति जीवनस्मानेनजीवनः शात्विकः प्राहइदं करोतीतिवाक्ये कृतविशेष्येनकृतविशेः।
विशेषकर्मकत्वस्याश्रयत्वार्थः अवधेरपर्थवद्वजीरो मृत्यस्त्वरत्स्वीकारात यथाचैतत्तथावक्ष्यते प्रकृत्यादिभ्यइति अग्नहरितिगणो
यं तेननाममात्रात्तीयाप्रवृत्तिलेनराजरत्याहरिगोत्रेण द्वयोः शोणयोः समाहारः द्विद्रोणं धान्यमित्यत्र स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयपरिमि
धान्यमित्यर्थः शर्करेति करणं शाह्लवत्यव्यापृतिक्रियाणां संप्रदानमित्यतस्त्वस्यान्यतरस्याम्‌ग्रहणमपकर्षणेनवासंज्ञयोः पर्याये
लत्रसमावेशार्थश्चकारः तेनमनसादीव्यतीतिमनसारेवस्यत्र कर्मणप्रकरणेतृतीयाचेत्यचयसिध्यति मनसः संज्ञायामित्य
लुक् किंच यत्रैवैवपते प्रसदतेनैतत्र सकर्मकत्वात्‌ गैकर्तृगौ कर्मत्वेन अण्णवकर्मकादितिपरस्मैपदं चतेनितिसिद्धान्ते: य
त्रभावा कर्मसंज्ञवास्यादितिवाच्यं नैतत्कर्तृविरोधात्परत्वात् स्यादेतत् करणसंज्ञायाअवकाशः देवनामृत्यः करणेत्स्इदक
र्मसंज्ञायास्तदीव्यत्यन्नत्यः कृतमिलइ गलेरी व्यतीत्यत्र संज्ञाद्वयप्रसक्तौकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीयैवस्यात् नतुद्वितीये
तिचेन् अत्राह कार्यकालपक्षेकर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्यापस्याने तस्यानवकाशताहितीयेति नतुदीव्यतेरुक्तस्य कर्मणपक्षि
द्वितेपिकरणत्वस्यानभिधानात्तृतीयास्यात् तथाद्देवनामृत्यः इत्यत्र त्वसुरः करणस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानाद्वितीयास्या
त् मैवम् एकैकस्याशक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनी तथाचोभयत्राप्यभिधानेमेवनत्वनभिहितत्वम् स्तद्वक्ते पृष्ठेणेति पित्तिः
क्रियासंबन्धः शाहः अयमस्यार्थः इति तस्याप्राधान्यम् अप्रधानमप्रणमाश्रूयकर्तृम् नचैवंपितरौपितृतीयापत्तिः नत्रप्रा
तिपदिकार्थमात्रेतत्तृंकृत्वात्मपथसौपपत्तेः पितरःगृहम्भिस्त्रीहोकारकविभक्तेः प्रबलत्वाच्च येनाङ्गविकारः अङ्गात्‌ ॥१
अर्शीयाचनन्त्र: नरात प्रजितरति येनेतिसर्वनाम्नः प्रकृत्यर्थ [illegible] संनिधानात् सर्वाश्याद्विकनपवनयोति

॥३ अत्र सादिस्य वा विना अगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमन संबन्धस्य पवसंभवरति पुत्रागस्यापि सानुभवसंबन्धबोधरतिभावः [illegible] ॥३ ॥२ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

मनो
५६

कृतेन्नावयवेन शारीरस्य विकारः संभवति न देवदत्तः येनाङ्गेन विकृतेनेति संजानीत इति संज्ञतिभ्याममनाध्यानं इति
श्लोकं श्लाघे परत्वात् षष्ठी पितुः संजानीते यज्ञदत्तेनोक्तं आध्यानेपरत्वात् धीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति तत्र तत्रे
त्याधिकारात् इत्यादीनि उक्तं च इत्यादि विषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति अनाश्रिततद्व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इति
च फलमपीति एतच्च प्रत्ययार्थे इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् एवं च तादर्थ्ये चतुर्थी सरेयहतीयाविकल्पते अध्ययनाय वसति अध्ये
तृविशेषः अध्ययनस्य फलेन संबन्धः संसर्गः उपकारकत्वेन संबन्ध निरपेक्षमिति गम्यमानेति तत्र अध्ययमानो वे स्वाग्रहः
तिभावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीतिभावः मात्रा पलेयेति गुणान्यनैषी रिमत्रत्वयतधमितिशेषः अ
सिद्धेति एतच्च राज्ञः अमाचेद्युतर्थ्या पर्यमनेन साध्यते । इति तृतीया । अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह दानस्येति तेनाजानयति
ग्रामं हस्तं निरूपितस्रुवरेस्मादोनातिप्रसङ्ग इति भावः दानं चात्र नयई [illegible] त्वनिहविशर्वकं परस्वत्वापादनम् अत एव
रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति तत्र हि ददातिर्थीक्षः एतच्च [illegible] भाष्यमते तत्त्वर्थ [illegible] एवं [illegible] कोपाध्या
यान्स्य चैवं ददातीति प्रयोगात् रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् नैवम् [illegible] विप्रसंगः
यमभिप्रैति [illegible] निर्दिष्टस्य [illegible] कर्मणाभिप्रेतमत्वं तदभावे ग्रामस्य [illegible] दानीयत्रति वाङ्गल
कात्संप्रदाने नीयते इत्यर्था नाप्रीयमाणः प्रीतं [illegible] कर्मेति तत्र हरये रोचते इति हरिं प्रीणयतीत्यर्थः कर्मसंज्ञा
याः प्राप्तायाः वचनम् प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथ्यो माभूत् साध्वर्हे स्वाभाविकात्वतिः कस्माय श्ला
घते कृष्णो नीत्यर्थः अन्येनाह कृष्णायास्यापरं [illegible] कथयतीत्यर्थः तत्र [illegible] कर्मत्व [illegible] द्वितीयेन कारकशे
षत्वात्स्वा प्राप्तायाः वचनम् कृतेन इति सपत्नीभ्यः कृष्णाद्भ्वाना [illegible] बोधयतीत्यर्थः [illegible] तिष्ठते
इति स्थित्या [illegible] बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनं [illegible] धारेरुत्तमर्णः षष्ठ्याः प्राप्तायाः वचनम् स्पृहे री
प्सितः परत्वादिति तेन पास्य [illegible] स्पृहतीयो [illegible] सिद्धम् यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी
तेन कुमार्यः [illegible] स्पृहयति [illegible] तत्र वाक्यपदीये [illegible] स्पृहयति योग कर्म से
ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकं संप्रदानं [illegible] संप्रदानेन कर्मः [illegible] विभक्ति विप
रिणामेन [illegible] क्रुधद्रुहं क्रुधकोपे द्रुहजिघांसायाम् [illegible] एवार्थो येषां

=२ शेषत्वविवक्षायां [illegible] कर्मसंज्ञाबाधकत्वायोगात् [illegible] संप्रदानेऽतिवाङ्गलकादिति भावः =२ स्पृहणीये कर्मत्वप्रापणीयमिति भावः = कर्मणः शेषत्वविवक्षा =८
षष्ठ्यपवादत्वात् शेषत्वविवक्षाकर्त्रे [illegible] =८

५६

वाक्यं चस्तु परिविकारात्तु मेघः प्रसह्य कोपरत्यर्थः =१ सुपकारविषयेच्छेत्यर्थः =१ उत्कर्षविशेषविधर्मारोपानुकूलो व्यापारः =१ पुरुषविषये दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः =१ क्रोधजन्य
सफलस्पदेस्त्रोरो सन्तेविनस्पृधातः वाच्यत्वादिति भावः =१ तत्र योनि कारकमसंतत्वर्थः =२ =३ राधीक्ष्योः प्रश्नपर्यालोचनमर्थः तत्र प्रश्नविषयस्य फलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः =३
=४ शासितः शासनविषयदर्शानुकूलव्यापारस्तत्त्वं शासाहन्तेतयोरर्थः शासितुः शासाहने कर्मत्वयाव्ययः सोऽनुपूर्वशासितर्यभेदान्वयः एवं च कर्मसामानाधिकरण्या =५ तत्र प्रधानीभूते
त्वकर्मत्वप्राप्तिरिति भावः =४ धात्वर्थाश्रयात्मत्वेन कर्मत्वप्राप्तिरिति

धात्वनामित्यर्थः तत्र क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः ईर्ष्याऽसहनम् असूयागुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे
ष्टीप्राप्ता असूयादेः सकर्मकत्वाद्वितीयाप्राप्ता राधीक्ष्योः कारकमिति कर्मकारकमित्यत्र प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिका
रात् न च प्रासङ्गिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णसंवद्धि अभ्यासमर्षयालोचयतीत्यर्थो भवगामेनयत्यात एव
प्राप्तेः अनुप्रतिगृणश्चेति आनन्दस्य तु करणत्वमपि होत्रे इति कर्मत्वप्राप्ते परिक्रयणे करोतिर्धनाद्यर्पणेनात्मनियोगीकरणं
तस्य सम्बन्धि परिशब्दस्साचष्टे तत्र नियतकालं तत्रानुमत्यादिति व्याचष्टे नियतेति भृत्यावेतनादिना तादर्थ्ये इति तस्मै कार्याय इदं
तदर्थं कारणं तत्सम्भावनात्साद्गुण्यादुपकारकत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते क्वचिद्विनसमासेप्यर्थः सम्बन्धाभिधानेनाव्ययत्ययेनेति मुहा
नाम उपकारकवचनेन कथातेनत्रासृष्णायद्यदीमात्रादवधिभवति भक्तिर्ज्ञानाय इति ज्ञानाय भक्तिरिति सम्बन्धे परिणामतत्र विवक्षिते प्रकृतिविकृ
तिभेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां परत्वात्प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इति यदा तु जनिकर्त्तेतिभक्तेरपा
दानत्वविवक्षायां तदा तान्नस्मादिति कर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते क्लृपिसम्पद्यमाने इति शयेनाह संपद्यमानत्वादिति प्राणि
नाम्भाम्भस्य च कोभवविकारस्तुमात्रः तेनत्राविशेषार्थवर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वाताय इति वातस्य प्रशमनाय इति समासे
विधानाज्ज्ञापकादिति भावः एवं हितयोगेऽपि बोध्यम् तुमर्थाच्च भाववचनादिति क्रियायामिति सत्त्वमहि क्रियार्थक्रियोपपदं क्रियायां ऽवकल
तीत्यपायेनाह क्रियेति क्रियाफलक्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तत्र यत्त इति एधुलोप्युपलक्षणम् फलेभ्यो याति फलानिहर्तुं याति
हारक इत्यपि विवरणेन बाधकाभावात् नत्वेत्तेति तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः एत प्रमाणत्वान्नु अप्रयुज्यमानस्येव
कर्मणि याप्यस्या नप्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थमस्त्विति तन्न अप्राप्तस्य नियमायोगात् न च तादर्थ्ये इत्यप्राप्तेः नहि फला
याय क्रियायाः किन्तु हरणार्थं प्राहरणेन फलकर्मकमिष्यते तेन तं तुमुनोभावः एवं विधानानर्थक्यस्याभाववचने इति हेतुनभाव
वचनग्रहणस्य विशेषपरिग्रहार्थमित्याह इतिस ए लीति न च तादर्थ्येन गतार्थत्वान्न कायाभाववचनेनैव तादृश्येति त
याप्रानिप्रसिद्धिकार्यमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् यत्नशोऽङ्कभाववचनाद्देवयथा स्यात् वको न जनीतिप्रयुल्त्रामाभूदिति नियमार्थी
इयमस्त्विति तन्न एवं नत्रोके चेऽङ्गाधाम्नात् कर्मातिरिक्तचतादर्थ्याभावात् गुणीभूतपाकस्यचावित्मप्यभीतत्त्वयात् ननुगमनोपि
तिक्त्वातः एषोऽवात्स्वलेशश्रयेपर्याप्तं नीतार्थकपचनृहतामित्याशंक्याह तस्मै प्रभवतीति नत्वादकत्वमित्यादि नन्वक्षरणाहितिकृत्वाथा
ज्ञादपिचेत्तेतेचतुर्थ्याभाव्यम् एवम् अनादरे इति हिकर्मणोविशेषणमनादरद्योतकं यत्र कर्मणि तात्दृशे च तत्त्वमेव तत्प्रत्यर्थः ॥ २१

=६ भाववचनवज्ञानादीनां नत्वपात्रवादतपातस्समानार्थत्वात् एवं च प्रथमापवादइदमिति भावः हितं विनातायविधानमिद्धत्वस्यत्र विवक्षायैति तादर्थ्ये चतुर्थी विधानार्थं
यदिधानतदर्थ्यद्धावतरत्यर्थः एतेनात्र तत्त्वनातादर्थ्येसोऽभत्वात्कयं चतुर्थीमपास्तम् उत्तरक्रियायोस्त्वद्योतनेपि रवैक्रियायास्तद्योतनात् =८

अनेकधा स्वाश्लाघरंपरयास्येत्यर्थः श्लाघत्वाय इत्थं मा हो तं श्लाघनेनोपकारकत्वेन तदुपकारकर्तृत्वं बोध्यम् =७

=८ मत्यादानकोज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः =८

चतुर्थी तदर्थेति हितसत्वयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः तदाह इत्येतेति वाताय इति वात शमनत्वमिति विश्लेष्य यागे आतमेनयत्त्वाभ्यविषीति चतुर्थ्या हितयोगे निवृत्तः अश्वाय योगे प्राप्ती विषयस्य विधेयत्वेन हायवस्तदित्वप्तवेत्सीयते न च त्वासानुक्त्वा मनेरनिहर तेऽतिदिक =११

एवं च तादर्थ्ये चतुर्थ्या त्वज्ञापकेनिष्पमासम्भव इतिभावः =३

प्रादिना उभितेत्र म =७

प्रास्य उल्लहृत्रिधर्मपरेल्लानत्वेन परिणामत्र इत्यर्थः एवं चास्मशब्दस्य विकृतिवाचकत्वाभावात्र चतुर्थी किंतु प्रकृतमादित्वातृतीया स्यात्तत्वविधिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत् रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणामः =७

=७ यद्यपि त्वात्प्लणा यदधीनार्थेऽत्र प्लीयमेजनोपकारकमविरुध्यति इत्याह तत्र प्लणाधकारकं तथापि फले आहरणाद्भारकोपि धातुक्रियाफलोपकारत्वमाश्रयः =७

तादर्थ्ये चतुर्थ्येन =

=२ कर्त्रर्थतिङाश्रिताणां यस्त्वत्र ग्रन्थः कर्तृसंज्ञायाः अयमपवादः स्यात् कर्तृसंज्ञा तु पञ्चम्यादियोगे चरितार्था कर्मणि प्राप्ते तिङाभिधाने विशेषः =२ तद्रूपा न क्रियानाश्रयत्वात् =३
=७ ध्रुवमवधिभूतम् अपायविभागार्थसम्बन्धेनावधिक्रियायां त्वपरस्य तत्र निरूपितः कालिकसम्बन्धेन फलाश्रये तिप्रसंगवारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य कर्मत्वप्रयोजके विशेषान्तराश्च
यस्य कर्मत्वे विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वादेतन्मत्रविस्तरः =७

मनो॰ ५१ निवर्त्यर्थी ॥ ध्रुवमिति ध्रुवमितिध्रुगतिस्थैर्ययोः ध्रुवात्कुटादेः पचाद्यच् ध्रुवस्थैर्ये इति पाठेन रग्रुपधलक्षणः कः ध्रुवं स्थि
रम् शक्तमपायजन्यविभागाश्रयः न त्वर्थादवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावतः इति इह क्रिया
विशिष्टस्य अश्वस्य शक्तापायेन क्रियांशे अवधित्वं न विवक्ष्यते परस्परस्मात्मेषावपसरत इत्यत्र तु स्वस्थानगतिर्वयस्यापा
दानत्वम् एकैकनिष्ठगतिप्रतीतेरन्यस्यापादानत्वेन विवक्ष्यते उक्तं च अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् ध्रुवमेवातदा
वेशात् तदपादानमुच्यते पततोऽध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषान्तरक्रियापेक्ष
मवधित्वं पृथक्पृथक् इति पर्वतात्पतति अत्र पर्वतावधिकपतनाश्रयो अश्व इत्यवधिकदेवदत्तादि निष्ठपतनमर्थः
पञ्चम्यर्थोऽवधिभेदेन सम्बन्धः प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अपायार्थक्रियायाम् सवधर्मी न तु धर्ममात्रम् विभक्त्यर्थविहितस्य
वृक्षात् पर्णं पतति विभागस्योत्सर्गार्थत्वात् वृक्षावधिकविभागाश्रयस्य पर्णकर्तृकपतनमर्थः जुगुप्सेति भाष्यकारास्तु
गुणादीनां सर्वकर्मणि बुद्धिकल्पितापायसत्त्वेन सिद्धिमाहुः एवम् अन्यत्रापि भीत्रा कथं तर्हि कस्माद्भिभेति
बस्मसंयुगे इति आयत्तम् अग्रतः कस्मिन् संयुगे इति नचैवं संयुगस्यापादानसंज्ञापत्तिः परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधात् अ
धिकरणत्वाविवक्षायां तु षष्ठ्यन्तैः अध्ययनादिति अध्ययनसम्बन्धिनीत्यर्थः जनिकर्तुः जननं जनिः इह त्वर्थे इन्
नादिभ्यः इति जने भावे इन् जनिवृद्धिभ्याम् इत्यनभिधानात् वा जनि वधोश्चेति वृद्धिनिषेधः तस्याः कर्तेति शेषषष्ठीस
मासः तथा च धात्वर्थयोगे भवति अकारककारकसंभवमिति यथा तदेतदाह जायमानस्येति एतेन कृद्योगा निर्देशः
कानिर्देशो यस्मात् उपगमरहिते सुप्सुपालोपप्रसंगमर्थो हन्ति समासानुपपत्तिश्चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समा
हिताः इति भावः इदमत्र प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति प्रकृतमतम् ब्रह्मणः प्रजा जायन्त इत्युदाहरणात् उपादानमात्रपर
मिति तु भाष्यकैयटमतम् तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्मा हिरण्यगर्भः स चेदन्तरेव न तत्पादाने किं च ब्रह्म
मायाशबलं तदेव सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः भुवः भवनं भूरिति संपदादित्वात् क्विप् सर्वस्त्रेण समानिर्दि
ष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह भूकर्त्रेति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ल्युटो वा इति ल्यप्यचान्मानार्थे
त्वात्प्रयोगान्तरमर्थः पद्मावित्तेति पद्मावधिवेनामिप्साधनः कालस्य नानिर्माणपरिच्छेदः प्रतिपाद्यते तत्र तरस्यर्थः तेन पञ्चम्यन्ता
न्नार्थे ह्युपयुक्तास्त्रिमायमाणाध्वाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः कालादिति तद्युक्तादित्यपेक्षया न प्रपञ्चाद्यमिति न चैतत्स्व

=७ नहि धात्वर्थप्रतिकर्तृत्वे किं तु तद्धात्वर्थक्रियाप्रत्वेव त्वर्थः समासानुपपत्तिस्तु जनकाभ्यामिति निषेधात् उपधालोपप्रसंगस्तु गमेरिडित्यादौ विवक्षितत्वसिद्धास्थितायाविवक्षानुकार्येत्यप्रसङ्गः
मिथानकुतरमन्ये सोऽयमादितिपूर्व =२ =५ इदमेवप्रकृतिग्रहणं तत्रैवप्रसिद्धेः प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च किं चाहत्रिमतेकारकेऽस्यपि कृतकारणसामग्र्यादिनिर्धारणे
समवायन्तस्यान्वयोः समर्थो नहि कारणानां मध्ये उपादानकारणमिति कारणानां मध्ये कारणमिति संभवति भावे क्तिः इति व्याख्यानान्तरं निषादहतपीठेति भावः =४
=२ तदन्वशासनानेपितदर्थः यथाप्रविष्टापितसीमिताद्विग्यत्नेतिस्त्वभाषा सूत्रतावाचकदेशप्रयोगस्थापदस्य तत्संशयकार्यवाचकत्वात् तथापत्तेर्नीतिवोधम् एवं फलमयोयानी
मावधिः =२

क्रमेष्ययोः स्वक्रियापे क्षत्वेकर्तृत्वेऽपपञ्चकत्पर्थः

विस्तरः

अशेषत्वविवक्षायां कस्मिन्नित्यर्थः समञ्जसत्वर्थः

तत्त्वपरिच्छेदादि अर्थः =१

=४ तत्राकृपात्रगमः कोऽवधिरित्यर्थः तदाव शात्रेति पाठे तत्रापवे रामेव विभागमात्रवेशा दित्यर्थः =४

प्रभवतनभव्युत्पत्य प्रकारः =२

प्रकृत्यात

ग्रयार्थयोगे तत्र तेनेन सिद्धिः निर्धारणप्रयोजकीभूतपञ्चमीनभिधानात् परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परत्वप्रतियोगिकत्वेना निर्धारकस्यात =१

मनीच योरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति बोध्यम् अस्मात्तोरप्रकृते वस्मादाविव पञ्चमी विभक्तिरस्यनेनैव सिद्धत्वात् यत्रि
तरेति निर्दिश्यमानप्रतियोगिकत्वं प्रयुज्यते तथापि चेत्रः खरतरः कोतरस्य मोनाय मन्धार्थत्वेन तत्स्य प्रतियोग्यपेक्षा
त्वाया उभयत्रैव तुल्यत्वात् इदाहृतको शविशेषाद्य स्तेनेकस्माद्धिति कृच्छ्रादिपुरुषाधनस्य तेनेति प्रमाणेरापमिते के अस्मे
तत्र भसर्वेतत्सोरित्यत्र ग्रहणिग्रहणात् चैत्रं यावद्धीन मित्याराविव अस्तेयोगे द्वितीयापि साधु रित्याऊः पुरुषैवेन नन अनेन द्विती
याचेति चान्ने ह्यत्रात् प्रभृति योगे इति प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः तथा च कार्त्तिकात्प्रभृतीति भाष्ये वित एव वैयौरः प्रायुङ्क्त तत्सु
र्भ्येत्यर्थ इति वचनग्रहणादिति वचनग्रहणसामर्थ्यारवधिमात्रे विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणं प्रास्त्तेति भावः यदाम
र्यादेति शाह्व इष्यते सिद्धमर्याद्रावचनग्राह्यस्यां दापि विधारिति मन्त्रेऽत्र यक्षः हरः सज्ञसंसारमर्थः परिरेति पति
वर्जने वा वचनमिति वार्त्तिकान्महेदिदे वचना भावः परिरेति मत्र पञ्चमी विधौ वर्जनार्थेनायेन साहचर्यादिति भावः प्रतिनिधि
प्रतिदाने प्रस्यादेव निर्दिशा दाभ्यां पुनः पञ्चमीत्याऊः मुख्यसाभावे तत्सदृशस्य पादीयने प्रतिनिधिः इत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रति
दानम् अकर्त्तरि पञ्चमीत्यादिरिति देतीयापवादोयम् शतेनेति शतमित्युत्तमर्णाय धार्यमाणत्वा हृणम् तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति
चकारेण कर्तृसंज्ञेव योगविभागादिति एतच्च हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामिति स्त्रैमप्यस्य एषम् स्त्रियां चेति बाहुलकं प्रकृतेस्तत्र रोदिति
वार्त्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः एवन्विना मुख्यमुख्यार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः पंचमीति तत्र मृत्कुक ल्सोत्पंच
मी द्विती याव सत्तिहिनैव हरंदण्डाक्तूरेणवेति रहस्य प्रयोगविरहतीति किञ्चहेतुरन्वि कार्यंष्यति स तस्मात्राप्यनुवर्तनात्तदधिकारलोके
भ्योविभक्तिचतत्वयेधोबोध्यं तथा च प्रयुज्यते हराद्दावस्याः स्यादिति अवसर्गपहोर इत्यर्थः प्रसत्वेति सत्वसत्वनेन तद्विशेषक
त्वे उदेदं च सामानाधिकरण्येनज्ञातिपदिकार्थविशेषे त्रुटस्यतेन तदाहर हरः पञ्चम्यादिति एतेन करणे च स्तोकेतिसूत्रे करतोनिक्रिया
विशेषणेकर्मत्वमाश्रित्य स्तोकं चलतीति क्रियानेत्ययमितिप्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः यत्तु तत्र मतेयदि क्रिया या विशेष्यत्वे तत्र द्व्यतदाव
यप्रभावाद्विभक्तिमत्त्वस्यैव चिन्त्यम् धातुवाच्याया: क्रियायाप्रसत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् न च विशेष्यत्वेनेटप्रपत्तिः कु
दभिहितभावद्रव्यवद्भवति सत्याय विद्वभिन्नमात्रेण तदुपपत्तेः घञादिहतभावि काः शपन्नरयत्वसे भाष्ये सत्त्वापितः स्तीकृतः पचति
भवती त्याद्यैकतृकर्मत्वान नयत्वश्च ग्राह्यति लिङ्गस्य कारकान्तरस्य वाभावो निर्बाधएव क्रियानप्रयते लिङ्गक्रियायाधारकारके: प्र
सत्त्वरूपतात्मया पदयचेनावधार्यतम् ॥ इतिपञ्चमी ॥ एतः उरुषइति प्रभ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिसाययदप्रधानात्देवषष्ठीतदर्थ

=२ लिङ्गनिरूपि तविशेष्यताया मेव इव्यत्वमिति भावः =२ करणत्वादिनिरिति यावत सत्तातिरिक्त पदार्थान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिः क्रियानप्रयते =२
लिङ्गः करणत्वादिभिरसंबन्धरूपेव =२
संबन्धस्य: राजार्थः संसर्गविशेषोभयनिरूपित प्रकृत्यर्थः
स्वस्वप्रकारता यां सीका तादिति भावः =१

यत्तु तदर्थशब्दे न प्रसक्तार्थः संबन्धस्तत्र तस्य संसर्गविधयैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात् =१ इत्यन्तरार्थ सेयं प्रसक्तार्थप्रतिपाद्यस्यापत्तेरित्यर्थः राजसंबन्धी पुरुष इत्यादौ संबन्धस्य विधेयत्वादितिभावः =२

३ कृतोऽर्थ इति सत्त्वं कृतिरीत्या धृतेन च स्यात् तस्य षष्ठ्युक्तं न तु वर्तते

मध्ये विच्छेदादिति मध्ये तेषां सप्तमी निषेधकः =

शेषत्वाभावस्तु पदार्थपति

मनो० ५८

कर्मादीनां संबन्धमात्रेण विवक्षणमपि = ४

शेषे षष्ठी निरुक्तेति दत्वादितिभावः = ५

अनपत्याधीनार्थेति सूत्रे शेषइति वर्तते इति भाष्ये उक्तमनुत ... प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वार्तिक वलात्तथा कल्पनेति भावः वस्तुतो निषेध वार्तिकं च तदाशयमाश्रित्यात्रोक्तमिति ध्येयम् = ६

अनन्तरवत् समासनिषेधवचनं तत्पदानि नोक्तानि तथाप्येककर्मार्थस्य षष्ठ्या समासनिषेधापत्तेः द्विगुरुप्रदर्शनेनोक्तमिति तदस्याकर्मणो प्रयोगस्य = ७

ननु शेषत्वविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासो कारकेऽधिकरणे मासेति नावैकल्पिकत्वमिति वायुनापूरणमिति करणस्य उक्तस्य तत्र दिशा चेत्: कृद्योगषष्ठ्या समासे नाभावेऽकर्म वचनेऽपि प्राप्तिरितिभावः = ९

षष्ठी शेषे विशेषणत्वम् प्रधानात्तु न षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च शेषप्रकोदिर्यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः

कारकार्थको वा यदा तु तेनैव तदा पृच्छ्यशब्दात् विषष्ठीभवत्येव यत्तु प्रधानं शेष इति न तु शक्तोऽवरस्मादेविशेषणेषु षष्ठीप्र

संगात् न च प्रथमस्य बाधः तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति पृच्छा विशेषा विवक्षायां रूपवान् इति तद्विवक्षा

यां तन्नीतः पीतः स्यादिति प्रयुञ्जानेन तेषु वैषम्ये स्यादसिद्धमिति भावः सतामिति एवं च तत्र सके भावक्तस्य योगे षष्ठी विवक्षायां च

ति तत्र सप्तमीनां करणे षष्ठी नेति प्राचां ग्रन्थे पर्यवमानेना सर्ववचनमिति भावः सर्पिष इति ज्ञोऽविदर्थस्य करणे प्राधीनार्थस्य यता

मेति कृतः प्रतियत्ने रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः सन्तापिनाम जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां व्यवहृपणोः सम

र्थयोः कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे कृत्योकर्तरि न तेह व्याख्याना तथा हि तस्याः समासनिषेधफलकत्वात् तथा हि तत्र शेष

मातु वक्तव्ये शेषत्वेन विवक्षिते तेन कारकत्वे षष्ठी सिद्धैव तत्रायमर्थः इह पक्षेऽव न तु तल्लक्षणे तथा च लक्षकः प्रयोजकीभूतः समासप

वत् तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना चेत्यादि तदिष्यतु कारके कृद्युक्तेन च प्रयमाणक्रियेषु नः शेषत्वप्रतिपदं षष्ठीसमाससमर्थ

इमयेति तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादौ समस्तानोत्तरस्य पति हरिस्मरणमित्यादीनि तच्छेषत्वाविव

क्षायां कृद्योगषष्ठ्यासमासे वोध्यानि तेन च कारकस्वं वक्तव्यं कुतः उत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषषष्ठ्यासमासेऽन्तोदात्तत्वस्यासिद्धान्ति

एवम् तथा च त्वदर्थे यस्य षष्ठी निपरमनिष्कर्षः किं च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोऽपि फलम् न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न

लोके निषिद्धत्वात् अतश्च निष्ठायां कर्मविषयायां षष्ठी चेति निषिध्यते शेषलक्षणयाषष्ठ्यासमासस्तत्र नेष्यत इति एवं स्थिते इत्यादि

वक्तव्य शेषरूपकरणोत्तराह रणाप्रस्तादाहरणं च यदि निरुक्तं शेषत्वेन सर्वेषु पलक्षणं तथानेयमिति हरदत्तादयः सर्वनाम्नस्तृती

या च स्य सर्वनाम्न इति षष्ठी नतदाह सर्वनाम्नः प्रयोगे इति पंचम्यां हेतुशब्दात् षष्ठी तृतीये स्यातामिति भावः निमित्तपर्याये ति प

र्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचां तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किंमः क्लीवत्वं दुर्लभं सामान्ये नपुंसकत्वं समासे

वा प्रत्ययत्वे कथं विहितेयम् असर्वनाम्न इति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि निमित्तकारणपर्यायेषु

अतथाविभाषाकृतत्वादेतावित्यत्र पठितम् तेन सर्वनामप्रयोगे विभवन्ते कित्तु प्रायग्रहणात्प्रथमाद्वितीयाद्येऽपेत्यर्थः वदेमा

नस्तुप्रथमामपीच्छन्ति इष्यते सर्वप्रत्ययेन पंचम्या इति कथं तर्हि ततः पश्चादिति ततः पश्चात्संस्यते ध्वस्यते ते इति भाष्यप्रयोगा

म्मस्याद्याभिर्योगे पंचमीति प्रसज्यग्रहणं विप्रसूयोतनम पतता कथं तर्हि तत्रागाराधनपतिर्गृह्याद्वारेणसमाटीकमिति अत्रेणोत

=४ मातुः स्मरणमिति ग्रादिकर्मणि कृद्योगषष्ठ्याः प्रसक्तं विनाप्यत्र ग्रामो हेतुः आदिकर्मबोधकस्यापि प्रकरणादिना तद्बोधसंभवः एतेनात्र कर्मणि कर्मणत्वकृत्वात् षष्ठी तदर्थस्य

निषधपवन भावेतत्कोद्दुर्लभः सकर्मकत्वादन्यार्थत्वाभावात्कर्तरि सदुर्लभस्तपास्तम् कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविरहितकर्मत्वेनाकर्मकत्वेन भावेक्तस्य तु भवत्येव = ९

ग्रामं स्मृतौ शेषत्वेन लक्षणभावोऽर्थ संगतिश्च कोऽर्थः किमर्थमिति समासे समासे न पुंसकत्वापत्तेरितिभावः ४ यत्तु सर्वनामस्तृतीया च भवतः सर्वनामतेतृतीयाप्रयोजनं

सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रं यस्य तत्सूत्रमतेऽपत्यवृत्तेः पुमान् सः न तत्र हेतुरिति स्मृतिविधेय कथं हेतुविहितत्वात् हेतोर्निमित्तोपन्यासनिर्वीजत्वापत्तेरितिध्येयम् = ३

=४ सर्वसार्वविभक्तिकत्वमितिः प्रथमात्यन्तिरितिभेदः इति सर्वत्र भाष्यसाधुत्वम् = १

ननु तत्र हलादिति तु गमात्को स्तुसमासाभावस्तु कतदमात्मनः = ८

वस्तुतो एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः =

सूर्यकादुद्धसाहित्यमीपात्तेनेवं कर्मषष्ठ्यामिति चेत् प्रथमोत्तरोत्तरोर्थप्रसक्तेस्तु तदात्त्वपुंसकत्वं दुर्लभमितिभावः =

५८

दृतीयान्तं तोरणे नेव्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् इत्यान्निकार्थः अन्यत्र स्यां प्रहरणं समुच्चयार्थम् तेन विप्रकृष्णापि पञ्चमी सप्तमी
पते व्याख्यानात् न च षष्ठी द्वितीयार्त्तीयोः तेरेतदाद पञ्चमी चेति दिवसस्यर्थस्य तद्धेतेनव्यवहृपणोपरामश्वेपेनेतो चसु नेकप
विक्रयव्यवहारे च तत्र त्यार्थे सर्वसत्ते ग्रहीता विन्माशयेनाद शूनेति कर्मत्वादि इह शेषपरतिन संबध्यते उत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति
भावः अन्यपेक्षरत्रिसंज्ञां तिङः नश्वरादराति शानस्यदीव्यतीति शेषग्रहणः उक्तेते दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचने
प्रेष्येति तस्मात्रचर्याद्बु विरचितत्यासनपरग्रहात् न एवशेषग्रहणं न संबध्यते तिङ् नेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणोः
कृतीति शूलेति तदुक्तं प्रधाने नियता षष्ठी गुणेऽन्यस्य भवेदिति कृतपूर्वीति पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहः पूर्वं कृतवानित्यर्थः अ
विवक्षितकर्मकत्वाभावे क्तः सुप्सुपेति समासः एवादि निःसपत्ववोध्येति कर्तरि इतिः तद्धितो आदमनेनेति सप्त्रादने नेमनुसमे
प्रत्ययकर्त्ययेरामोरसूत्रमिति भाष्ये अाहुः अनित्यमिदम् तदर्हमिति निर्देशात् स्त्रीप्रत्यययोरिति कथं तर्हि सुहिंयोरिति
वेमदासी गुरोर्बाधाने तिङ्तिः करणत्वविवक्षायां तृतीये तिग्रहणे नलोकाव्ययनिष्ठा उकउकश्वऊकोत्वस्थऊको चेति विग्रहः
उकारेणाकृतो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह हरिं दिदृक्षुरलंकरिष्णुर्वेति शेषषष्ठीति एतेनेत्वाकृणां उपपर्व्वेन्नदधीनादिति
दयः अपिवागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयमित्यादिव्याख्यानम् पेदारत्वाकृणां सिद्धपरमत्वयः तविस्वाकृणां दुरा
पदेति तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयः न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति तत्पार्थेः कथं तर्हि तत्ता यद्यदारोहतिद्वेवा सहे ति का
लिदासः स्फुरोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च उच्यते सत्यपुक्षे प्रधानेऽप्यनिस्तीया सवालमारस्यतः इत्यमांगजेः समं च मर्ये
वत्वाभिलाषिणात्वत्वयथा उक्तं हि विनापि तद्योगं तृतीयेति व्याख्यानादिति सत्रे अधिकारादपि शय्यादि मितेत्वयाच हत्वहेतवा
पेनत्वयैश्वास्येन वडुत्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥ आधारस्सिप्ये पेति एतच्च संहितायामिति सत्रे भाष्ये स्पष्टम् वत्सरति आति
परिकार्यं मात्रे इति भावः किंच इराश्लिके तिसत्रे सपेदाप्यनुवर्तनादधिकरणोपेक्षातावोध्याः कर्सेति इनुरवे नः शब्दो विषयोद
विभूमिरे सक्रान्तस्येत्यर्थः देवदत्तीयेति नार्थ्येच तर्थीस्यपिबोध्यम् सीमेत्यादि एतच्चतुर्गवाकप्रबोधेकृतवचने णौक्रश्व।
मेदनीकारोयाह सीमावारस्थितिक्षेत्रेषण्डको शेषु च स्त्रियामिति अथ प्रकृतलकोगन्धाग्तेतणाकीलयोरिति च इदमाह
घस्त्र प्रकृतकः शंकुः सीम्नि सीमन्तानार्थेहतो निहतो निखातस्तापुः यस्य च निर्वृत्तकालाक्रिया निर्वृत्तकालायाः कि
यायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं तरार्थ्ययोः कर्तृकर्मणोर्बोधक हि सप्तमी नत्रयास्पत्वे षष्ठी यात्तेषु गतरेति कर्तुपुदाहरणं क

चित्रीयुक्ततया

=१ चित्रगोयोधं न्यत्र इति योगि नित्यप्राप्त्या दिग्विशेषेषु वैवक्षिकत्वात् =१ गवां कुशलत्वे गोशब्दार्थान्वितया भावः तदाह नद्युक्तेति =२ =४ साधुर्धर्मो इत्यत्र निरुक्तो न्यत्वेन नान्वये साधुः प्रत्यासत्त्या तत्र विषयत्वे [illegible] प्रयोगे सप्तमी तत्र प्रयोगे निषेधार्थत्वात् साधुप्रयोगमिति तत्त्वम् =४ स्वस्वामिभावात्र्थकत्वमित्यस्ते तत्र प्रकर्षेण सिद्धमर्थेन =४

मनो ५९

मेलणादि गोश्चिति स्वस्वयुथीयानानां ब्राह्मणानां उत्तमानानां गवां च अनीयमाने लक्षकत्वे विशेषणीभूतयोः स्वयुतदोर
न क्रिययोर्विशेषणमिति भेद एवेति न तत्र श्रुत्यन्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तत्वेनेति भावः साधुषु इति नैपुणगवां कुशलत्वादाविव सा
मान्यविशेषभावः किं तु साहोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव निपुणो राजनि इति साधुषु स्वप्रयोगे न वर्तते इति नात्र सप्तमी भवत्येव।
साधु असाधुप्रयोगे च निवार्यमिति कोऽत्र प्रसक्त इति तत्रार्थप्रवितानासम्भवाविशेषमः मुख्येनेति न तत्रेणाप्युक्तः कुशलत्वेन लब्धवि
षयेत्वे इति त्वष्ट प्रयोगे इति ईश्वरस्याधिभावप्रधानः यस्य स्वामित्वेन स्वत्वं स्वस्थानेनेति व्याख्यानम् यस्येति स्वेति ईश्वरे ईश्वरस्य
नेतत्परम् एवं च व्याख्याभेदात् यथायोग्यं विभक्तिः सा च विशेषणत्वाद्वीवदिति भावः ॥ ॥ ॥ इति सप्तमी ॥ ॥ ओम् ॥
समर्थाश्रित इति सर्वे समर्थाश्रया होता तत्त्विक इति भावः कतिपयेति यद्यपि पूर्वोत्तरवत्तात्त्वितन्नाच तिङ्गतेः समासो नित्यादि
कारे वार्तिककृतोक्तः तथापि नासौ निषेधः यस्मात् यतस्त्रस्मिन्प्रभरपूर्वतेमादौ समासादर्शनात् अत एव भाष्यकृता सदेतियो
गविभागेनायं साधितः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः सचेति योगविभागस्य प्रसिद्धार्थत्वादेव लभ्यते कुत्स्नो वेति
एतेन त्वम्संप्रदानसंज्ञा स्वत्वेन परसंज्ञया स्यात् यदि द्वितीया केचित्याज्ञे विभक्तौ स्यात्तोसमासात् स्यादपः सुः पचतिकल्पमित्यादौ न दि
ताबाधा न च लिंगसर्वनामनपुंसकतावमुपगमेन निर्वाहः यत्राकृतेनेत्यादौ दृष्टापत्तेः प्रकृतीत्विमपत्रनलोपापत्तेश्च निर्देशा
दिति नन्वथापादि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञया पूर्वनिपातप्रसंगः तथा चैतेन पूर्वं शूद्रस्येव सर्वे निपातः स्यादिति भावः एवेनेति प्रथम
विसमासः प्रथमं नित्यमेव तेनेमि न तस्य त्वात्रादेते निरिधायोगेऽ पश्चात् नेनुपाठः उदाहरति वामनेनेत्यादौ स्वप्रयोगस्य प्रथम
गत इति ते मोक्षियोः उपसर्जनमिति यत्र प्राप्ता गोत्रस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरिति तत्र चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वे
पितरनस्यात्यात्यात् गौरीपतिरित्यादावुक्तिसंगाच्च कथं गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् सत्यं उपसर्जनत्वस्य संबन्धित
यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तेन स्वं प्रति यदुत्तरपदं तद्योगेन हि यो गौणीभावमापन्नः तस्य न चेह तथा गोःकुलं प्रति
गुणीभावे पि गां प्रत्यतथात्वात् राजकुमार्याश्च पुत्रं प्रति गुणीभावेपि स्वं प्रत्यतथात्वात् चित्रा गौ इति चित्रगोरिति हलन्तत्वं न विग्र
हेऽपि तदेव रूपं दिशा शाह स्यादित्यादि उपादानेऽचे वचनसामर्थ्यादिति विभक्तीयते नेन हि येन स्वचनेन सह समासः तद्वद् कीभूते
वविभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् तदर्थयोतकस्याविति भावः परिशिष्टेन प्रथमान्तेनायं समासः षष्ठ्यन्तेन नेवत्यपि पदत्वस्यैवम्। ५९
यत्राचोक्तम् इत्यादिः पिकस्येति विग्रहेहतावपि स्थितेरिति तत्र नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात् यदाह सुवि ग्रहो नित्यसमास

=६ ननु गोपदार्थस्य चित्रगोत्वेन तिस्मृतायार्थस्य चित्रामित्रगो रूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यवेतादि गौरीपतिरिति =६ राजकुमारीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय सम
स्तस्य सर्वपदत्वकरणम् =६ =५ उत्तरपदस्थत्वयोरिति स्वरूपकथनम् उत्तरपदस्यैव तत्त्वासंभवात् =५ =२ [illegible]
[illegible]

प्रवं चाधिकृतप्रकाश इति भावः =८

तस्य चैवैकल्पिकत्वे [illegible] =५ प्रापितत्वमित्यादेः [illegible] वाचकस्याप्युपसर्जनत्वे तत्त्वे न कान्तरस्थगुणादि [illegible] =१ सवर्णत्वेन [illegible] निगमकाभावादिति भावः =३ कारादिवत्त्वे [illegible] योगविभागसिद्धत्वात् [illegible] वादेन विभक्त्यलोपस्यैवाने न विधानमिति भावः =३

तत्र एवं सुबन्तवदेव रूपमिति भावः =२

उपस्थितत्वादित्यर्थः

उपसर्जनमितिसूत्रार्थः =७

यत्रद्वयेऽपि ५ यत्र रूपमिति [illegible] =

तस्य कालवाचकत्वेनेति यथा विशेषणत्वादिति भावः = समासे देहो न स्यादपरनियमः स्यादिति भावः तुल्योपयुक्तत्वासमासाभावयत् भक्तेरेव तेन समासाद्युत्पन्ना यथाविति भावः =३

एवं च तादृशविग्रहस्य रूपकथनमसंगतमिति भावः = ३

एवं च तदर्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेति भावः =

कृत्वात्वेन कृत्वेकादेशौकारस्येव लुकापत्तेरेति भावः =

= वैकल्पिकेदादिविषयेसे देशाहावत्रैलौकिकत्ववारणयनितेति = ८

अनभिहितसत्वेप्युष्ठपरिगणनफलस्याप्रसक्तत स्यात्तथासिद्धिस्तत्रोक्ता = ५

अधिकरणत्वोक्त्या = ७

कालवाचकत्वादिति बोध्यम् = ६ कर्तृकर्महारे तिभावः = ६

इति नत्वस्वपदविग्रहोपि स्वीक्रियते कृत्यं करोतीति यथा यद्यपि तथापि तत्र अधिकृत्वे नित्यवत्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्वादिति
चेन्न समासार्थे लेशमपि बोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् यत्तु व्याचख्युः विग्रहस्य विग्रहः अर्थकथनमात्रं तेनाः
विग्रहाद्विग्रहसमासत्वमविरुद्धम् अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकं वाक्यान्तरं दर्शयति दरावधिस्थिरतरनीति अत्रेदं वक्त
व्यम् विग्रहश्चेत् संगतमर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् अर्थकथनमात्रमित्यपि न त्वंवत्तेन समासार्थाप्र
वेशेन अत्राव्ययीभावलौकिकविग्रहं कृत्वं तदपि न तत्र दरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात् अन्यत्र ज्ञानपीति न्यायात् अन्यथा समासेदरि
शब्देकारस्य डुलि भत्वापत्तेश्च यदपि व्याचख्युः अलौकिकत्वादेवास्य विभक्तेर्नाभिहितत्वेपि सप्तमी अमयथासान स्यात् अनभिहि
ताधिकारात् इति तदपापातनः अलौकिकत्वं हि नित्यविधानं स्वाभिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वम् न त्वेतावन्मात्रेणानुशि
ष्टप्रयोगस्य प्रयुक्तस्य प्रवेशः सुपपादः अतिप्रसंगात् यत्नन्यौ त्रेण व्याख्यातं तिक्कृतद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभि
हितेपि सप्तमीति तन्न परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् क्रमादस्य नारस्वरस्या
भाधिसमासे प्रयोगविरोधाच्च द्वितीयापञ्चम्योरिति एतच्चरत्नितग्रन्थेस्पष्टम् यत्तु वदन्ति चेत्स्य वनादानादिस्यादेशापेक्षत्वाद
समासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति तच्चिन्त्यम् नित्यसमाससान्यास्यत्वे समस्तैव चैत्रस्य त्वादि विशेषणप्रयोगस्यैवासंभवा
त् उक्तं हि भाष्ये इत्तस्यविशेषणयोगो नेति ननु सविशेषणानां हत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत् सत्यं अनित्यसमासविष
यत्वेन नित्यसमासस्यापि सविशेषणेषु प्रवृत्तेर्महतः कष्टस्य अपरस्यपापदेन यत्प्राचा कृतस्येत्युक्तं यत्तु व्याचख्युः ईदृशो
प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति तदुभयमपि प्रौढकीयापाणादिकमेव संप्रतिनेति संप्रतीत्ययमित्यर्थे एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासां
प्रतं तथेत्यमरः नव्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयादेर्निषेधोपि क्रियायाप वततेदेतदाह युज्यतेर इति असंप्रती
ति वैतो नयुज्जि क्रियान्वयं वसिष्ठोदनरम्यत्र उपसेचन क्रियायथा यत्तु प्राचोक्तं असंप्रतीति संप्रत्यभावस्त्वर्थः अनेनोपभोग्य
वस्तुनो योवर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्यसर्वतन्त्रविरुद्धत्वा
त् न हि भूतलेघटो नास्तीत्यनेन भूतलनिष्ठितर निकष्टिरम्भुपेतिनं वायुक्ति सदृमित्या ... तावत इति हरीति स्वरूप परेण
वधात् न हरिशब्देन सदृशप्रकाशार्थस्येति शाहस्य समासः प्रतिशङ्कस्येति यत्त्वाहुः ग्रामस्य हत्वं प्रतीत्य च सापेक्षत्वेन समासा
भावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति तत्प्रागेव दूषितम् हरदत्तस्त्वाह अर्थ मर्थं प्रती तिभाष्यकारप्रयोगाद्धावसमपि साधु यद्यान

अत्राकृचिदीजत्वमथार्थकसमपायोगेद्वितीयाविधानस्य तदर्थकारान्दूष्यो गेपंचमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति = १

अप्रयन्ताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वसुप्पत्तेरिति भावः

क्रियान्वयित्वसुप्पत्तेर्निविशेषादिति भावः तन्त्रोभूतलाधाकवृत्ताभावप्रतीतिस्वार्थीतिबोध्यम् = २

कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्प्रतिस्थानमित्यात्रोवत्ताभावार्थ इति भावः = ९

= सादृ यवदृष्टोत्तरपदाऽव्ययत्वेनार्थः समस्तयत्नं सत्कादित्वात्सादृश्येतिसमासः यथाऽनेनेयथाद्वयसहायाने विसादृश्यमीनिर्नायेन न न्तन प्रतीति निरसहोस्ति किरसंगनेव सादिति दिक् = ८

अर्थमर्थप्रतीतिकावेव प्रति शहस्य्यादिमत्ववृत्तित्वात्तसारीति बोध्यम् — सर्वा हल्मपदिसज्येनार्थः

तदेः = ऽव्ययं वीप्सायामिति किं तर्हि संबन्धमवृद्धिनिमित्ती चीप्सात्वद्विर्वचनं यथा स्यादिति । सहशब्दाङ्गमिति साकल्येऽव्ययीभावः गुणभूतेपीति य
दि सादृश्यपरं तदा चोत्तरतो यत्र सादृश्यप्रधानं तत्र वक्ष्यति । अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अनुरूपमि
ति दानीमेतत्त्वाम्नेऽक्षेयोऽध्येनुमरति यावता नः अस्य रूपस्य विग्रहः कृतः तद्रूपेत्वाससमासमिति हि तत्रो विवक्षितः सत्वासकलेष्वप्ययनेम
वतीति साकल्यात्प्रयुज्यते साग्नीति अग्निग्रन्थपर्यन्तमध्ययनेन समस्तनीयान्तः समस्यते यद्यप्यन्तिनासहेतिम योगार्हमेव तत्
प्रापि सादिसमासेन यथा अन्तवचनविवक्षायां तत्समासो नित्यः अन्तपदाग्निशब्दयोरर्थन्नमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः यत्तु निन्तोत्से
ति सप्तमान्नेनान्येन च तमिति सुपा केन वा विग्रहः निष्प्रमान्नेन षष्ठ्यन्नेन वा समस्यत इति तन्न सदृशो हस्याऽन्तवाचकत्वाभावात्
अन्तस्यत स्वतेरामंतलाभात् तस्याप्यपेन्तेनवपाच्च सहशके टतीयायान्यायात्वात्च सहत्पम्नीत्यत्र साकल्पे वसायोप्यत्राऽ
न्तवप्यापि सादिस्यदोषान्तयान्तत्रटतीयाऽन्नेन समासं स्वीकृत्ये परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च यावद्श्लोकमिति यावदित्यव्ययं सम
स्यते विग्रहस्तु न द्विलेनेति अस्वपदविग्रहत्वबोध्यम् विभाषा प्रतदिति याप सिद्धे ऽर्थेति दूर्शनमिदं दिग्नुभादिसंज्ञानामिव समा
ससंज्ञाया अपि तिमशमत्वात् वोचवचनं विना विध्यन्तराणामिव संज्ञानामपि विकल्पालाभात् स्पादेतत् सप्त्रपेत्यपित
हिनिमः स्यात् नचेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात् तथाहि चरहस्तेवेहतिकृतोकं पूर्वभूतोभूतपूर्वः सप्त्रुपेति समास इति तथा
शाकलस्त्रेसिद्धिसमासयोः शाकलप्रतिषेधः इमत्वनित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्य
केप्यरोच्यात्मनवायाश्वइति सप्त्रपेति समासः संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति तथाऽन्तुदात्तपदमेक
वर्जमसिद्धवदत्रेमाहि सत्रेष्वपि केचरे स्यपम् सप्त्रपेतिति समासेति योगविभागेनैवसिद्धे समासेऽन्यस्य वैवर्त्यविधाने
प्राचीनस्यकाचित्कतां ज्ञापयति एवं चवे नसमासस्यापिक्वाचित्कत्वाउद्दामवकाअनवस्थादिसिद्धम् इवेनेति वार्त्तिकंत
यपिकृतनीत्यत्र पश्चान्तेनत्याति सप्त्रपेत्यत्रत्यमेव नित्यमेव नित्याधिकारेस्यादिति केचित् एवं स्थितेऽनेवेन समासस्य
क्वाचित्कल्पकल्पनः प्रमुक्ताः जीमूतस्येव तेन्यत्र बहुवैः समासाभ्युपगमेपि नेति री येर्थे सस्मै वपाद्यादिति दिक् अपपरिबहिः
अन्तपवज्ञापकाहहिर्योगे पंचमी ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेतेनकरस्य करभोवहिरिति सिद्धम् आबालमिति यत्रापमर्यादाच
अगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्सामादिकम् समासमध्ये च प्रयोगासंभवात् अगोलकादिति तु पाठ्यम् यंपदार्थमि
ति लक्षेत्रयदितिसामान्येनपुंसकम् अन्नं पं हिभक्तीत्येनेनसिद्धे विभाषार्थस्त्रम् तेनपदेवनस्यान्नुरुसहादार्थम् अन्तरंगमिति

लक्षणं तंवक्तुसत्रं मिदं तत्तेनसंबध्येताऽन्वयस्तदाह अव्ययमिति अन्नोः समीपार्थतादितिभावः = ९

कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वनात्र नतृतीयेनलक्षणलक्षण भावेनेतरज्ञात्वयाभावात् वनसमीपमित्येवबोधादि विभक्तेः तेनवयोनान्तयेनवनमसिकेचबोध्यम् = १

[left margin] म॰र॰ ६ नन्वत्रिपन्याद्ये श्रूयमन्तमन्तीमा दृ = १ ६०

ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावेतेनसमासोनस्यात् अग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यर्थ प्रश्नेतेनभवता पितत्सप्त्री कात्तात् अग्निरन्तोयस्य सहदृतिविग्रहमानार्थ त्वादत आह सहेति सादि सचसहशब्दार्थः ग्रन्थस्वे तिनिनमतोरीरहार्थपृका पेसहशब्दस्य अन्तविनिमत्तः

इवेन समाससकाचि त्कसंदेहमाह = ४

बहिर्योगे पंचम्या समास विभाषाज्ञापकात् = २

[right margin] उन्मत्तगंगमित्यादौ मिवादादिति भावः = २

= ७ घस्तत्त्वानि महषेस कथमव्ययमित्यनेदिति नीतेरिति भावः एतेषु पर सादि हिन्यप्रतीनेनग्नमर्थत अविभेदेत्यानर्हियत्र दधिमासतेनतकरुणत्वम् नीयेतिनामर्थम् = ७

कालेनसंज्ञानवचनादि त्यपामसहशब्दादिमर्थः

समाससंज्ञाकरितिभावः अस्यपयानदिनितसमासा न्वाचनाव्ययीभावादसंज्ञा मेवविदध्यात् अन्नवयात्या नमेनपाठतेहज्ञाताम् नत्व तत्संज्ञाविधानमपरोक्षं समासान्तगुणपुज्ञानिर्दिश्त तमपादनेहै॰ जापसजेन संज्ञार्थं इतिजोयमिति कोष ज्ञापकमितिभावः अत्र सत्तेषाधेरम समासा संज्ञायामसंज्ञाविधौवपमा निर्दिष्टमिसार्थे याधकाभावा दितिदिक् = ७

टीर्घं गंगासहशीतिवाच्योर्थः गंगादेर्थ्यादिः फलितोर्थः द्योत्यार्थस्य विशेषणतायापवसंमतत्वात् यद्वा द्योत्यत्वं तस्य बोध्यते इत्यर्थः सच प्राक्त्वैवेति बोध्यम् तत्रत्वे
चवस्तु सदेवविमिन्नम् एवं चात्रापि तेन संबन्धेनान्यत्र त्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्व प्रयुक्ता द्वितीया सा दृश्यापाद्वर्भावशीकार्थीभाववत्वात् उपलाचितेन स्यातिशिष्टे
र्थः गंगादेर्थ्यास दृशोत्पादि बोधोत्तरति यमिन मनसा तन्न तज्ञापकत्वबोधातस्या द्योत्यताका यथा शरमन्नरति क्रियाध्याहारकतया यथा दृष्ट्वारं स्यात कतानदृदि
तद्धरितमवतन्नवाक्यन केवलतद्वन्नर्वाग्निपदार्थघटित तिबोध्यम् =
तितिभावः = ६

१रहायामोलक्षणत्वे चान्वनायोत्यते लक्ष्यंत समासार्थः अतएव चववाराणस्यासंमानाधिकरण्यम् एवं स्थिते फलितमा
२ गंगादेर्थ्येति वाराणसीति वरंचतदनश्च वराणः श्रेष्ठोत्कम् तस्मान्नदूरे भवा अदूर भवश्चेमाण आदिर्ह दिः एवंप
ठासंज्ञायामितिणत्वम् ग्रणत्वान्ङीप् नदीभिश्च स्वरूपस्य संज्ञा नद्यास्थनेहृग्रहणं वङ्कवचननिर्देशात् किंत्व
र्थस्य न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्धाविनाम्नां समासः ते च नकेवलं विशेषणाई एव किंत्वसामान्यशाहोपि नित्य
समासरति पतद्धहोत्तस्मरम् शाकलस्त्रैकेयरस्वरसो ध्येयम् न तेवं स्यायसामान्यादृदृष्टीदेरपिनित्यसमासत्वापत्तिरिति चे
त् मैवम् यस्मेन्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः अतएव हि संज्ञान वगमारित्युक्तं न त्वन्यपदार्थान व
गमादिति संज्ञायां किम् शीघ्रगङ्गो देशः अव्ययीभावे साधारणो समासानन्तात् अव्ययी समासान्तरति समास
स्य समासान्ते नञ्चरुपरस्यवान्तरमावर्त्यर्थः तेनोपशारदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् द्विगुरीत्यादौ द्विगुरित्यितिद्वौप्रसि
ध्यति नद्यारति गणसूत्रम् प्रतिपरेतिच अदूणः परमिति अविषयरस्यार्थः कृन्तिविषये लिशादर्शिद्वृमात्रपरः ॥
सममत्वमिति अतोपाथयम् नदी इह स्वरूपस्येव ग्रहणे न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाग्रण्योः इत्यग्रहणात् उपनदीति ।
रजभावेन पुंसकद्भस्वः रंदंतवधेयम् नदीभिश्चेति सत्रे विशेषणेन मिव स्वरूपस्यापि ग्रहणे विशेषणानामेव समानाभावादि
त्यक्रम् तेनपंचनदमितिसिध्यति अत्र चनिमोच तदुक्तम् गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्यायाउत्तरे यदीति एतच्चसूत्रस्य वेमत्र
अजितियोगविभागात्सिद्धम् प्रजार्थमिति अन्यतरस्यां ग्रहणस्य प्रकृतत्वादितिभावः ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ द्विगोस्तत्पुरुष
त्वेफलमाह समासान्तरति पंचराजमिति राजाहस्सखिभ्यष्टच् उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः समासार्थोत्तरपदान्ताः स
मासान्ताइति एतेनेण आदित्वेबोध्यम् काशिकायान्तु पंचराजीति क्वाचित्कः पाठः अपपात्रे वः सरतिदरस्तः श्रितादीति श्रि
तादीनां यद्यपि संबोधनेस्तवनत्वेसंभवति तथाप्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्त हि तत्समुदायेलाक्षणिकाः ।
शाद्येण समासस्तद्धित प्रकरणे एवमेव लक्ष्यातेये गंगादिभ्यो यन्नरत्वादि सामान्यापेक्षत्वापकात् न दितेहि समस्यद्वितीया
न्तेत्वेन गंगादीनां षष्ठ्यन्तत्वे वा संभवति येन विधिरितिसूत्रस्य भाष्य हन्नि ग्रन्थोपीदमानं तथैव कैयटहरदत्तादीनां तु महाभाष्ये
इति पचकोस्त भेषपंचितमितिभावः पचवरन्ति श्रितादीनां कृदन्तत्वेन गतिकारकोपपदानामिति तुभ्यत्वेऽप्यागेव
समासः इः अन्यथा कारश्रितेयोन सिध्येदतएवकिलप्राचापिनादितिमितेन तन्नाम्नोतेन तत्स्य च त्वं रितीति तन्न प्रधान

बाह्येन्द्रियस्तत्वार्थः स
र्वेनाप्येन्द्रियाविषये
एव परोक्षत्वव्यवहार
दितिभावः =

= २ कैयटरति
= समासप्रत्ययविधौ प्र
तिषेधइतिवार्त्तिकस्या
त्वाविसरेभितसमश्रितान्ता
स्यत दत्वन्नताभावमाश्रि
त्यास कृद्धसंभवक्रम
= २ कर्तृस्थितः कर्मश्रित
इत्यत्र यथा प्राप्त कर्मपर
मश्रितत्वत्समासश्रितिभा
ष्यादिपाधादिति भावः स
मर्थेत समासविधानसमय
समर्थसहदाविधिः समासप्रत्य
यविधिविषयेतिता सर्वेऽष = २

= अन्यत्वलना स्त्र चितमरु चिवीजमुत्क मू = ६ एवंचुतत्रैवावेन समासः स्यादितिशंका = ५ तद्धितविषयोस्वपरत्वेनाधिकारः न त्वं तत्र पत्तमित्यर्थेगंगादिभ्यः प्रत्ययस्ते नदर्थे नो धस्यस्व तत्वविना समर्थानत्
वरिषेण्यथरं एवं न्नरेणात्वतीतिकस्मितद्धतित्स्नात्वाक्यभाषाश्च स्तत्र समस्य न तेरसामर्थ्यात्संबन्धवहित प्रत्ययो प्रतिरिति किमर्थं तत्वलं हरणोक्ष्यातस्त्राप कत्वमिति चिन्त्यम् = ४
=१ श्रितशब्देन समासे तत्त्व अपि समुदायस्यैव प्रत्ययान्त त्वात्तदुक्तं सिद्धि: श्रितशब्देन समासे तत्समुदायस्य तान्तत्वाभावाद्धतिकत्तत्ववः = १

ननकारको शेकिया यानित्यसापेक्षत्वेनकोदोषः नवसमासेपितत्वेनकाशब्दे नैकार्थीभावापत्तेस्तेनगत्यर्थेनिष्ठायाः तस्य केवलस्यैकार्थीभावोदुरुपपादः स्यात् सामर्थ्यमिति तदर्थः तिङ्वाच्यम् परमकार्यो याः इति

मनो-

स्त्रीशब्दयोगेतदादिनियमाभावेन काशश्रितेयस्य निर्बाधत्वात् यद्विशिनाष्यत्वाद्यपि कदाचित्स्यादिति तदपि न सापेक्ष

त्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः कर्तृकरणे कृता साधनं कृतेति वत् द्वितीयाश्रितेति सत्रे कारकनहि

शेषयोरनुपादानादिति दिक् कृच्छ्रमिति इहश्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः श्रयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह गतिरेव तत्फ

लं नु मासमतिक्रमे सो पि गतिविशेषएवेति प्राञ्चः यद्वाश्रितेत्यादौ ग्रामादिकर्मणि क्तः ग्रामं गमीति गमेरिणो

णादिकरणिः सच भविष्यत्काले भविष्यति गम्यादयश्च क्तः अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया

यत्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुस्तदुञ्छ्यविरुद्धम् भाष्ये तत्सूत्रे भाष्य

यकृद्योगेषष्ठ्यापवसीकारादित्यत्र विस्तरः खट्वारूढ इति जाल्मो समीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य

समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनादौ विधिः खट्वामारोढ इति स जाल्मः इह खट्वायं तेन खट्वामारोढव

मात्रं निषिद्धान्यस्थानपरः सर्वोपि खट्वारूढ उच्यते एवार्थ निन्दितेति मासप्रमितरति मासं प्रमितं आदिकर्मणि कर्तरि

क्तः इह प्रतिपच्चन्द्रेणानास्य मन्त्रसंयोगः मुहूर्तमिति मुहूर्तं व्याप्येत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया तृती

यातत्कृतार्थेन गुणवचनेन तत्कृतेन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते तदर्थेकृतत्वेन गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशे

षणं एवं स्थिते फलितमर्थमाह तृतीयान्तार्थेत्यादि कृतेतियोगगुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः धान्येनेति करणे तृतीया अर्थेन सम

र्थः प्रयोजनम् अर्थनमर्थः अभिलाषो वा अर्थशब्दस्य तद्वत्वेन धान्येनेति हेतौ तृतीया एवं सदृश इह सम सदृशाभ्यां यो

गे तुल्यार्थैरिति तृतीया अथैर्योगे तदेतावति अनयत्वचनाद्वा इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्।

नव तत्पुरुषे तत्वाद्यर्थस्तृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेणैव सिद्धेः क

र्नार्थेति एवं सह अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणम भिधेयपरं तच्च रूनशब्दे नैव सम्बध्यते नतु पूर्वादिभिः सम

सदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः मत्स्येण मिश्रीकरणम् खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् खरं कृत्वा विशदं विवि

क्तावयवम् यत्तु त्वयान्नस्य परं जन्नस्य चमत्यतेस्मत्वेव प्रयोगात् गुणाच्चरेणेति मतद्भवार्तिकं सर्वगुणकात्स्न्ये इति।

स्तत्रेप्रवितम् लणामिति अत्र द्विजशब्देन समासप्रसंगः तदपेक्षत्वादिषष्ठी श्रेष्ठ तत्र च द्विजेन नरमनुष्येभ्यः तेषां सामान्य।

शब्देनोपस्थितत्वान्नाविद्यायान्नुपस्थिते कल्पनायामुपायत्वात् पृथक्कथं पुरुषोत्तमरति यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो।

उभयथापि सत्वपाठदर्शनादिति भावः =३

द्विजेति नरसंबन्धीद्विजस्तदितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति बोधः द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावः संबन्धः द्विजेतरमनुष्येभ्यः पृथक्करणं यतः समुदायादेकदेश

स्यपृथक्करणं गुणादिभिः इति समुदायस्य बलाभावः तत्र पृथक्करणं सर्वत्र समुदायस्य कस्ते भेऽपरति मतेस्तदस्य ... सम्बन्धो विभागविभक्तेरर्थः तस्य

मितं स्वचद्विजेतरमनुष्यपरतान्तद्यावन्नरश्रेष्ठ ... समासप्राप्तिर्बोध्या ... पृथक्कथयन्ति पूर्वमते अत्र स्पोन्मेन

सामर्थ्यं दुरुपपादम् तन्नमतस्य निर्धारक ...

निर्द्धार्यते यस्य निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयमन्यथासत्येवायं निषेधः नहि वचनविभज्योपि सत्त्वे कोपरः। यद्वा पुरुषेषूत्तम
इति निर्द्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः नचैवं न निर्द्धारणेति व्यर्थम् स्वरभेदात् सप्तमीसमासे हि सर्वपदप्र
कृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् पूरणगुण इत्यत्र प्राचां क्रमेणार्थः षष्ठी न समस्यत इति तत्स्वम् एवं हि
तृहितात्वोनामेव यत्नः स्यात् तावतामेवायं प्रहेनसमस्तत्वादिति धनपतेराह सदादिभिश्चेति अत्र व्याख्येयुः पूरण
षष्ठ्यः प्रत्ययएव गृह्यत इति तन्मन्दम् नहि प्रत्ययविशेषाणां ग्रहणेप्येतं वेदितुम्भ्यादिवत्तस्तास्त्वेत्त्वमस्ति येनोक्तं परिभाषा
वकाशमासादयेत् कृतस्तर्हि ग्रहणं प्रत्ययान्ताः षष्ठादयएवेह गृह्यन्ते न तु पूरणेष्वनादिशाह अतिचेत् सोपचेत्यादग्रहणमि
ति निर्देशादित्यवेहि तेन कृष्णपूरणे भवः पञ्चरुचेरित्यादि सिद्धम् कथं तर्हि तान्मुख्यषष्ठांश्चिन सेकतानीति प्रमादएवायमि
त्येके वस्तुतस्तु षष्ठः गुणषष्ठः पूरणात्मकः षष्ठशिवाख्येयम् यत्तु पूरणेनि स्वयते तेनाधिकारणतिः सूपतभागार्थकान्त
त्ययान्तरेति तत्र अत्र प्रत्ययान्तेनापि निषेधस्य हि तीयतृतीयेति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् अतएव मितादितीयमित्यादावन्य
तरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् समासइति तद्योक्तम् न त्वत्रालक्षणं सम्यक्कारस्याप्रसमासप्रसंगएव नास्तित्वात् लक्षणस्तदेवेवान्व
यात् व्राह्मणस्य प्रशस्तत्वमित्यत्र समर्थादेन्याह यदेति सूत्रेण पूर्वेह विशेष्यसमर्पकइति भावः यत्तु भावप्रत्ययान्तो
गुणवाच्यत्र निषिध्यतेइति प्राचोक्तं तत्र उक्तोदाहरणे सम्भाव्यस्य तस्यासंगतिप्रसंगात् यदपि सदा गुणवाचिना न निषेध
इति तदपि न भावप्रत्ययान्तस्य गुणेनाविनयापदेवं ग्रन्थविरोधात् यत्तु व्याचख्यते भावप्रत्ययान्तं भावप्रत्ययान्तमेव निषिध्यतेइ
ति नार्थः किन्तु भावप्रत्ययान्तएवसन्योगुणमाह तदभावेन गुणेनेति नेच सक्त्वादिरेव निषिध्यते सदेति सूत्रेरेणापि भा
वप्रत्ययं यो गुणमेव वक्ति गन्धादिशब्दः तस्यैव निषेधः स्पर्धइति तदपि व्रजिषु नरुक्तिशस्तंच काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादाव
प्राप्तेश्च उक्तव्याख्यया हि शुक्लादीनामेव निषेधो लभ्यते तत्र पोतादीनाम् नहि पोतत्वादिशब्दाभावप्रत्ययं पुलत्वा निष्कृ
ष्टगुणमाहुः न वा तद्भावे गुणगुणिनेच किन्त्वत्ररेण भिभावप्रत्ययं गुणमात्रपरत्वात् परस्मै गन्धादिशब्दैर्लभ्यतेव नचः
शैक्त्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययो स्ये वेति वाच्यम् तस्य शुक्लः कृष्णादिशब्दैर्लब्धत्वे पितोक्ष्यादिशब्दैर्लब्धत्वात् दन्ययान्त
द्भाव त्वादि स्वग्रन्थे नेव सद्विरोधापत्तेरित्याहुः तेन कलहीयुम यदि तु प्राचां व्याख्या विस्थितेत्यर्थः तेहि प्रस्त्वयोज्यनाम स
देस्यादित्वावधार्यताम् चन्दनगन्धः सदाहरणांच अस्यापवादस्थमाह भावेति नन्वत्र नामयंयोजना व्याकरणस्यानेक

भावप्रत्ययान्तः सदा गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति तदर्थ इति भावः

पूर्वं तेन भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यत इति समासनिषेधः स्यात्तेन गुण तत्त्वीकारविरुद्ध इति भावः = भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति प्राचेन्नातरमर्थीदयात यथोना भावः =

गुणेनेव वाक्यः किन्तु गुणतात्मिमाहुः = ८

तत्र दिस शुक्लादिरेवेम के

एवं च सति न त्वाल्पम्मा प विरुद्धमिति भावः = ९

शुक्लादिरेवेत्येवं यत्नादि निर्दिष्टत्वंतामस दृशं दिगुन रुक्ति यत्र विभवापः = शैक्त्यमित्यादि

इदं च षष्ठीति तत्त्वेऽप्ये तत्र गुणमात्रे निष्ठत्रि वाचकत्वाभ्युगतिर्नित्वे तस्य वार्णेलेष्वपि गुण बोधकैः शब्दैरित्यर्थः = २

= २ गन्धवत्त्वेति गन्धशब्देनेत्यादिः गन्धशब्देन स्वरूपेण तृतीयमानो गन्धः प्रकृत्यादिशब्दात्रूकत्वगुणं द्रव्यं तत्त्वसमानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स प्रधानः स्वनिष्ठविशेषाणां वाचकेन प्रतीयत इत्यर्थः = ३ = ४ हरः प्रकृत्यादीत्ये तत्समानाधिकरण्योत्कृष्टार्थेति: प्रतिकादकादिरित्यर्थः = ५ = तेः सर्वदा गुण समानाधिकरण्ये स्वगुणस्य प्रतिपादकत्वाद्विति भावः ६

भावप्रत्ययान्तो ० स्य प्रयुज्यते इति भावः तेनत्राह्मणस्य शुक्ले इत्यत्र षष्ठी निषेधस्येति बोध्यम् ==

गुणयत समानाधिकरण्येन वचनवाचकत्वमित्यर्थः = ३

गन्धं मालती अस्यामपि तद्रूपीनादित्यर्थः =

ष्टमेतावान्निरुद्धान्नोलहूरतिचेत् स्यष्व स्तवेषगुणार्थस्यनेनकेवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादकोपूर्वइ
ते व्यामिस्मायात काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्लाइत्युदेयाभाष्योदाहरणाच्च चन्दनगन्धस्तस्यादेव निषेधे प्राप्ते
स्यैव गुणेरितिवचनेन समासः प्रतिप्रसूयते गन्धत्वेनप्रतीयमानो हि गन्धोनकदापिगुणिसमानाधिकरणः किन्तु
स्वप्रधानत्वरमेवनास्य प्रम नकुवहान्निजलमिर्येणपिन हि गन्धानिति प्रयोगदर्शनादिरमितिचेत् न तत्र हि गन्धानिति
गुणशब्दः मालतीकुसुमादिवरार्थानाम् किंतु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽत्यपवसः तस्माच्च चन्दनगन्धहरमत्र तस्य
तत्पुरुषस्यमेव एवं चन्दनरूपमित्यादावपि सुरभिशुक्लादयः शब्दास्तत्तत्स्य गुणप्रतिपादकाः एवमपिष्ठो लघुसोरभादिप्रा
है: समासोऽवारइतिचेत् मैवम् तैर्हि शुक्लत्वादिप्रकारकएवगुणबोधः तद्रूपापन्नानां चद्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव
शुक्लः सुरभिरित्यादावितिदिक् फलानामिति करणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी ब्राह्मणस्यकत्वेति तादर्थ्यरूपसंबन्ध
सामान्यरूपेणविवक्षायांषष्ठी ब्राह्मणसंबन्धिनीयाक्रियातत्कर्तृत्वमित्यर्थः इत्याहीति तथाचभट्टिः युक्तेतेरीति
हीमः प्राप्यैः किं कृताभोगाः कुंभकर्णत्वयाविनेत्यादि अनेकमन्यपदार्थेइतिसूत्रेसर्वग्रहणादितिभाष्यप्रयोगोपीहात्रे
तः इतिनइतिनेषदहरहरेगोलप्रयघयप्रतिषेधेहतसोपरीतरादरहरेनेत्वकरव्ययेनोपप्रतिषेधमयोने स्वरेभेदइति कृदु
त्तरपदप्रकृतिस्वरेणतिस्वरस्यैवावस्यानाद्धन्तस्वरितत्वरूफ: तथैव तत्र मध्योदात्तत्वसादितिभावः तत्रकुसमादि पत्र आचाम
दाहरणात्रातेनलस्येत्यादि यच्च समर्थेनेसतिसमासे एवं तिपानामिप्रमः स्यादिषोषणसमासस्स्यादेवेति अत्रेदंवक्तव्यम्।
विशेषणविशेष्यभावेकामचारः द्रव्यवाच्यापाप्राधान्यमनुपसर्जनमित्यवर्थतामाश्रित्यद्रव्यान्वितत्वेनगुणादीनाम
प्राधान्यान्न द्रव्याप्तेतया गुणादीनांविशेषणत्वेतिअवस्थेयत्वेतत्त्वषष्ठीसमासेपित्वचमितिकिंतन्निषेधेन केनचसंजायाम्।
एताग्रहणापुलदणमित्याचष्टे मतिबुद्धीति भूतइति नचतक्तेकोऽपि न्यायेनममादिभ्यः क्तस्यवर्तमानकालाभूतकाल
तावाधतरनिवाच्यम् तेनेत्यधिकारेउपपत्ताव्रतिनिर्देशोनाङ्काधत्तापत्तात नचसानार्थएवक्तायकम् पूजितोयः सुरा
रैरित्यादिप्रयोगानुरोधेनसामान्यविधयकत्वस्यैवन्याय्यत्वादितिमन्तमाषकारः अत्रेतेकारकषष्ठ्याएवसमासनिषेधोयत्र
षष्ठ्यानसमासइत्याद्रूः एतेनकलहंसरासमहितः कृतवानितिभट्टिप्रयोगोव्याख्यातः इदमेषामासितं क्तोधिकरणेचेति
क्तः अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्तरिषष्ठी अधिकरणेचेत्यवसिद्धेरसत्वहदयेपिवाचिग्रहणांस्पष्टार्थम् कथंतर्हि किंत्वयैह

वह्यतोत्तेनेम तथोप्रिय पम्नातिद्रिष्ट सुतेनोपसर्जनत्वादि तिभावः = १३

पाठकृता दार्थकृमोवतीयाविति अनुप्रधानगुपसर्जनामित्यर्थतामाश्रित्य तत्र षष्ठीसमासेपित्वचमिति मतेवोऽध्यायः = १२ तद्वेति तद्वावस्थायां पर्वांशत्वित्यर्थः अप्रधानमुपसर्जनमिति वद र्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासे पित्व चमिति योजना = ११

= ७ गुणसमानाधिकरण्ये प्रतिपादक सुगुणवाचकत्वस्य त्वेनैव शौर्यहारिशब्दैस्तैरुणोदिता समानाधिकरण्येन प्रतिपादक शुक्लादिशब्दैः गुणवाचकत्वादितिदिक् = ७ अतपचत्र्यर्थशब्दप्रत्यये इह मितिदिवम्पुरर्थ तं भाग = ८ = ९ तत्रप्रकारादि निभाप्रयोगे नेत्याह्रादि तत्रासं नातेसमासविधानेतद्विभः = १० = ११ तद्भाषितत्वदव्यानानि भेदत्वप्रयापिकरूपेऽस्यापि लचलसमासनिषेध प्राप्तः वाऽवमेकपरोहिभावः = १२ = १४ राजपूजितः सत्तासीदिति तथा हारिरोपाधु सवर्थ इतिभेषः तेनकुइतितत्रायम्। सत तरे: प्रतिसौत्वीमसो देयोन्वादत्व गतार्थकविते लेषु तमः चप्पच्छेषु त्वबदः प्रमा दिभ्य ६२ क्तस्य वर्तमा नकालेनभूतकालबाधा तारः = ५

= ६ = तेनेत्रीति अस्यार्थ वर्तमाने भूतेनोक्तस्य चवर्तमानत्वेन तिकर्तरि षष्ठ्यादयः तेनोपत्तात शब्दप्रयोगे तत्रोत्तावासंभवः नचेयमर्थानुवाद तृतीया सर्वेषां त्रयक्तस्य तृतीयायापत्तु निर्णयात् = ४
= वि षयो विषय वस्य व्यापोनानुवाद विषयदति सामान्यतो नाप्यतः स्वार्थः परेवाऽऽः तककौं दिलन्यायेन वर्तमाने क्तेनम तेक्रोवा पतः विव तृममप्ययोगे यतस्तक्ते कोऽन्यायेन तत्पारोद्रम्नेने वनमनंत
विषयः नात्र प्रवृत्ति दानेन क्तान्तामात्यतेइतिते नु प्रकृतोदधिवाधः प्रकृतेतनृतः अप्राप्तायामेवा स्य पदवाह हो अत्र भवादिह हिरण्यतोसेक्तसांतवृ तेन नक्तको दिल्यायेन वर्तमानपालोद्वाधइतिते इति वापितितिम
त्रआदेः अवर्तमानक्तस्य यत्क्तेनाप्रसंगेन आह वर्तमानलमस्तसंगते पूर्व स्यापि समासविधिरस्य मध्ये दिति प्रसैवाव सप्पवाद्व्याख्यानतु नेक स्तिनिक: = ३
क्तिमोहन्ते इत्यादि तिहह्व्पतिस्त्रत्र तिस्मवादिस्त्रप्रेरुतः = ८

त्रमिति नायमधिकरणेक्तः किं तर्हि किमाहतं निष्पन्नमित्यर्थः कर्मणि च यद्यत्र याकाचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि तृ
जकाभ्यां निषेधो व्यर्थः स्यात् तस्मादुभयानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयं तदाह कर्मणीति या षष्ठीति सप्तम्येक
वचनान्तं पदं स्वचार्थया षष्ठी विहिता परिशेषिता चेत्यर्थः नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः
स्त्रीकृतत्वात् तृजकाभ्यां इदं कर्त्रीत्यकस्यैव विशेषणं न तृचोऽव्यभिचारात् न तत्पाणु परत्र जकस्तु मात्रममित्यत्राह
कर्त्रर्थेति जयादिभ्यस्तु कर्त्रीष्वाण्टरतिव्याचष्टे तन्मतेऽत्र तृन्नग्रहणं [illegible] इति कल्प्यस्यात् किं च कर्त्रर्थग्रहणं तृजकयोरेव वि
शेषणमिति नियमं नतयोः अतव्याप्तान्तरा षष्ठ्याप्स्यति भावः केचित्तु जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यत्र योजकोऽत्र
स्यैव निर्देशादनित्यो य निषेधस्तस्मात् न्यासकारस्त्वाह मतेनतु लोके तिषष्ठी निषेधस्त्वनित्यः तृजकाभ्यामि
ति वक्तव्येऽत्र तुः सानुबन्धकस्य ग्रहणं ज्ञापकादिति पूर्वापर एकदेशि शब्दोऽवयववेदकः अत एव तत्पुरुष कर्मधारय
वेयितमो मत्वर्थीयः सर्वकात्वाल्पीकरतिवत् यद्यपीद एकगोत्रवादिति तु नशब्दस्य एव निर्देशादितिः त
देतदाह अवयविनेति ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इति सिद्ध्यत्य सह कायवत्समुदायेऽत्र शब्दावयवे
पि वर्तन्त इति स्यादस्य तत्राह षष्ठीस्यादिति तथा च कायपूर्वं स्यादि प्रयोगः स्यादन्ये सूत्रमिति भावः लभ्या
भ्यानादिति पञ्चमीप्रसंगात् त्रादिह दिशि दृष्टः शब्दादि कृशब्द रतिव्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनायोगे पञ्चमी स्त्री त्रते
तिचेत्स्यम अवयववहेति नियोगं बस्यैव ष्यते तस्य परमाण्वादि लिंगात् सर्वनाम्नेति नामेयं सकाय
सावयवत्वमर्थः नाम्नेतिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी अत्र सर्वसामान्यस्य नामिरवधिर्नत्वेकदेशिनी अतो नाभ्यासहसमा
सोनेत्यर्थः कायेनत्वस्पाद् पूर्वकायो नाभेरिति सर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्राधान्याच्च एकदेशिनाधिकरण इति समुदा
यसमुदायिसंबन्धे षष्ठी बह्ववचनेन तदूनावयवभेदस्य भूयइव विवक्षया यथाव्याकरणे पञ्चेति तदेकदेशिनाऽधिकरणमेकदे
शिनेसमवेतकत्वहंति समासः सर्वोपीति सर्वादिर्भिन्नोपीत्यर्थः ज्ञापकादिति न ह्य समासाय
वेत महत्सोपपद्यते नचोहकायवत्सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शंक्यः अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्य समासान्तस्य

अर्धं क्लीबमेकदेशिन्यथाप्येकदेशिसमासं विना नुपपत्तेरिति भावः इत्याहुरिति नचैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि
ना सिध्येदिति वाच्यम् ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् यत्तु प्राचोक्तं सर्वैकदेशेनार्धः समास इति तत्र एकदेशस्य तत्त्वे
या निर्दिष्टतया परनिपातापत्त्यो धर्मिग्राहकमानविरोधात् यदपि पाठमेव सर्वैकदेशिनार्धइति तदपि न अर्द्ध
रेवत्येकदेशिनश्चैते नैव तस्य समास इति सम्भवति अर्द्धं नपुंसकम् नित्यं क्लीबे इति अर्धमिति निर्देशात् रेवती क्लीबत्वेन
त्वेन नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकार्थमित्यर्थः खण्डमात्रवाची त्रिलिङ्गः भिन्नेण कुलखण्डे वा पुंस्यर्धोर्धं सभे शकेरस्य
मूरः अथवा पुंसीति स्वर्कोतराभ्यां सबध्यते तत्र शाकलखण्डे इति रूपभेदात् क्लीबत्वेनितीने वा पुंसीति वचनाद्य पुंस्त्व
विकल्पे गत्ये यामिति फलितम् न च खण्डे इति क्लीलिङ्गमेव किं न स्यादिति वाच्यम् भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व इति तेन परि
भाषितत्वात् शाकलस्यात्रेति निर्देशेनैव निर्णयात् अर्द्ध इति रूपभेदात् स्त्रीत्वावगतेस्साम पिप्पल्यामिति न तद्विक
ल्पेना विशेषात् क्लीनपुंसके लभ्येते शाव्यादिति अवयविना समस्यत इत्याहुरित्यर्थः अर्द्धं पिप्पलीनामिति इहार्द्धपिप्प
लीति प्राप्तम् परवल्लिङ्गतानिर्देशोऽपि वचनातिदेशाभावात् विशेष्यं क्लीबं चेति भावः कथं तर्ह्यर्द्धपिप्पल्य इति अर्द्धानि पिप्पली
नामिति विग्रहे माभूत् खण्डसमुदायेन भविष्यति अर्द्धं पिप्पलीचार्द्धं पिप्पली चेत्यादि विग्रहात् एकदेशिनेति किम् अर्द्धंप
शोर्देवदत्तस्य अत्र देवदत्तः स्वामी नत्ववयवीति न तेन समासः एतत्त्व परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रमाख्यातम् तथाहि अ
र्द्धपिप्पलीति कर्मधारयेणासिद्धं समुदायेष्वहृयाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् समप्रविभागात् त्वत्र द्वितवाच्ये
वगतिः अर्द्धो हारः अर्द्धं जरतीयम् अर्द्धं वैशसम् अर्द्धोक्तम् अर्द्धं विलोकितमित्यादि निर्देशात् न च समप्रविभागे षष्ठी
समासं बाधित्वमिदं सूत्रमिति वाच्यम् षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति तथा च कालिदासः अम्बुजो श्रेष्ठान्तरा शरीरार्द्धहरां
हरस्येति द्वितीयतृतीयं चतुर्थं वाधित्वेति भाष्यकारस्य परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्र पूर्वग्रहणं दिग्ग्रामेत्यादि वा
तिकं पूर्वापरीत्यादिविसूत्रीचयस्याच कृत्वे तत्र तेमितादिनयादिसिद्धये सरणेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्र
यणीयसंज्ञाप्रमाणत्वादिस्यादि निर्देशानां सामान्यापेक्षया ज्ञापकताच एवं सति तान्त्ररूपत्वेन्यापि सिद्धम् अ

63

=२ नचात्रपन्नेतस्यव्यवहितप्राप्तापन्नाभ्यामन्वयक्लेशः सौत्रत्वकल्पनस्येतोधिकक्लेशत्वमित्यभिमानात्=२
=७ तत्परिछिन्नजननक्रियया हि पुरुषस्य परिच्छेदइत्यर्थः तदाह यस्येति =७

=९ गुणीभूतमपिय द्द्यर्थं तत्र हेतुपराम्य ष्टतत्समासजातपदस्यति पादहतादर्शनेन हीनतापि तिभावः यस्य समासजात पदार्थ इति हि विग्रहवाक्या र्थः मासजातो ह्यय नामिमाह्रोजातस्येवद् र्शनकर्मतादिप्रतीतेर्न वेनावतान्यपदार्थप्रधा नीयमिति भ्रमः कार्य इति बोध्यम् =९

११=जातपरिच्छेदकोमा स इति वाक्यार्थो मासपरि च्छेद्योजात इति तदर्थ इ तिभावः =११

=१४ वदीयानां न्यायकृता दीनां चेति शेषः =१४ किं चेति अस्मन्नाम्नाना लौ किके प्रवेशः त्रिकतः शेष इत्यत्रेति निवल्पते =१४

=१५ सर्वादीनी निष्टत्वेसर्व त्रादिर्यमाना नीमाची तिभा ष्ये विग्रह प्रदर्शनादिति भा वः =१५

प्रापन्नेति अत्र चकारेण विधेयसमर्पकत्वयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात्प्रापन्नेसमस्येते अत्र अत्रं च तथास्यादिति भाष्येऽस्थि
तम् तत्र च विधेयसमर्पकयार्थम् अत्र च कारास्त्वमेवाऽकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः श्मं क्लेशं परिहरन्नाह द्वि
तीययाश्रेति प्राप्नोतीति एकादेशस्य पूर्वान्तवेन ग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तापन्नयोः प्रादन्तयोरवि
समासः कालाः परिमाणिना परिमीयते परिछिद्यते येन तत्परिच्छेदकं तेद्दो परिणामी तदाह परिछेद्या चिनेति।
कालाहेति कालविशेषवाचकाद्यर्थः कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वात् मासो जातस्येति षष्ठीसुमासे प्राप्तेवचनम्
ननु जातः पुरुषस्तस्य च हस्तवितस्त्यादिकपरिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यम् साक्षा(
त्क्रियापरिछिन्नत्वेपि कालस्तद्द्वारा देवद्रव्यं परिच्छिनत्ति यस्य हि जननाद्दूर्ध्वं मासो गतः समासजात इति व्यवह्रियते तत्र
व्यवहारः कालजननयोरन्तरालभावीमासेजननद्वारा जातमपि परिछिन्नत्त्येव इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि उप्रसर्जनो
प्राधान्येवोधयितं यस्य सरलक्षणम् अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहावपि एतावानपरो विशेषः इ
ह जातशब्दान्तस्य षष्ठी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि प्रथमैव समानाधिकरणेनो बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् विशे
षणविशेष्यभावव्यत्यासे नैकार्थीभाव इति तत्त्वम् यत्तु मीमांसकाः सुब्राह्मणाणामयमिति विग्रहं ब्रुवते तत्र व्यक्तम् अलौ
किकवाक्ययोः कश्चिदप्रधानार्थसाम्यलाभेपि प्रयोगे बहुव्रीहावपि च विधेयिकर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्याविग्र
हादलाभात् इतिवाक्ययोर्महान् विप्रकर्षः स्यात् कृतावित्युः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वात् का
रकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात् किञ्चालौकिकप्रविग्रहेनामेवपरत्वान्तरपि तिन्निष्ठितानां लौकिके प्रवेशसं
भवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यम् सांप्रदायिके चतद्गुणनयेवपदेनैरश्रेतयगौरवं तत्फलमुपलभ्य
व्यहेषावहश्च अतएव वाक्यार्थं तत्पदं दातेप्रोच्येनविग्रहयोर्पिते लौकिकोवाक्यभेदेन विग्रहो न्युसमतः अथवा मास्तुतत्पुरुषः
प्रधानार्थसाम्यमप्यौत्सर्गिकमिहत्याज्यताम् तथा हरिणा कश्चित्गुणप्रधानत्वमर्थानामविचलितमिष्यपक्रम्य भाष्यानत
द्धितार्थस्य यत्किंचिद्उदर्शकम् गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः इत्युक्तम् तद्धितग्रहणं तूपलक्षणं तेन भार्तिकः
वैयाकरणः याचकः धार्मिकानरस्यादीनां विग्रहवाक्यादीनां हेया हरणम् स्यादेतत् चित्रगुर्देवदत्तीति समासतद्धितत्रयोरलौ
किके प्रक्रियावाक्येपि च विग्रहगोविद्रूपते नाशः अन्नापवेति मीमांसकाशयः इति चेत् मैवम् एवं बहुव्रीहिः त्रिकतः शेषः

=५ प्राच्येन स्य इत्यतः सर्वेण चित्रगणादेयस्यैव स्यादिना अर्पिते बोधितेविषये वाक्यार्थे तद्घटकेयपदार्थे तत्पदं दातुं तत्पदे तत्तत्पदार्थं वाक्यभेदेनेति यस्य चित्रगणादेः सन्निधिचित्रगुपदवाच्यो भवती
सेवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः इयं कारिकाप्यस्य कर्तुरेव =५ ॥ =७ वाक्ये गवामेवप्राधान्यं दृष्टं तत्समस्य न्यित्तितानात्येव वाक्ये न प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः =१० ॥ अप्योगोरित्रि विग्रहरूपे गुणप्रधानत्वसमान
मिति यत्तद्विवलितमित्यर्थः यत्तत्स्यात्कार्यो ... पदस्य प्रधानभावस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधानत्वादिरूपं दृष्टमित्यर्थः तदाह विग्रहवाक्यानीति =७,२२ । वेरनुयाहृतो गुणप्रधानभाव ...
दृष्टः समविदविवक्षितत्वात् तद्धितार्थविग्रहवाक्ये विशेषेलोके ... क्रियाप्रधानत्वम् ... कर्तृप्रधान ... मार्थं कर्मेतद्वर्थबोधकत्वेन दृश्यमानत्वात्तु मितिभावः तदेवप्राधान्यं ...
... प्रधान ... कल्पितत्वं भवति ... मानेऽपि ... नित्य ... त्रिकोटे ... भेदे ...
... क्रियाप्रधानवोधकर्तृप्रधानमिति ... अयं सामान्यादि ... विशेष्यभावव्यत्यासे ... इत्यर्थः ... कालाः परिमाणिनेति ...
(? ३)

=२ छिविति तद्धितार्थोत्तरपदेति विहितेत्यर्थः सार्विकेऽप्युत्तरपदे नेति हेतोरत्र योगविभागः =२ =६ इदं च केयटानुरोधेन यद्धारा तत्साधारणं तदन्वयद्वारैव तत्र क्रियान्वय इति शोणादेरपि क्रियान्वयेन तद्धारा तदविता तस्यापि तदन्वय इति प्रकारान्तरेणापि तदभङ्गसंभवात् वस्तुतो भावेन मानमस्तु कुशलं रमादीत दासस्थ बाधप्रतीतेश्च मन्ये =६ प्राधेयप्रधानइति प्रधिशब्दस्याधिकरणशक्तिरित्यर्थः ईश्वराधीनत्वस्य प्रसङ्गात्पाधिकरणशक्तिरित्यर्थः स्पष्टं चेदं लघुविधायकभाष्ये ६ अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः ६

मनोरमा
६५

अस्ति सामानाधिकरण्येऽपि तत्पुरुषसमर्थानां प्रथमादित्यादि सूत्रभाष्यविरोधो नहि नैव तत्र दुर्लभत्वादिकं प्रकृत
मुद्धरामः उत्तरपदे नेति परिमाणेत्युत्तरं हि गुरुत्वद्वयेन बहुना तत्पुरुषोऽवधारणत्वस्थः स्पष्ट एवैकत्वस्य विव
क्षितत्वात् पाठेऽवचनम् अन्यादेश इति त्रिपदतत्पुरुषाणां तत्पुरुषोत्तरपदे परतो वा तत्र द्विगोरसत्तीतिभावः सप्तमी
शौण्डैः बहुवचननिर्देशात् गणपाठसामर्थ्याच्चार्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौण्डादिभिरिति शौण्डैः प्रवीणः
इहासक्तिरूपा क्रिया चतुर्भावत्वमेव तिलहारकं च सामर्थ्यं यथाऽऽचष्टे तदङ्गधाना यौ तेन कारकाणां क्रियये
सम्बन्धं इति नियमस्य भङ्गो नेति बोध्यम् अधिर्घ्राह इति आधेयप्रधान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य तथा यीभा
वस्य अधिहरीति यथा अन्तःशब्दोऽपि पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्येऽवयर्थान्तर्योगे स्वयं विना आधारत्वविव
क्षायां सप्तम्याद्यायोत्तरपदे वेति वनेऽन्तः वनान्तर्वसति यस्त्वधिकरणतया मात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्य विभक्त्यर्थ
इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः प्रनिरन्तःशरेति णत्वम अन्तर्वणम यत्तु हरदत्तेनोक्तं तत्पुरुषस्यैव कल्पिकत्वात् सम्प्रत्यव्य
यीभावश्च इति तच्चिन्त्यम तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽप्यव्ययीभावस्य नित्यत्वादनेन प्रवृत्तिरिति लघुत्वविग्रहस्यैव प्रसङ्गतेः किं
च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः स च नगरहणसामर्थ्यात् अन्यथा हन्तस्यापदीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च न तत्पुरुषमध्यवाचि
नः प्रसङ्गः किं च प्रक्रियायां क्वान्नगते विभक्त्यर्थे नैव वाव्ययस्य समासः सन्निधानात्सामर्थ्यादेव निपातेनाभिहि
तेऽपि सप्तमीति स्थितम् न चैतद्दित्वास्ति अव यविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमीति तदेवोक्तत्वादिति दिक् । यदप्याहुः
अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानेः तत्सामानाधिकरण्यात्सप्तमी वनरूपमध्येऽस्त्यपात् वनेऽन्तर्वनान्तर्वसेति प्रवेपदार्थप्राधा
न्येन अव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति अत्रेदं वक्तव्यं सामानाधिकरण्ये सप्तमीप्रसङ्गेऽव्यधिकरणप्रकरणात् वि
शेषणविशेष्येणत्यनेनैव गतार्थत्वात् किं च मध्यवाचिना व्ययीभावोऽदुर्लभः लक्षणाभावात् अन्यथाव्ययमिति योगवि
भागेन कथंचिदुपपत्तिं ब्रूषे उपदिशामिति यथा तर्हि तत्त्वे वेदापि नित्यसमासत्वादविग्रह त्वस्मान्न याचवनस्यान्तरिति
इत्यादिविरुध्येत । दिक्संख्ये संज्ञायाम् नियमार्थमिति कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सतामखच्छिदः त्रिकालिदासः त्रिलो
कशब्दस्यासंज्ञात्वाच्च समाहारे द्विगुः द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् न च पात्रादित्वकल्पः यदि त्रिलोकी गणेनापरास्यादिति
प्रयोगविरोधात् अत्रोच्यते लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः एतच्च द्विगोर्ले

=१ नचोत्तरपदे इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्य हि दुर्लभत्वात् १
शाके सप्तपदत्वे इति भावः =१

=१ न च केयटोक्तत्वस्मास्वान्नेदोषः शाकप्रियपार्थिवस्यादिवारणाय तदुच न समा
सप्रकरणे न केयटोक्तत्व स्मास्वात्समासंगतत्वादिति भाव लघुनय त्रारु एतच्च भा
ष्ये च तद्वितत्वे विग्रहत्वस्मरत्वयवां विग्रामपीतेइति विग्रहद्वयकर =१

वनवन्निमध्यमाने इति शेषः =८
=१ अन्तःशब्दोऽधिकार्थवृत्तिनाप्य व्ययीभावस्तोकारे = चोदेति अव्ययोऽव्ययेति पदोक्तसामर्थ्येन तत्त्वतद्वगतिः स्पष्टैव =१ =२ तद्दीनामध्यगताधारत्वविवक्षयैव विवक्षित नाधारत्वावक वनस्येति भावः =३

=१ मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधान इत्यर्थः स्वदाहृत्ये सप्तमीति =८ वनमध्यादित्यधिकरणत्वशक्तिरित्यर्थः =१ अव्ययीभावनिवारणेनापि व्ययीभावस्यानत्वमवधानमिति भावः =९

=६ विशेषणसमासे नैव गतार्थत्वात् वाधिकरणेति पदं चैतदर्थक रणेन पार्थक्यप्रसङ्गावसानमिति भावः =६

[illegible]

६५

गतपत्यइति सूत्रेभाष्यएवस्पष्टम् एतेनतत्वरसहचिह्नितमित्यादिव्याख्यातम्। तद्धितार्थो एकापिसप्तमीविषयभेदा
द्भिद्यतइत्याशयेनाह तद्धितार्थविषयेइत्यादि सर्वनाम्नइति एतच्चपूर्वापरोदाहरणान्तयि यद्यपिस्त्रियाःपुंवद्भि
नेनापिसिद्धकृतनिर्वाहःसिद्धः तथापिदक्षिणस्यैत्यादिसिध्यर्थसर्वनाम्नइत्यावश्यकंपूर्वापरोक्तौदिदृक्षिण्या
मितिभावः षाण्मातुरइति मातृकत्स्त्रायेमस्तुत उत्तरपदस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इतिलुक् विकल्पेप्राप्तइति पूर्वोत्तरस्यम
नुस्मृतोक्रम् वृत्तन्तत्रयाणांसमासेकृतेऽपरापर्यसंक्रमेणपरस्परंसंबन्धाभावाद्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तोसत्यांव
चनमिदमितिबोध्यम् तत्रतद्धितार्थइतिसूत्रेणोत्तरपदेपरेतत्पुरुषोवचनसामर्थ्यात्सिद्धः एकार्थीभावसत्वादेवनित्यतापि
सिद्धा नहिमहाविभाषाधिकारस्थैकार्थीभावेसंज्ञायाविकल्पिका नचसंज्ञायाभावाभावात्रविधेरतिभाष्यविरोधात् किंतु
वैकल्पिकेकार्थीभावविषयेनित्यैवतत्संज्ञाइत्येवैकल्पिकत्वांशोबाधितः एवंचवार्तिकेतत्पुरुषइत्यंशोनोपकारसिद्धार्थो
त्वाहदमातृकम् अतएवत्वोवृत्तेरतरषाण्मातुरमितिकर्मधारयोत्तरपदोबहुव्रीहिःपुंवद्भावस्यैवनिपातनात्सिद्धयेहितयोऽकर्मउ
त्पवंचित्राजरद्गुरितिसंगच्छते सर्वकालेकेत्यादेजरद्गवासोकालाद्यर्थतयाऽन्तपदेगतार्थायहरेयोगादितिदिक् द्वन्द्वस्योदा
हरणंतुवाक्चदृषच्चप्रियेयस्यवाग्दृषदप्रियः छत्रोपानहप्रियः इहत्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वयोर्नित्योद्वन्द्वः तेनसमासा
न्तष्टजपिनित्यमेव यत्तुर्ध्वंतंत्रेत्रोबोधलेललेष्टभ्यःषड्दोहहद्ग्रन्थसमासाकार्यइत्युदाहृत्यद्वन्द्वोत्तरबहुव्रीहिरितिस
र्वपदेरचयितानत्रोपष्टम्भकतयाकात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम् यत्त्वेनेरहेन्द्वइतिसिद्धान्तयित्वाकात्यायनवचनंतत्स
मासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तम् तदुभयमपिचिन्त्यम् उत्तरपदेहत्वतेद्वन्द्वेकृतेतत्समासंगतेः स्वरविशेषस्यापि
तयासमासान्तपर्यन्तमात्रदेवीजाभावाच्च नित्यसमासवचनमितिवार्तिकस्यसंकोचेप्रमाणाभावाच्च संघोषवैविद्धयुः अ
त्रोक्तइति अयंभावः सर्वत्रतद्विषयपदेयसंज्ञानन्तरस्येतिन्यायात् एतदर्थमेवहितत्रयोगविभागःकृतः अन्यथादिक
त्वेसंज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वेवस्यात् तेनसप्तम्यर्थपदस्यवत्तरीकालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवतिकिंतुस
मासान्तोदात्तएव तथाचलत्वसप्तम्यापपसेयेनिषेधः सप्तम्यपीलांस्तुकृतायत्रलोकइत्यादि सन्तुंसकमितिएत
त्सूत्रमलेपव्याख्यास्यते। कुत्सितानिकुत्सनैः कुत्सनवचनेषपदे मत्यादिस्तेचेत्कारस्यानुक्रमसमुच्चयार्थत्वाद्बहुमानेनोद
ताहायेनाह। कुत्स्यमानानीतितदर्थकानीत्यर्थः वैयाकरणखसूचिरितिस्वयतेषवः यःखःसमसूचि विस्मार।

=४ सर्वपदस्य स्वरूपतात्त्विकत्वादेव नत्वपर्दनीयामात्रदर्पणीयामात्रेमपि ... योग्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्याभावत्वापत्तिः इत्येतदन्ते प्राकृतसामानाधिकरण्यम अतत्समहन्तेः इवसद्योगकत्वाच्च हन्तेः प्राग विसामानाधिकरण्यमत्रेति बोध्यम् =६

मनोरमा ६५

65

यितं वेत्सूचयति अग्रे हो निर्मलं गगनमिति सपव मृग्यते दुईस्टइति दुलउत्क्षेपे डः पर्वः औणादिकः कृदन्तत्वात् बहुल
मन्यत्रापीति णिल्लुक् रलयोरेकविषयत्वस्मरणात् विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं प्रायेणायमेवमेव प्रोक्तमिदं निनिमित्त
कृत्स्नायामेवाय सन्निधानात् तेनेह न मीमांसकोदरिद्रः सर्वस्येति पापाणकशब्दोक्तस्तनाभिधायिनो न योः एवस्ते ल
समासे परनिपातः स्यात् तस्मात्सर्वं निपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः तात्त्विकमिति सूत्रपद्व सामानाधिकरण्यस्तत्रैव(
वचपलास्तगवचपलेत्यादौ वृद्धावः उत्तरपदोपस्थितम्पाम त्वचापलादिद्वारकमेव हि साहश्यं गृह्यते सन्निधानात् वागर्थाति
वेत्यादावपि सन्निहितसपर्कादिद्वारकमेव साहश्यप्रतीयते कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत् भूतपूर्वगत्याशक्याथमादायेत्यवेहि
सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यम् उपमितं कथं भाष्यादिः कातिगम्भीरेति कैयटः सा
मान्यप्रयोगस्य नेनास्याप्राप्तेः उच्यते इह गाम्भीर्येण साहश्यं न विवक्षितं किन्तु विनत्तडुरुवगाह त्वादिना तस्यैव प्रयोगोस्येवेतिनि
वाधः समासः विशेषणं ननु विशेषणविशेष्यभावात् कामचारात् पाचकपाचकादावनीलोत्पलादावव्यवस्थितः पूर्वनिपातः
स्यादिति चेत् अत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेव तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति
व्यवस्थितस्तत्रप्रयोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपाठकः पाठकपा
चकः खञ्जयाचकः याचकखञ्ज इति अत्र च मम लक्ष्णपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानेऽप्युपसर्जनेषणक्रियपोह्य इ... प्रधान्ये
साह्मेवति यहाविशेषणविशेष्ययोः संसवप्स्थिकतयाः स्यात् सोपादानमात्रेणेतरादेपसभवे उभयोपादानेनिरूढविशेषणप
रिग्रहार्थं हिस्थप्राप्तकाभाष्यकारादिव्यवहारादेवसीयते । सर्वापरा अपरस्येति पश्चात्वपश्चादितिसूत्रेभाष्ये स्थितम् बाहुल
कादिति एकेमुसत्वेषु चावीरयते पराक्रमतेशनिवाबोध्यम् श्रेण्यादयः कृतादिभिः एकेनाशीत्येन पणपेनवायेजीवन्तितेषांसमसः दृश्यादि
कृतादिभिरिति पूर्वकेदेशाकरणात् कृतमेकदेशात्परस्याकरणात् देवाकृतम् तत्र रुक्तं गुणक्रियाशब्दैः सहसमासः सदाही नाए
वेनिपातनियमार्थं सूत्रम् तत्रसरूपः समानाधिकरणत्यथांयाञ्जतमोपचाभिकतासमानाधिकरणपदेरसमय्यः भाविन उ(
स्कादिप्याहिपतत्वात्स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रेस्फुटीकरिष्यते नन्वेतेनैवकर्मधारयेसिद्धे जानीघटेपीयेयोमस्तुतसिलादिविधिनिसि
द्धतत्किमनेनसूत्रेणेत्याह सखीत्यादि नपेत्यादिच स्त्रीपुंसलक्षणेति सन्नपुंसकान्यादियुक्तास्त्रीपोदेत्यमूरव्याख्यानारः हर
इतस्तु नपुंसके पोदेत्याह तत्रसरूलंमापम अमेरेणनपुंसकपर्यायोभ्यः एषणेवास्यपाठात् कठरूदेरिति नाइकप्रुत्वं कृत्स

=२ सर्वनिपातार्थमिदमेव =

=३ अनुपाप्तिकल्पितत्वात् ह उक्तस्यामान परः =५

=६ एवेनेतत्पदस्यपाप्तत्वात् इति बोध्यम् उपमानपदस्य विशेषणत्वेऽपि साधारणधर्मस्य उपमेयविशेषणत्वादिति भावः =६

तत्पुरुषाभावादीनां स्वरूपमेव =७

विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादिति यथा नीलेति विशेषणत्वे नप्रसिद्धम् =४ ...

एवं गुणक्रियाशब्दयोरपि समासः परिमाणादि अवस्था तत्र तृतीया तत्पुरुषविशेषणत्वं प्रधानस्य ... नियमाभावादिति =८

६५

अनेकशिल्पादिजीविनः एकशिल्पादिजीविनः कृताइत्युदाहरणार्थः
सरूपरूपाः समरूपाः कृताइतिवा =६ =५ सत्कृतः समास उदारत्यादे =७

नेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थं नानशंका शहनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः कथं तर्हि जनयति कुत्स
दृष्टान्निर्धूर्त्तवृको बालमस्या नामिति वृकधूर्तेरति सुकृत्म् स यम प्रमादएवायमिति प्रशाचारिकाः प्रशंसावचनैश्च
दत्र न गृहतान्नहि शब्दपरिग्रहार्थं ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमद्धादयः ये
च गोतपाद्य स्थाप्रशंसागमयन्ति सिद्धो माणवकस्त्यादयस्ते सर्वे सुद स्यन्ते कुमारः एतदेवेति एवकारः सुरसिद्ध त
द्योतनार्थः तत्पकान्तरस्याविसंभवात् तथाहि युवा खलतीति सत्त्वे जरतीग्रहणं लिङ्गं नहि युव न प्राह सप्त जरती
सामानाधिकरण्यं न्याय्यम् यत्त्वग्न्याहितः फन्नु विधौ [illegible] सिजातरतिमताः स त्वे सी स्त्रि किरपी ह शापिकति तत्र एका
देशास्य [illegible] नत्रापकस्य मूलशोथिल्यात् चतष्पादो गर्भिण्या मण्डूकलत्यजातिरित्यनुवर्त्तते तेनेह न काला
गर्भिणी च तष्पा किम् ब्राह्मणी गर्भिणी प्रसुता दूरेण विशेषणमिति समासः स्यादेव सर्वनिपाते विशेषः मयूर
व्यंसकादयश्च चकारोवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्त्तयति धर्मेति तथा च गुणवचनत्वात् सर्वेनिपाते प्राप्नोदं वचनमि
तिभावः प्रमेते मयूरव्यंसको मयूरव्यंसकः उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तस्य रूपत्वार्थमिति स्वरो
माभूदिति सहपमानस [illegible] नेन विहितसमासे प्रवर्त्तते प्राप्ती तपिव नेति इह क्रियावृत्तपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्
त्वीवाहाय चवमयेपि राजान्तरमिति अन्तरसाहो [illegible] मात्रेकात्स्य [illegible] अन्तरमात्रशहाभासमहानित्यसमा
सः नञ् [illegible] प्रधानोयं समासः तथाहि [illegible] विषयत्वं [illegible] संसर्गः तथा
[illegible] इति पर्यवस्यति [illegible] अनुपसर्जनत्वात् [illegible] न्निर्त्याते
सर्वनामकार्यमिति [illegible] पदार्थप्राधान्यम् [illegible] इति [illegible] नञ्समास
ग्रहणं च [illegible] मीमांसकादयस्तु ब्राह्मण [illegible] सर्वादि समक
त्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यं गणकार्यं [illegible] विरोधश्च न जथी
[illegible] पूर्वित [illegible] अनुदरा कन्या [illegible] अधर्म [illegible]
[illegible] सर्वथापि नञ्समास [illegible] पदे [illegible]
[illegible] एकवचनमशुकेम [illegible] इति [illegible]

[illegible]

रिवोमियइति उच्यते अथ्यात्रोपि नैकवानाप्रकृत्यर्थनयातन्नवास्निवबड़ त्वामिप्रायेण इति न यदास मुदायबड़ स्वेवबड़
वचनेरथ्यास्योगजस्य प्रयोक्तृमनुकृत्सतोनेकृष्यानेकश्चैनेकपैषात् यन्नशचीनप्रक्रियायाश्चावनात् समाइ नं जिशिदेनोर
रपदत्रस्ता हयपादयोलत्वमेतेनत्रकोषियन्यसदर्भ विरुद्धमोकरविरुद्धं यदपि विचारविसामणत्रुकेन समासेन नरवद
प्राधान्यमासजात न न नञ्ञर्थमिलितं तत्र सहत्वादीनिलतयेदिति तदप्य करीत्वाभाष्यविरुद्धमितिस्पष्टमेव यदिन स्यात
समेवावलुस्य नेनहि कथं चिससमर्थयितुम् तथाहि अस्तु नतत्रैव तथापि नञ्समासे उत्तरपदप्राधान्य सूक्ते जोत्याया
निलयंनो अनन्कामासइतिनप्रकाते उपदेशनिपत्यस्य पायाश्र प्रशस्यमानाइति न्यायात् समासे निनिवदनुपजोनेनो
समससत्वात्क्रियये वा तवइतिस्थ नपति धे नतस्वैवाथ नान्नकत्वा यः कारकप्रयमावृति: धात्वर्थसंबन्धाधिकारनिष्ठान्नमसमस्त
नञ् तथायस्य चभावेन षष्ठी चेतदुचितं दयम साधुत्व मक स्यास्यक्रियये वा वधारितम युक्तं चैतत् तत्पदसिद्धत्वोपचय
इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियायाएव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् भवति च योगेपितत्र येनाप्याख्यत्वात् घटोनास्ति ह
टोनतः अयंतत्र नास्ती स दो वत्र नञ् समर्थ स्यादर्शनात् अयं याम्पोभावः अ यो तु प्रकृत्युत्रबात् यत्र भूतलादेय
भावत्वात् नञ्स्यैव सति तत्र क्रियान्वयेकारकविभक्तेरुत्पत्तेः तस्मात्कारकादिभिः क्रियायां नञर्थे न्वयः सा हु
ननु भाष्यवार्त्तिकग्रुचित्तलप्राणसापवादयिकर्त्ता सर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावन्नत्र पदार्थप्राधान्येन नञ्तत्पुरुषेतिविपर्यय वेका
स्पष्टत्वमन्यत्वात् घटवदइति घटाभावसामान्यव्यवहारेतेनव्ययीभावः अभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुषएव तस्य नन्ज्ञथं वाभा
वेननद तत्रार्थप्राधान्यासंभवादिति तत्र घाना भावो घाभाव इति स्वीकृत तत्पुरुषेरत्र लोपभाववत्वेनेतराभावेनाव्ययीभावस्त
त्वात् यदपि विशेषे वस्तुनञर्थत्वेनास्तीति तदपि न निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् विशेषरूपेणवाच्यत्वेनास्ती भेदे न दिन
विरूपमित्यादिरथ्यर्थीभावोदृष्टत्वजनितजनिरवसादिविनाकिं विदेहन् नञोनलोपइत्यतः विउत्तनञसमासाभावात्पोतुन नञ् अ
वसीति कृत्सितं पचसीत्यर्थः नराहूनेति नञासमासेन नैकर्थेत्यवमवतीतिभावः अर्यादिच्विडाचश्च च्विडाचौ कस्मिन्निति योगेवि
हितौ कृभ्वस्त्योगे व्याभावात्रैवयुज्यन्ते ननगणपविः प्रादुः प्रादुर्भूताः स्त्री कृतीति व्योगइति माधवादिश्यस्य स्थितम् नवै
दाहरति कृतिकृते अपीति आदि: पराक्रमसात्स्वमेतिषुपाकेञ्जो योगेगसिसत्ताविकल्पः अतियोगेत्वनेन नित्यमिति विशेष:
कथं नहं वाहली मदर्थितात् नयाविध इत्यावभवदसादि इत्यादि इतिमाष्यः अमर्युगपादिलोलजिह्वाद्धनलीहभयस्त्वमान

=४ अवरकलावपारेनचैकशदस्य समासलतेयाप्रकारे नेकसंख्यात्वप्रतीते: प्रकारइकारे नयास्त्रभवाइ एवमेवनैकरूपो इत्यानुदिनविलस्य सन्नामपदे नेकं
नामपर्ये नैकशब्देनप्रबुद्ध बहुवीहिर्दोध्यः ॥ २४